

QALMAQON ABDUQODIROV

HOJIMUQON

Qissa

**•SHARQ• NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2004**

Qozoqchadan

Nosir FOZILOV tarjimasi

MO 30902
392**Abduqodirov Qalmaqon**

Hojimuqon: qissa. — T.: «Sharq», 2004. — 256 b.

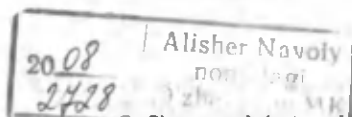
Mashhur polvon Hojimuqon o'z elida nechog'li izzat-hurmatga ega bo'lsa, O'zbekistonimizda ham shunday e'tibor va tahsinga sazovordir. Keksalarimiz orasida uni bilmagan, uning tug'ma kuchini, kurash san'atini miriqib tomosha qilmagan odam kamdan kam topilsa kerak. Chunki, Hojimuqon ko'pincha shu go'zal Toshkentimiz sahnalarida, maydonlarida kurash tushgan.

O'zingizga ma'lumki, Prezidentimizning sa'i-harakatlari bilan o'zbek kurashi jahonga yuz tutdi. Osiyo mamlakatlari olimpiadasi dasturlariga kiritildi. O'zbek kurashining dovrug'i kun sayin ortib bormoqda. Yoshlarimizda kurashga bo'lgan qiziqish tobora oshyapti. Tan berib aytishimiz kerakki, milliy sportimizning ushbu ham ko'hna, ham yangi turi haqida yozuvchilarimiz qariyb hech narsa yozmayaptilar, kurashimiz darg'alari oldida yozuvchilarimiz hamon qarz dordirlar.

Yo'qdan ko'ra borini o'qib tursin, yoshlarimizga Hojimuqon polvonning ko'rgan-bilganlari, jahonning turli sahna va maydonlarida tushgan kurashlari manzur bo'lar degan umidda ushbu kitobni e'tiboringizga havola qilishni ma'qul deb topdik.

BBK. 84(5Y).

BBK. 84(5Y).

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2004.

Bu — mening va'dam edi

1941-yilning bahori. Olatov bag'rida bahorning muattar hidi anqib turibdi. Qorlar erib, sovur oyi boshlangan payt. Maysalar gurkirab o'sib, daraxtlar yaproq yoza boshlagan.

Aprelning o'rta kezlari edi. U paytlarda oyog'im sal og'rib yurar, shuning uchun tashqariga kamroq chiqar edim. Uyimiz oldidagi ariq suvida idish-tovoqlarni yuvib o'tirgan ayolim hovliqib kirib keldi:

— Voy, keldi! — dedi qo'lidagi hali artilmagan idishlarning suvini oqizib, orqasiga qararkan. — Hojimuqon keldi!

Men o'rnimdan turib ulgurmasimdan oq:

— Qalmaqonning uyi shumi? — degan yo'g'on tovush eshitildi. Men ham bu mahal dahlizga chiqib, polvonning beso'naqay, yo'g'on barmoqlarini ushlab ulgurgan edim. Ha, hatto, umrida bir marta ko'rmagan odam ham uni kelbatidan taniy olar edi.

Ha, u kishi bizning uyda (Olmaota shahri, Karl Marks ko'chasi, 97 uy) yigirma uch kun turdi. Uyimizning oldidagi sakson yillik eman daraxti tagida qozoqning ne-ne qariyalari hurmatli kishilari bo'lmagan deysiz!

*Qo'chqorboyning bolasi Shashuboyman,
Qashshoq-gado bo'lsam ham so'zga boyman.
Bir umrga kamimas xazinam — xalq,
Moli ko'p, deb boylarga bosh urmayman.*

deb kuylagan Shashuboy ham,

*Oq sochli Olatovning Jambuliman,
O'landa — misti uchqur dulduliman.
Ustozimdir Buxorboyu Suyunboylar.
Kuylayman, zamonamning bulbuliman, —*

deb kuylagan Jambul ham bu dargohda ko'p marotaba bo'lgan.

Shuningdek, oqinning ajoyib zamondoshi Nurpeyis ham, tug'ma oqin, qo'liga do'mbirasini ushlasa to'xtamaydigan Iso ham, garmonga jo'r bo'lganda tovushi qo'shni uylarning devorini zirilatadigan Nortoy ham, ajoyib shoir Kenen, shirin til Quvvat, Soyadil, Yetisuvning iste'dodli oqini Ummatali, Janubiy qozog'istonlik O'rinboy, Alibek, partizan oqin O'marlar ham bu tabarruk joyda bo'lishgan. Qozoq dalasiga birinchi daf'a ilm-ma'rifat chirog'ini yoqqan mashhur Ibroy Oltinsarinning shogirdi Spandiyor Ko'beev ham shu daraxtning tagida hordiq chiqargan. Mana, endi atoqli polvon Hojimuqon ham tashrif buyurdi.

— Qalmaqon, Jambulning o'lanlarini yozib olishda ko'p xizmat qilding, ikki yillab Nortoyni izlading: sendan Mirzacho'l ham, Nurota ham, Qo'qon ham, Farg'ona ham qolmadi, axiyri topib, Olmaotaga olib kelinishiga sababchi bo'lding. Balxashning bir chekkasida yotgan Shashuboyni samolyotda olib kelding. Xo'sh, menga ayt-chi? Shuncha ishlarni qilgan Qalmaqon men uchun nima qildi? Men-ku kambag'al oilasidan chiqib, polvonlik bilan qozoqning dong'ini dunyoga taratibman. Xo'sh, sen shunday odam haqida aqalli o'ylab ko'rdingmi? Mana, Sobiting bor, G'abiting bor, Isong bor, sen borsan, boshqalaring bor... Qani men haqimda yozgan kitoblaring? Yo'q, men bunga chidolmayman. Ertaga Sobiting oldiga boraman. U meni Orenburgdalik vaqtimdan boshlab biladi, meni yozmay Nurmag'ambet haqida yozdi. To'g'ri, Nurakang tabarruk odam, yozgani yaxshi, lekin,

nima uchun meni tilga olmaydi. Mana shuning uchun ham uning yelkasini sal ezib qo'ymasam, esiga kelmayman chog'i... — deb kuldi.

— Xafa bo'lmang, Hoji aka. Siz haqingizda ham yoziladi, albatta yoziladi, Sobit yozadi, G'abit yozadi... Ajoyib yozuvchilar yetishib kelyapti, ular ham albatta sizni tilga olmay o'tmaydi. Qani, bir choy ichaylik...

* * *

Hoji akang ko'rgan-bilganlarini bir-bir aytaverdi. Men qo'limga qog'oz, qalam olib eshitib o'tirdim. Ammo, qog'ozga hech narsa tushira olmadim. U go'yo bahor jalasiday shatir-shutur gapirar, uning ba'zi tomchilari jonimga rohat bag'ishlar, ba'zisi esa muzday tegib seskantirar edi.

Darvoqe, jala! Jala ketidan dala yam-yashil qulf urib ketganday bo'ldi. Qilgan xizmatlaridan ko'nglim yorishib, unga qiziqib qoldim.

«Ari hamma gulga qo'nadi biroq o'ziga kerak gulning shirasini so'radi, bol oladi», deb kerak-keragini yozib ola boshladim, tushunmagan joylarimni so'rab oldim. Yigirma uch kun badaliga dengizdan tomchigina olib qolishga muyassar bo'ldim.

— Yoz, albatta yoz!

— Yozaman, og'a.

— Oshirib yozaman deb ovora bo'lma, tangri-ning berganini yoz!

— Bo'пти, shunday qilaman, og'a...

Qor kurayotgan bola

Qantar oyining qirchillama sovuq kunlaridan biri; hamma yoq oppoq qirov bilan qoplangan. Qiziljar shahrining markaziy ko'chasi-dagi hovlilar-dan birida: «Ha, ha! Ko'tar, ko'tar!» degan tovushlar eshitiladi. Bu hovli savdogar Ivan Nogichning

mol saqlaydigan joyi; u, kuzda so'yilgan bo'rdoqi mollarning go'sht-yog'ini Rossiyaning ichki tomonlariga jo'natayotgan edi. Go'sht-yog'ni oltmishta chana bilan kirakash boy Orliy Maslikov tashir edi. Mana, o'ttiz pud yog' quyilgan katta bochkani o'nta odam o'rnidan qo'zg'atolmay halak. Haligi saroy ichidan chiqayotgan tovushlar shularniki edi.

Qor kurash uchun yollangan o'n olti yoshlar chamasidagi bir bola o'qtin-o'qtin hovli tomonga qarab qo'yardi.

— Hey bola, otangning oti nima? — deb so'radi egniga qora to'n kiygan xo'jayin.

— Nima edi?

— Shunchaki so'rayapman-da.

— Quda bo'lmoqchimisan?.. Gaping bo'lsa o'zinga aytaver, — dedi qor kurayotgan bola kichkina qora ko'zini qisib.

— Nega u yoqqa qarayverasan hadeb. Tezroq qoringni kura-da, oladigan haqingni olib, jo'nab qol. Foydasi yo'q narsaga alanglayverasanmi? Hadeb hovliga qarayverasan...

— Menga tushuntiring, axir, nima qilishyapi o'zi u yoqda?

— Tog' ko'tarishyapti.

— Shu hovliga siqqan tog'ni ko'tarisha olmayaptimi? Shunga ham shuncha qiy-chuvmi? O'zlari odammi yo cho'pni — xari ko'tarib keldik deb maqtanadiganlardanmi?

— Ie, bu bolaning so'zi o'ttiz pud yog'dan ham og'ir bo'ldi-ku. Saroyga olib bor, odamlar ko'tarolmay yotgan narsaning nima ekanligini ko'rsin, — dedi darvoza oldida issiq to'nga o'ralib turgan savdogar.

— Qani, borib ko'ra qol. Ana, xo'jayinning o'zi ruxsat berdi.

— Ko'rsa nima qipti... — deb haligi bola darvoza oldida turganlarni nari-beri itarib hovliga

kirdi. Hammanig et-etidan o'tib ketayotgan ayozni nazar-pisand ham qilmasdi. U, paxtali yirtiq chopon kiyib, etagini beliga qistirib, bosh kiyimlarini qo'lga olib yurgan kishilarni ko'rib hayron bo'ldi. Joyidan endi yarim metr yerga zo'rg'a surilgan bochkaning yoniga borib, uni yelkasi bilan itarib yuborgan edi, ostidagi taxta qasirlab ketdi.

— Ko'tarolmayotgan tog'laring shumi?

— Nima, senga yengil tuyulyaptimi?

— Qiziq... Shu ham gap bo'ldi-yu... Tog' deganiga nima ekan desam, chelakka o'xshagan idish-ku bu. O'n kishi chuvillashib ko'tarolmayotganlaring shumi? Qani, bo'lmasa chetroqqa chiqib, bochkani ortadigan chanalaringni tayyorlayveringlar. Hoy, yaxshi chopon kiyib olgan akalar, sal nariroq turinglar, falokat bosib biror joylaringni mayib qilib olmanglar tag'in.

— Namuncha qo'pol bu bola! Xo'jayinlarga ham shunaqa muomala qiladimi... Bir nimani qoyil qilib qo'yganday, nega buncha kekkayadi! — dedi mo'ylovlari muzlab qolgan ishchilar.

— To'xta, mana bu ovuldan kelgan tentakning kuchini ko'raylik! — dedi bu yoqqa kelayotgan ikkita boy.

Bola engashib, haligi bochkani yelkasi bilan itarib yubordi. Bochka tagiga qo'yilgan taxta, g'o'la va lo'mlar shatir-shutur qilib ayqashib qoldi. Hademay o'ttiz pud to'ng yog' quyilgan bochka xuddi shamol uchirgan qamg'oqdek saroy darvozasining oldiga dumalab borib, ikki ot qo'shilgan chana ustiga qanday tushib qolganini odamlar sezmay ham qolishdi.

— Ie, bu bola nima qildi o'zi?

— Nima qilganini ko'rmayapsanmi? o'ntang qo'zg'atolmagan bochkani chanaga ortib qo'ydi.

— Men buni aytmoqchi emasdim, xo'jayin, shu... asli bu bola odammi, yo?

— Seningcha kim?

— Devmi yo parimi, ishqilib, bir balosi bor...

— Kim bo'lsa bo'lsin-u, ammo o'ntang ko'tarolmayotgan bochkani bitta o'zi ortib qo'ydi chanaga. Menga shunisi kerak. Mana senga ellik tiyin, — dedi yog' egasi.

— Mana, yigirma tiyin men beraman, — dedi Maslikov semiz qo'lini barqit shimining cho'ntagiga solib.

— Xasis boy, cho'ntagingni qancha kovlashtir-sang ham bir so'mlik sariq chaqa ilinmadi-ya, — deyishdi ikki boy bir-biri bilan hazillashib.

— Sen endi boyib qolding. Endi qor kuraganing uchun haq olmasang ham bo'ladi, — dedi hovlini kurayotgan qorovul bolaga.

— Ko'p gapirmay, va'da qilingan o'n besh tiyinni bu yoqqa cho'zib qo'y. Nima, men boymidim? Menga o'n besh tiyin ham ovqat bo'ladi. Mana bu yetmish tiyinni ovuldagi buvimga yuboraman, — dedi yalpoq qayin kurak bilan baland devordan tashqariga qor otayotgan bola. U terlab-pishib ketgan edi.

— Orliy, ko'p gapirmay, mana bu qozoqni qo'lga ol. Kirakashlikka bunday odam kerak bo'ladi. O'rni kelganda yigirma kishining ishini bir o'zi qiladi. Unga bir qara, hali bo'g'ini qotmagan yosh bola-ku. Naq cho'yandan quyilgan alpning haykaliga o'xshaydi.

— O'zim ham shuni o'ylab yigirma tiyin ortiq berdim-da. Lekin o'ziyam yigirma kishining ovqatini yeydi-da. O'zing aytmoqchi, bo'g'ini qotmagan bola, xuddi rezinka qanordek cho'zilaveradi.

— Nima, sovuq urgan kartoshka bilan sasigan baliqni ayaysanmi? Pishirib beraver...

— Ha, bir ilojini qilarman. Yozin-qishin tinmay qatnab turgan kiraga bunday bola albatta kerak bo'ladi. Ayniqsa uzoq safarga juda asqotadi.

Bola qorni kurab, tegishli haqini olib bo'lgach, Maslikov yon daftarini olib, kulimsirab, uni gapga soldi:

— Ukam, sen qayerdan kelding? Bilaman, sen Qiziljardan emassan. Qaysi bo'lis, qaysi ovullik-san?

— Oqmo'la viloyati, Sariterak bo'lisi, Qurama ovulidanman.

— Otangning oti nima?

— Mungaytpas Ernaqov.

— O'zingniki-chi?

— Muqon. So'rab nima qilasan?

— Sen bilan do'stlashgim kelib turibdi.

— Nima, do'st bo'lib ot mingizarmiding?

— Mayli mingizaman. Sen mening qo'limda ish-laysan, xo'pmi?

— Mayli, oyiga nima berasan?

— Hammasini beraman: ovqating mendan bo'ladi, kiyiming yo'q ekan, kiyim beraman. Mana bu katta ishchilarga qancha haq bersam, senga ham shuncha haq beraman, oyiga bir so'm sakson tiyin olasan.

— Do'stim, buning oz-ku. Rost, men ish izlab kelganman. Buvim, ota-onam bor, kambag'alimiz. Hech bo'lmasa topganim ota-onamning choy puliga yarab tursin, bir oz qo'shinqira.

— Mendan bo'lak kishi senga sakson tiyindan ortiq haq to'lamaydi. Haliyam senga achinib, kat-talar oladigan haq hisobidan beryapman. — Bola bir oz o'ylanib turdi-da, rozilik berdi.

Bo'lajak dunyo pahlavoni Hojimuqon Masli-kovga mana shunday yollangan edi.

* * *

Muqon Maslikovning uyiga kelgan kuniyoq, ishchilar turadigan yotoqxonaga joylashdi. Unga somon to'shalib, plitka qurilgan xonaning bir bur-chagi tegdi, kechasi shu yerda tunab chiqdi. Ertasiga xo'jayin uni — o'ttiz pud yog' solingan bochkani bir o'zi qo'zg'atgan pahlavonni uyiga

chaqirdi, xotini, bola-chaqasiga, mehmonlariga ko'rsatib, o'ziga xizmatkor qilib olganini aytdi. Uydagilar bolaning bo'yini o'lchab ko'rishdi, uni rosa tomosha qilishda-yu, ammo Maslikovning gapiga ishonishmadi.

— E, bu bola o'ttiz pud yukni qanday ko'taradi? Bo'yi bir yarim gazu og'irligi ikki yuz qadoq. To'g'ri, bo'yni, qo'l-oyog'i yo'g'onroq. Biroq o'ttiz pud yukni ko'tara olishiga hech kim ishonmaydi, — dedi hisobchi o'zicha taxmin qilib. Maslikov so'ziga ishontira olmaganidan ranjidi.

— Mayli, bo'lmasa Mungaytpasovning kuchini keyin ko'rarsanlar, — dedi u. — Xo'sh, uka, yaxshi yotib turdingmi? Yotoqxona issiq ekanmi? Yigitlar bilan turish ko'ngilli bo'lsa kerak-a? Ular do'mbira chalishadi, o'lan aytishadi, karta o'ynashadi. Haqiqatan ham bizning uyimizga qaraganda senlarning yotoqlaring yaxshiroq...

Hojimuqon xafa bo'libroq javob berdi:

— Xo'jayin, men unchaligini bilmadim, rostini aytsam, kechasi bilan uxlayolmay chiqdim.

— Nega? Janjal qilisharkanmi? Janjallashsa, to'rt-beshtasi yig'ilib o'ttiz pud kelmaydi, shartta uloqtirmaysanmi...

— Yo'g'-e, urishishdan gapirmang... Buvim urishqoq bola yomon bo'ladi, degan. Urishga, janjalga tobim yo'q.

— Xo'sh, bo'lmasa nega uxlayolmading?

— Uxlayolmaganimning sababi — tagimizga to'shalgan somon ichida sichqon bor ekan: chiyillaganini eshitsam jon-ponim chiqib ketadi.

Maslikov xotin, bola-chaqasi bilan sillasi qurib, ko'zlaridan yosh chiqquncha qotib-qotib kulishdi. U, polvonning sichqondan qo'rqishini tushunib yetgach kulgidan to'xtadi.

— Voy, o'ttiz pud yuk ko'targan pahlavon-ey, sichqondan boshqa yana nimadan qo'rqasan?

— Undan boshqa hech narsadan qo'rqmayman.

— Bo'ridan-chi?

— E, bo'ri, ayiq, yovvoyi cho'chqa deganlar — itku. Itdan ham kishi qo'rqadimi? Faqat odam yotadigan joyda sichqonning chiyillashi yomon...

— Shundan so'ng xo'jayin Muqonga oshxonasining dahlizidan joy qilib berdi.

Chana tortgan bola

Kunlar ketidan kunlar o'tdi. Muqonning qo'li bilan qarag'ayni qamishday sug'urib olgani, og'ir yuklarni yakka o'zi aravaga ortgani xalq og'zida doston bo'ldi, u bir necha marta Chelyabinskka, Qozonga, Ufaga, Samaraga borib ham keldi. O'n sakkizga kirdi, bo'yi o'sib, baquvvat yigit bo'ldi.

Qish yarmidan og'di. Qiziljarda fevral ichi tinmay qor yog'ib, qattiq sovuq bo'ldi. Maslikovning uyida o'tin ham, hashak ham tamom bo'ldi. Qayerda ish og'ir bo'lsa, Muqonni shu yerga yuborish odat tusiga kirib qoldi.

Fevralning oxirlarida Rossiyaning ichki tomonlariga mol olib ketgan ot-ulovlar qaytgach, ular uchun shahardan yigirma chaqirim naridagi xashakni olib kelish uchun beshta chana yuborildi; chanachilar ichida Muqon ham bor edi.

Keyingi paytlarda Muqon Maslikov oilasiga o'zining vazmin tabiati, tartibliligi, qobilligi bilan yoqib qoldi. Maslikov Muqonga qanaqa og'ir ish buyurmasin, bari bir, bajarmasdan kelmasligiga ishonch hosil qildi. Shuning uchun ham:

— Mitka¹, iloji boricha xashakni tezroq yetkazishga harakat qil. Xashakni chanaga tez-tez ortib, boshqalarga qaramay kelaver. Uzoq safardan

---

¹ Maslikov oilasi Muqon deyishni qiyin ko'rib, «Mitka» deb chaqirishardi uni.

kelgan otlar ochlikdan tilini tishlab turibdi, — dedi u Muqonga tayinlab.

— Xo'p, — dedi Muqon.

Yarim kechada yo'lga chiqqan chanachilar qor bosib qolgan so'qmoqdan yurishga qiynalib, otlari ham charchab, tush paytida zo'rg'a yetib bordilar. Muqon chanaga eng yaxshi otlarni tanlab qo'shgan bo'lsa ham, og'ir yo'l charchatib qo'ydi. Sovuq yeb, charchab kelgan yigitlar qor bosib, tog'day bo'lib yotgan xashak g'aramini ko'rib kayflari uchib ketdi. G'aram ustidagi qorni tozalash uchun bir kundan ortiq vaqt kerak edi. Qarasa, ishchilar qorni qay tomondan ochib, xashakni qaysi tomondan aravaga ortishni maslahatlashib ancha turadigan ko'rinadi.

— Sillamiz qurib xashakka zo'rg'a yetgan edik, endi qorni tozalaydigan bo'lsak xashak bilan jasadimiz ham chanaga ortiladi-da, — dedi titrab-qaqshab, tuklari hurpaygan bir yigit.

— Maslikov bir so'm sakson tiyinni o'sha jasadning uchun berayotganini endi bildingmi? — dedi gavdali sariq yigit.

— Xashakni mana bu biqinidan olganimiz durust bo'lar, chunki qori uncha qalin emas ko'rinadi. Tagigacha, chana sig'adigan qilib o'yib olsak, keyin ustidan tushgan qorni bir balo qilarmiz, — dedi yana bittasi g'aram atrofidan aylanib.

Sabri chidamagan Muqon g'aramning shamolda ochilib qolgan joyiga panshaxasini sanchib, xashakni qor-pori bilan yelkasidan oshirib tashladi. G'aramning bir tomoni o'pirilib qoldi.

— Ie, mana bu nima balo qildi, — deyishdi qaysi tomondan ochishni bilmay, boshi qotib turgan hamrohlari hayron bo'lishib. Muqon indamadi. Panshaxani ikkinchi marta sanchib ko'targanda, g'aramning yarmisi ochilib qoldi. U shundan keyin otlarning oldiga bir quchoq olib borib tashladi-da, ularni chanadan chiqardi. Keyin o'zi chanasini

g'aramga yaqin sudrab kelib, unga xashak orta boshladi.

— Hoy, nima qilyapsan o'zi? Keyin chanani otlaring bu yerdan qanday olib chiqadi? Qorga ko'milib qoladiku, — deyishdi hamrohlari.

— Uni o'lchab, bosh qotirib o'tirishga vaqtim yo'q. Xashakni tezroq yetkazishim kerak. Xo'-jayinning buyrug'i shu, boshqasini bilmayman.

— Manavi qor otni ko'tarolmaydi deyapsiz-da, bo'lmasa...

— Otni ko'tarolmasa, meni ko'tarar. Ot turgan joygacha o'zim tortib boraman.

— Qo'y, gapni ko'p cho'zma, bir oz non-pon yeb, damimizni olib olaylik, qanday qilib ortishni keyin o'ylashib ko'rarmiz. Ustini anavi bola ochib, bir oz yengillatdi-ku, — deyishdi isinib olish uchun qo'llarini ishqalab, yuzlarini uqalab, u yoqdan-bu yoqqa yugurishib yurgan yigitlar.

Hamrohlari tamaddi qilib olgunlaricha, Muqon chanasiga xashakni tog'day qilib ortib, otlarining yonigacha sudrab bordi. Shundan keyingina non yegani o'tirdi.

* * *

Muqon otlarini chanaga qo'shib, yetti-sakkiz chaqirimcha yo'l bosganda, qarshisidan bo'ron turdi. Bo'ron tog'day xashak uyulgan chanani orqaga itarib, otlarini charchatib qo'ydi; otlarning yurganidan turgani ko'payib qoldi. Quyosh botib, qorong'i tushdi. Muqon otlarni tizginidan tortib ko'maklashdi, panshaxa bilan chananing orqasidan itarib ham ko'rdi, bo'lmadi. Chakkasidan ichiga oqib tushgan ter muz bo'lib qotib qolaverdi. Shaharga yetti-sakkiz chaqirimcha qolganda bitta ot tinkasi qurib to'rttala oyog'ini tirab turib oldi. Jahli chiqqan Muqon panshaxa bilan chananing orqasidan jon-jahdi bilan itarib yuborgan edi, yurolmay turgan ot chananing tagida qoldi, ikkin-

chi ot esa bir chetga chiqib ketdi. Muqon kelib otni to chana tagidan chiqarib olguncha u o'lib qoldi. Shundan so'ng u bir oz dam oldi-da, o'lgan otni chanadagi xashakning ustiga uloqtirdi. Keyin chana bo'jilarini mahkam bog'lab, yolg'iz otga shatakka tushib, shaharning chetigacha chanani tortib keldi. Shaharga kirgandan keyin bu ot ham yurmay qo'ydi. Muqon endi uni orqaga bog'lab qo'yib, chanani o'zi tortib ketdi. Odamlar endi o'rinlaridan turib, hovlilaridagi qorlarni kuray boshlagan mahalda Muqon orqasiga bir ot bog'langan, ustiga bir ot ortilgan chanani tortib, Maslikovning saroyiga kirib keldi. Chana sudrab kelayotgan odamning kim ekanligini bilishga qiziqqan shahar aholisi uning orqasidan to'da-to'da bo'lib ergashdi.

Tog'day qilib xashak ortilgan chana saroyga otsiz kirib kelganda, Maslikovning oilasi ham, xizmatkorlari ham hayron bo'lib hovliga chopib chiqishdi.

— Ie, ot qani?... Voy la'nati to'ng'iz... — deb baqirdi boy ovozining boricha.

— Bitta oting chananing ustida, bittasi orqasida, xo'jayin, qo'rqma, hech narsa dalada qolgani yo'q, — dedi bola.

Xo'jayin o'lgan otni ko'rib:

— Mirshab chaqiringlar. Mana bu hayvon ustidan akt qilsin, — dedi.

Shu zahotiyiq ikkita mirshab yetib kelib:

— Qani, tort chanani xashak-pashagiyu ot-poti bilan, politsmeysterning oldiga olib boramiz, — dedi.

Badani terlab, ustini oppoq qirov bosgan Muqon, o'lik ot ortilgan chanani yana sudrab ketdi.

Ko'pchilikning ko'magi

Muqon chanani politsmeyster idorasiga sudrab kelayotganda, uning ketidan shaharning yuzga yaqin katta-kichik odamlari ergashdi, ularni tarqatish uchun mirshablar qanchalik urinmasin, baribir, hech ish chiqmadi. Bolalar bo'lsa, yumshoq qorni pichoqdek tilib ketayotgan chana orqasidan itarishib, Muqonning yukini yengillatdilar. Politsmeyster idorasi oldiga yaqinlashgach, mirshablar odamlarni haydashdi, keyin bittasi boshlig'ining oldiga kirib ketdi.

Boshliq lapanglab eshik oldiga chiqquncha, Muqon chana bilan idora yoniga kelib qoldi. Azbaroyi xashak ko'p ortilganligidan, chanani tortib kelayotgan odam ko'rinmasdi, oppoq qor bosgan xashak ustida bir ot uzala tushib yotibdi. Chana atrofida bolalar chuvillashib yurishibdi. Qo'llariga chelak va belkurak ushlagan erkak va ayollar chana tortib kelayotgan odamni ko'rib qolish uchun shoshib-pishib yugurar, bo'yinlarini cho'zib qarashar edi. Boshliq olomoni ko'rib cho'chib ketdi. U:

— Bu odamlar nega to'planishdi? — deb yonida turgan mirshabga qaradi.

— Janob oliylari o'zingizdan qolar gap yo'q... Anavi chana sudrab kelgan odamni tomosha qilgani to'planishgan-da.

— Nega haydamadinglar?

— Haydashga haydadik, ammo hovlisiga kirib yana boshqa odamlarni ergashtirib chiqishyapti.

— Chana sudragan qozoq ham tomosha bo'libdimi endi bo'larga! Haydanglar, hozir tarqashsin. Chanani hovliga olib kirsin, — deb politsiya boshlig'i idorasiga kirib ketdi. Muqon chanasini sudrab politsmeysterning hovlisiga kirib ketdi.

Darvoza yopilgandan so'ng mirshab olomonga qarab turib:

— Agar mana bu qamchi orqamizni tilim-tilim qilmasin desanglar, tarqalinglar! — dedi qo'lidagi qamchisini o'ynatib.

— Nega do'q qilasan? — dedi birov olomon ichidan.

— Bo'lmasa nega tarqalmaysanlar.

— Tomosha qilamiz.

— Shu ham tomosha bo'ptimi?

— Nima, bizning Petrograd, Moskvadagiday teatrimiz, klubimiz, sirkimiz bormi borib tomosha qiladigan. Biz uchun chana sudragan ham tomoshada. Ko'chaga to'plangan olomoni ko'rib, boshlig'ingning kayfi uchib ketdimi deyman? — dedi bir dehqon...

— Ey, ko'p mo'ylovingni silayvermay, haligi chana sudragan odamni bu yoqqa chaqir. Agar xalqning shovqin-suroni boshlaringni og'ritadigan bo'lsa, uyimizgayoq olib ketamiz, nimasiga jahling chiqadi. Sening jahlingni har kuni ko'raverib bo'lganmiz, — dedi bozor sahnini supuradigan qorovul, mirshabga yaqinlashib.

— Tarqalinglar deyapman, endi u bu yerdan chiqmaydi.

— Nega?

— Ni ishlap?

— Za chto?

— U hukumatga foydasi tegib turgan Maslikovning otini o'ldirib, chanasini sindirgan.

— Usiz ham Maslikovning dam bermay ishlatadigan oriq-to'riq otlari har yili o'lib turibdi-ku. O'lgan otlarining xunini nuqul xizmatkorlaridan to'lattirib oladi. Bu kamlik qilganday, ularga ozor beradi. Bo'ronda qolib ancha xizmatkori o'lib ketdi-ku, axir. Nima uchun uni qamamaysanlar, kecha xashak olib kelishgani ketgan beshta chanadan bitta shu keldi. To'rttasini dalada qor bosib qoldimi, nima bo'ldi, bilmaymiz. Ot u yoqda

tursin, odamlar qirilib ketyapti-ku. Nega ularni izlamaysizlar? — deb baqirdi bittasi.

— Ketmanglar o'rtoqlar, polvonni tomosha qilamiz. O'ttiz pud yukni bir o'zi u qo'lidan bu qo'lga o'tkazib o'ynarmish. Kattakon qarag'ayni oyog'i bilan tepib sindiradi deyishadi. Ketmanglar, ko'ramiz, — dedi kimdir.

— Boshliq qani! Otlar ochdan qiriladigan bo'ldi. Xashakni tez olib kelsin, deyapti boy, — dedi Maslikovning yigitlaridan biri, ikki ot yetaklab kelib.

Politsiya boshlig'i qovog'ini solib olomon oldiga chiqdi.

— Xaloyiq, tushunish kerak-da. Sizlarga, tarqalinglar, dedik-ku axir. Nega quloq solmaysizlar. Mana shunday qilib xafalashib qolamiz-da!

— Janob politsmeyster, odamlar xafalashib qolguday hech narsa qilgani yo'q. Qor bosib, o'z oyog'imizda turibmiz. Hech kimga og'irligimiz tushayotgani yo'q-ku.

— Bularga gap uqtirib bo'ladimi, — deb sovuqqa chidamagan politsiya boshlig'i nimalarnidir to'ng'illab ichkariga kirib ketayotgan mahalda, Maslikovning omborchisi kelib:

— Taqsir, boy xashakni chanasi bilan qaytarsin, deyapti, ruxsat bersangiz... — dedi.

Xaloyiqdan xafa bo'lib turgan boshliq battar tutaqib ketdi:

— Tergab, tekshirib akt qilmay, hech kimni chiqarmayman.

— Taqsir, axir otlar ochdan o'ladigan bo'ldi...

— Menga desa Maslikovning o'zi o'lmaydimi, chiqarmayman, dedimmi, chiqarmayman. Otimni o'ldirdi, tekshir, degan o'zi-ku. Tekshiraman, ot o'lgan yerni borib ko'raman, — deb politsiya boshlig'i jahl bilan eshikni tars etkizib yopib, ichkariga kirib ketdi.

Bolalar politsmeyster hovlisining devoriga osilib:

— Ana, chanasi hovlining o'rtasida turibdi. O'zi qor ustida yalangbosh o'tiribdi. Ana, ana turdi... idoraga kirib ketyapti, — deb chuvillashdi.

Bir mirshab olomoni tarqatolmagach, ularning polvon haqidagi gaplariga o'zi ham aralashdi. O'zgalarning oldi-qochdi gaplarini ba'zi bir dalillar bilan aniqroq qilib gapirdi.

— Bu chinakam polvon... Chanadagi xashak kamida qirq pud keladi. Ustidagi qor ham besh puddan kam emas. Anavi o'lib qolgan ot ham o'n besh pud bor. Shunday qilib, oltmish pud yukni yetti chaqirim yerdan bir o'zi sudrab kelgan-da. Har holda, bu unaqa-bunaqa bolalardan emas.

Politsiya boshlig'i Muqonni oldiga chaqirib so'roq qildi:

— Maslikovning qo'lida ishlaganingga qancha bo'ldi?

— Uch yil.

— Nechaga kirding?

— Uni bilmayman, ishqilib yilim tuya...

— Tuya deganing nima?

— Tuya — tuya-da. Molning eng kattasi.

— Tuyaning yoshga nima aloqasi bor?

— Qozoqlarda yoshni shunday o'lchaydi. Sigir, qo'y, yilqi hammasi bor...

Hech narsa tushuna olmagan politsmeyster:

— Ko'chada turgan odamlar ichida birorta qozoq bo'lsa bu yoqqa chaqiringlar-chi, — deb buyurdi eshik oldida turgan mirshabga. U sal o'tmay bir oq soqolli cholni boshlab kirdi. Politsmeyster cholg'a:

— Mana bu bola «yilim tuya» deydi. Shunda necha yoshda bo'ladi? — deb so'radi. Chol bolaga qarab:

— Tuya yilga ilinmagan. Balki yiling sichqon bo'lsa kerak? — dedi.

— Qo'ying, nomini atamang, sichqoni qursin. Oyim sening yoshing «maxluqning eng kattasi» degan edi. Tuyadan katta maxluq bo'lmasa kerak, deb tuyani ayta qolgan edim.

— Unday bo'lsa yiling nahang ekan. Shunday baliq bor. Dunyoda baliqdan katta maxluq bo'lmaydi, — dedi chol hisoblab. — Bolaning yoshi o'n sakkizda.

— Yaxshi. Sizga ruxsat, — dedi boshliq.

— Xo'sh, Maslikovning qo'lida ishlaganingga uch yil bo'libdi. Shundan beri uning necha otini o'ldirding?

— Faqat mana shu chana ustida yotgan otgina, xolos. Men otni ataylab o'ldirganim yo'q.

— Qanday qilib o'ldi bo'lmasa?

— Maslikov xashakni ko'p ort, dedi. Otlar ortilgan xashakni torta olmay qoldi. Men chanani orqasidan itarib borgan edim, ostiga tushib o'lib qoldi.

— Qanday qilib ostiga tushdi?

— Otingizni chananing oldiga qo'ying, qanday qilib ostiga tushganini ko'rsataman.

— E-ha, hali sen mening otimni ham o'ldirmoqchimisan? Men senga ot o'ldirishni ko'rsatib qo'yaman...

Shu mahal po'stinga o'ranib olgan Maslikov kirib keldi.

— Otlarimning ichidagi eng yaxshisi shu edi. Sharofiddin mirza Rossiyadan olib kelib sotgandi. Yoshi o'n oltida, balansdagi narxi 180 so'm. Bu itvachcha umr bo'yi ishlab bersa ham xunini to'lay olmaydi. Endi bu yog'i qanday bo'ladi?

Politsmeyster boyning gapini eshitib bo'lib, Muqonga:

— Ko'ryapsanmi? Boylar hatto otlarining yoshigacha biladi. Sen bo'lsang o'z yoshingni ham bil-maysan. Qaysi yili qanday ish qilganingni birov so'rab qolsa nima deysan? — dedi.

— Uni bilaman, bir yili yaylovda o'lgan ho'kizni orqalab kelganman. Shundan bir yil keyin Qutmanning quduqqa tushib ketgan tuyasini chiqarib berganman. Bu yil esa, mana, boyning xashagini, o'lgan otini uyiga, uyidan shu idoragacha sudrab keldim. Bunga yoshni bilishning nima dahli bor?

— Ko'p vaysayverma. Politsmeyster, mana bundan otimni undirib berasan.

— Mehnat haqidan ushlab qol.

— Mehnat haqi oyiga bir so'm sakson tiyin. Unga bu itvachchanning umri ham yetmaydi. Men kutib o'tiramanmi? Ungacha bu iblis hamma otimni qirib bitiradi. Uyida moli bo'lsa olib kelib bersin.

— Uyingda moling bormi?

— Molim ko'p...

— Seni kafillikka oladigan odaming bormi?

— Hech qanaqa kafillikning hojati yo'q. Umrimda hech kimni aldamaganman.

— Tashqarida turgan odamlardan senga kafillikka o'tadigani bormi? Kafilsiz bo'lmaydi.

— Tashqaridagilarning hammasi kafil bo'la oladi.

— Qanday qilib hammasi kafil bo'la olsin? — deb hayron bo'ldi tergovchi.

— Qani, tashqariga olib chiqaylik. Tashqaridagi qozoqlardan bitta-yarimtasi tanir.

— Buni tanishlikka taniydi-ya, menga otimning xunini to'laydigan odam kerak, — dedi Maslikov.

— Xo'p, sizga keragini topib beraman. Tashqariga chiqaylik, — dedi Muqon. U tashqariga chiqishi bilan olomon bir necha tilda chuvillasha boshladi:

— Akt qilishib bo'ldimi? Qani, yaqinroq kel-chi, bir ko'raylik, — deyishib uni o'rtaga olishdi. Idoradan chiqqanlarning amaldorligi, boyligi bilan

hech kimning ishi bo'lmadi, hech kim ularga e'tibor ham bermadi.

— Hoy xaloyiq! U sizlarga kerak bo'lsa kafillikka olinglar. U Maslikovning otini to'lashi kerak, — dedi politsmeyster.

— Qanaqa kafil?! — deyishdi odamlar. — Bu yoqqa, bu yoqqa panaroqqa olib kelinglar. Bola terlab turibdi, shamollab qolmasin, — deyishib atrofini o'rab, Muqonni ko'chani narigi betiga olib ketishdi. Politsmeysterning qichqirishi, mirshablarning hushtagi bilan ko'chada shovqin-suron ko'tarildi.

— Nima shovqin, nima gap o'zi? Nega buncha hovliqasanlar? — dedi mo'ylovdor bir kishi orqasiga qarab.

— Aybdorni qayoqqa olib ketyapsanlar?

— Qanaqa aybdor? O'g'irlik qilibdimi aybdor bo'ladi?

— Otning xunini to'lashi kerak.

— Ey, Maslikov, senda o'zi vijdon degan narsa bormi! Shu bola xashak olib kelmaganda saroydagi hamma otlaring qirilib ketar edi-ku. Agar sening o'rningda men bo'lsam, bu bolaga yuz so'm berar edim, — dedi unga qushxona qassobi, Petka.

— Vaysayvermanglar, bo'ldi, otning xunini to'laydi dedimmi, to'laydi, — dedi politsmeyster. — Ungacha birov kafillikka olishi kerak!

— Shunga ham kafilmi... Shuni deb bolani kuni bilan tutib o'tiribsanmi? Bu so'zingni boya ayt-sang-ku, tomchidan — dengiz, tariqdan — tog' yaratgan xalq buning bir ilojini qilardi-qo'yardi, — dedi olomon ichidan birov.

— Oti necha pul turar ekan?

— Bir yuz sakson so'm...

— Qani, bir so'm-bir so'mdan beringlar. Otning xuni u yoqda tursin, Maslikovning otasining xuniga ham yetarlik pul to'plansin!

Necha yuzlab qo'l cho'ntakka suqildi. Birpasda ancha pul to'planib, Maslikovga berildi.

— Shunday mehr-muhabbatlaring bo'lmaganda, senlarni xalq deb kim aytardi? — dedi bir chol. Olomon ichidan bir odam yig'ilgan pulni Maslikovga sanab berib, to'laganiga qo'lidan tilxat oldi.

— To'xtanglar, xaloyiq, — dedi haligi tilxat olgan kishi, — o'lgan otning xuni to'landi, otni ola ketaylik, bo'lmasa Maslikov uni konserva zavodiga pullaydi. Undan ko'ra terisini shilib olib, go'shtini itga berganimiz afzal.

Ot xunidan ortgan pulni olgan Muqon odamlar bilan birga ketdi.

Xalq nasihati

Shahardagi, yalang oyoqlar deb ataluvchi, turli kasb egalari boshlari qo'shildi deguncha vaqti chog'liq qilishardi: ular orasida Muqon ham, hikoyalar aytib beruvchi chol ham, o'yinchi bilan surnaychi ham, qiziqchi ham bor edi. Mana bugun Safarboyning ikki xonali uyi turli kasbdagi odamlarga liq to'ldi.

Bunday bosh qo'shilgan joyda faqat majlis mavzui yuzasidangina gapirishadigan qariyalar bu gal ham odatlari bo'yicha polvonlar haqida ba'zi esda qolganlarini aytib gurunglashdi. Ba'zi birovlar o'z ko'rgan-bilganlarini bir boshdan mubolag'asiz zavq bilan so'zlashsa, ba'zilar al-lakimdan eshitganlarini palapartish, shirasiz, jonsiz qilib aytishardi.

— Unutmasam, shu o'tirgan Qulimbet og'a bo'lsa kerak, qadimgi Sarito'rang'il degan joyda taraqlining¹ yig'ini bo'lgan edi...

— Aytadigan bo'lsang to'g'rilab ayt, mah-

---

¹Urug' nomi (*tarj.*).

madona... barimta' dovida o'tirganing yo'q-ku, axir. Taraqlining oshida bo'lganim rost, biroq u Sarito'rang'il emas, Sariterak degan joyda bo'lgan. Gapni rasvo qilmay, to'g'ri aytgin-da, — dedi Qulimbet majlis ahlini kuldirib.

— To'rang'ili nimayu teragi nima, baribir emasmi? O'shandagi anavi polvoni aytmaysanmi. Xudo ko'rsatmasin, sizlarga yolg'on, menga chin, boshi bilan bo'yni, anavi Andreyning zotli buqasi bor-ku, xuddi shunikiday keladi. O'rtaga tushib o'tirgan-da, hayratdan yoqasini ushlagan odam qolmadi. Beliga ikki kishining quchog'i yetmaydi. Bilaklariga ola munchoqni ipga tizib bog'lab, naq mush-tumday keladigan qo'ng'iroq ham taqib qo'yibdi. O'tirsa katta bir to'nkaga o'xshaydi. Qo'llarini uqalaganda qo'ng'irog'i jing'ir-jing'ir qiladi. Ko'kragini aytmaysanmi, ko'kragi anavi Qurim-boyning semiz xotini bor-ku, o'shaning ko'kragi-day keladi... Ko'zlari-chi...

— E, gapni cho'zavermay, qanday kurash-ganidan gapirsangchil

— Ha, shunisini ayt, gavdasini qo'yaver, gavda hammada ham bor.

— Ammo, birovni yiqitganini ko'rganim yo'q. Endigina: «Sen chiq, sen chiq» deyishayotganda otam «otga bor»... deb haydab yubordi. Bilishimcha, uni hech kim yiqita olmagan bo'lsa kerak.

— Shumi bor gaping?

— Ha. Kattaligini aytaman-da o'sha polvon-ning...

— Oti nima ekan?

— Bilmayman.

— Qulimbet aka, o'zingiz aytib bering. Bu kimni gapiryapti?

— E, buning aytayotgani sariteraklik. O'temis degan odamning yig'inida edi. O'shanda bu o'n uch

---

¹Birovning molini zo'rlab bosib olish (tarj.).

yo o'n to'rt yoshlardagi bola edi. Shunda anavi Qoratog' orqasidan Qo'ja polvon degan odam kelgan. Uni odamlar: «Yag'rini yerga tegmagan, odamni ko'zga ilmagan» deb ta'riflab, avvaliga hech kim betlay olmagan rost. Biroq uni oriqqina chayir bir odam chiqib yiqitib ketgan.

— Unda anavining shuncha gapi nima bo'ldi?

— E, uning gapi suvga tushsa ivib ketadigan qog'ozdek gap-da... Polvon haqida aytganlarining bari rost. — U, avvalo, o'rtaga tushib, xuddi bir narsa orqasini chimchilab olganday ko'zini ochib-yumib, qo'lini uqalab, tanasi muzlagan otday silkinib o'tirdi.

Boylar poyga bilan bo'lib, Sir bo'yilik va dashtlik — ikki taraf bo'lib ketdi. Polvonlarini sinashmoqchi bo'lgan bu ikki tarafning qirlik tarafiga Uderboy oqsoqol, Sir bo'yilik tarafiga esa, Dizaq-So'zaqdan kelgan Mavken degan bir kishi boshchilik qildi.

Qo'ja polvonning ko'rinishidan cho'chib, o'rtaga hech kim tushmaganda, Uderboy oqsoqolning jahli chiqdi; qalin, o'siq qoshlari chimirilib, ko'ksiga tushib turgan soqoli selkilladi. U jiddiy tovushda:

— O'g'il tug'dim, deb onasi quvongan birorta o'g'il bola bormi? — deb iyagini ko'tardi.

To'pning orqa tomonida turgan Qazilxon qizil degan bir yigit otda, to'pni yorib o'rtaga chiqdi-da:

— Bor, Uderboy og'a. Chin o'g'il bola bo'lmasa ham, bundayrog'i bor, ... — deb otidan tusha boshladi. U kiyimini yechib ham o'tirmadi: faqat tuya jun chakmonining o'ng yengini yechdi, chilvir bilan belini bog'ladi-da, bo'sh yengini beliga qistirib qo'ydi. Qo'ja polvonning savlatini ko'rib hayron qolgan odamlar, yigitning u bilan kurashga tushishini xayollariga ham keltirishmagan edi. U beli ingichka, yag'rini yalpoq, qotma yigit ekan. U o'tirgan polvonning oldiga borganda odamlar:

— Bu bechorani qanday ajal boshlab kel-diykin?! — deb chuvillashdi. Yigit bu gaplarga parvo ham qilmadi. Polvon, yuki og'ir tuya o'rnidan bazo'r turganday, zo'rg'a turib, qo'llarini orqasiga yoydi. Uning yonida ergashtirib yurgan sallasi savatday, semiz xo'jasi bor ekan. O'sha ot ustida turib:

— Bobong Ali sheri xudo yor bo'lsin, — deb fotiha berdi. Noma'lum polvon unga qaragan ham, fotiha so'ragan ham yo'q.

Qo'ja polvon xuddi yosh bola bilan o'ynashgan-dek bel ushlaymay, yag'rinidan olmoqchi bo'lib, qo'lini cho'za boshlaganda, yigit bo'riga chang solgan burgutdek Qo'janing belidagi belbog'idan shap etib ushlab oldi-yu, shamol ag'dargan to'nkaday gurs etkizib qulatdi. Qo'ja polvon gangib qolgan boshini yerdan ko'tarolmay yotganda, yigit yengini kiyib, otiga mindi-da, poyga tomonga jo'nab ketdi.

— Ismini bilolmadingizmi, Qulimbet og'a? — deyishdi odamlar qiziqishib.

— Unday odam albatta tez ma'lum bo'ladi; asli turkmanlardan kelib, qozoqlarga qo'shilib ketgan Mug'olbek ismli yigit ekan.

— Yo anqov Qo'jani hadis bilan yiqitib ketdimikin-a? — dedi birov.

— Kuchi bo'lmasa hadisning o'zi bilan nima qila olardi. Unda kuch ham, chaqqonlik ham bor. «G'ofil qoldi, qayta kurashtiramiz», deb Sir taraf chuvillashganda, polvon:

— Hech ham g'ofil qolganim yo'q. O'zidan kuchli polvon bilan orsiz polvongina qayta kurashadi. Men endi kurashni yig'ishtirdim, — debdi.

— Mug'olbekning boshqa joyda kurashganini ko'rganingiz yoki eshitganingiz yo'qmi? U hali hayotdir?

— Hali hayot. Men bilan tengdosh. Oltoydagi to'rt devon bosh qo'shib qilgan to'yda hamma polvonlarni yiqitgan bir polvonni yiqitdi-yu, shu-shu kurashga tushmay qo'ydi. O'zi maqtanishni yomon ko'radigan vazmin odam. Unga birov «polvon» desa:

— Mening otim «polvon» emas, o'z otimni atab chaqiraveringlar, — derdi. Ikki o'g'li, ikki uyli bo'lib, Esil bo'yida turishadi.

— Muqonimiz ham shunday kuragi yerga tegmaydigan polvon bo'lib chiqsa obro'siga sherik bo'lib, uyda o'tirib olib, biz ham maqtanamiz-ku hali, — deb Muqonga qaradi Safarboy chol.

— Tabiiy bitgan kuch xuddi olovga o'xshaydi. Bordi-yu u o'rinli ishlatilsa toshni eritib, temirni charxpalakdek aylantiradi. Agar o'rinsiz ishlatilsa bormi, elni o'rtaydi. O'rinli ishlatish uchun aql kerak...

* * *

Otasi Qiziljarga kelganda, Muqonning bo'shab chiqqaniga roppa-rosa bir oydan oshgan edi. Odamlar Muqonni mehmondorchilikka chaqirishib, biri ko'ylak, biri chopon berib, ust-boshi ham but bo'lib qoldi, rangi-ro'yi ham tuzuk edi. Ilgari Mungaytpas kelib o'g'lining topgan-tutgan pulini oz bo'lsa ham olib qaytardi. Bu safar o'sha pulini ham olib qaytishga ko'zi yetmay kelgandi, uning bu fikri noto'g'ri bo'lib chiqdi. Petka o'lgan otnnig terisini shilib olib, ko'nchiga berdi. Ko'nchi yaxshilab ko'n qilib berdi. Muqon uyiga qaytadigan kuni Petka ko'nni yigirma besh so'mga pullab, uning cho'ntagiga soldi-da:

— Sen mana bu puldan ozginasini uyingga ber-da, qolganini ehtiyot qil, — dedi. — Kunlar isib ketgandan so'ng seni bir joyga yubormoqchi bo'lib maslahatlashib qo'ydik. Fabrikamizning mexanigi Vasiliyning bir og'aynisi Orenburg sirkida polvon

ekan, u may oylarida boraman debdi, seni o'shanga qo'shib yuboramiz. Ukam, kuchingni bekorga chanaga, aravaga sarf qilib yurasanmi, kelajagi bor joyga ishlat. Ko'pchilikning umid-ishonchini shundagina oqlaysan, — dedi.

Petkaning so'zini jim o'tirib tinglagan Muqonga u aytgan «kelajak» shu'laday nur sochib, go'yo bu yoqqa kel, deb chaqirayotganday bo'lib tuyuldi. Biroq unga qaysi yo'l bilan borishni bilmasdi.

Mungaytpas shaharga yaqinroq bir qishloqqa kelib tunaganda o'g'li Muqon haqidagi shubha va vahimalaridan asar ham qolmadi. U kelib tushgan uydagi chol Mungaytpasdan hol-ahvol so'rab, uning bu yoqqa nima uchun kelganini bilgach:

— E, Ernoq botirning o'g'li Mungaytpas bo'lsang hamma gap tushunarli. Otang Ernoqni ham, onang Oysarani ham yaxshi bilaman. Onangning otasi Luq polvon bilan bir vaqtlar qudandaligimiz ham bo'lgan ekan. Bordi-keldimiz kamayib qolgan bo'lsa ham, sirtidan surishtirib ahvollaringdan xabardor bo'lib turaman. Nabirasi haqida qayg'urgan qariyani quvontirib, suyunchisini oladigan xonasi kelib turgan ekan-u, attang, na chora, bir kun qo'nib boradigan joyga olib borib qo'ygudek ulov ham, ilgarigiday quvvat ham yo'q. Qariganda shu ahvolga tushib qoldik... O'g'lingning xabarini eshitganimizga bir oydan oshib ketdi. Hech xafa bo'lma, qaytaga quvon. Suyunchim shu — Oysaraga salomimni yetkaz. U mendan bir yosh kichik, tengdosh edik. Bog'onali Erdavlat desang biladi, — deb u Muqonning ahvoli haqida batafsil gapirib berdi. Mungaytpas cholning uyidan xursand bo'lib chiqib ketdi.

Muqonning fe'li-atvori ovul kishilariga g'alati tuyulardi. U boshqa bolalarga o'xshab bekordan-bekorga qiyqirib chopib yurmasdi, bolalar yig'ilgan joyga xuddi og'ir yuk orqalab olgan kishiday vazmin, bir-bir qadam tashlab borar, bolalar oshiq o'ynasa, u sigir yoki otning oshig'ini yig'ib olib, hech kimga ozor bermay, o'z holicha o'ynardi. Biroq unga birov tegsa ayamasdi. Ba'zi ota-onalar kelib Muqonni qo'rqitmoqchi bo'lishsa, alpang-tal-pang qilib qocha olmasdi ham. Uning yugurganiga boshqalar asta yurib yetib olar edi bemalol. Birov uni jerkisa, u indamay qisiq ko'zlarini bir nuqtaga tikib turaverardi, yuzidan qo'rqqan-qo'rqmaganligini bilib bo'lmasdi. Uni ba'zi bir kishilar urardi ham, biroq, u bola bo'lib yig'lashni bilmasdi. Keyin o'sha odamlar o'zlariga va ovuldagilarning hammasiga onasiday bo'lib ketgan Oysaradan uzr so'rab:

— Muqoningiz bizning Sormanni urgan ekan, men uni hayiqsin deb dumbasiga bir tarsaki tushirgan edim, xafa bo'lmadingizmi? — desa:

— Shu bitta tarsakini menga kelib aytadigan bo'lsa, uning otini Muqon qo'yarmidim. Unaqa gaplarni menga sira aytmaydi, — derdi Oysara.

Shunday qilib, Muqon birovni urganini ham, birovdan kaltak yeganini ham aytmaydigan bo'ldi.

Soqolli domla kichkina taxtaga yettita harfni yozib berib:

— A'uzi, — desa, Muqon uni takrorlab, — oq ho'kiz, — derdi.

— Ha bachchag'ar, sira to'g'ri aytolmading-aytolmading-da. Endi bismillo del — desa: — pishdi munda, — derdi.

Xullas, u bir yil o'qib «A» degan harfning qanday yozilishini ham o'rganolmadi. Domla jahli chiqib chiviq bilan savalardi. U shuni ham onasiga

borib aytmasdi. Muqon yarasi tuzalguncha maktabga bormay yurib, bir kuni ertalab keladi-da, maktabga kirmay eshik oldida turadi. Hamma talabalar kirib ketadi. Keyin maktabga oq yaktak kiyib olgan domla kirib ketayotganda, Muqon uni yo'g'on tayoq bilan urib mukkasidan qulatadi. Shu-shu u domlaning «a'uzi», «bismillo»si bilan bir umrga xayrlashdi.

Muqonning domlani urib yiqitganini eshitib:

— Ajab bo'ptil Bolalarning aytishiga qaraganda, domlaning kaltagiga bola u yoqda tursin, ho'kiz ham chidash bera olmas ekan. Orqasidan tirqirab qon oqqanda ham bolapaqir g'ing demabdi. Onasiga ham aytmabdi. Hali esini yig'ib olmagan yosh bolaga shunchalik ham azob beradimi? Domladan kaltak yemagan bola yo'q, — deyishda ba'zi bir joni achiganlar.

Domla Oysaraning oldiga kelib:

— Boyvuchcha, manavi bolangiz qo'limda bir yil o'qib alifbeni uqmasa ham meni urishni o'rganibdi. Daf'atan tushirib qolsa bo'ladimi, mana bir haftadirki, o'rnimdan turolmay yotibman. Bugun oldingizga sudralib zo'rg'a keldim. Birovga boladan kaltak yedim deyishga ham uyalaman, unga bunday qiliqni kim o'rgatdi? — dedi inqillab.

Kampir barmog'ini og'zida ho'llab, yigirib o'tirgan urchig'idagi ipning chigalini yozdi-da, dalada o'ynab yurgan Muqonga qarab «uh» tortdi.

— Domla, seni qaysi bolam urdi? Mungaytpasning unday odati yo'q edi-ku. U umrida biron kimsani «san» degan bola emas... Muqonim bo'lsa hali yosh.

— Mungaytpasingiz ursa uning vaji boshqa edi. Meni anavi o'qish kallasiga kirmaydigan Muqoningiz urdi. Mullaga bolasini bergan kishi, «eti sizniki, suyagi bizniki», deb beradi. Sabog'ini bilmagandan keyin, urgan edim, kek saqlab tayoq bilan bir urib yiqitib ketdi.

Kampir baqrayganча domlaga bir oz tikilib turdi-da, o'rnidan bir qo'zg'alib:

— Unda ayb o'zingda ekan-da! Men bolamni olib borganimda eti seniki deganim yo'q edi-ku! A'zoyi badanini it talaganday qilib o'qitganingning nima keragi bor. Buning nimasini menga arz qilib o'tiribsan?..

— «Bolani boshidan...» deganday, urishib qo'ymaysizmi?

— Uni urishga mening chamam keladimi? Ana, huv anavi ho'kizga qara. «Ho'kizcha» degan nomi bo'lmasa, kattakon ho'kizdek bor. Shuni minib o'ynaydi, charchab qolsa uloqday yelkasiga olib uyiga ko'tarib keladi. Ho'kiz ko'tarib o'ynagan bolaga mening kaltagim kor qiladimi? Domla, it bilan bolaning qiligi gapirib o'tirishga arzimaydi. Maktabga berib, qarzimdan qutuldim. Ammo senda o'qib mulla bo'lgan odamni ko'rmadik. O'qimasa nima qilay... Yig'lab-siqtab tilab olgan nabiram edi. Ona sutiga og'zi tegmay qolgan yetimcham, — dedi kampir yig'i aralash qaltirab, — unga ozor berib bo'lmaydi. Yetimga tekkan yetti do'zaxning o'tida kuyadi. O'zing domla bo'la turib nega urding? — deb qizarib ketgan ko'zlari bilan domlaga bir oz tikilib turdi-da, keyin tashqariga chiqib ketdi. Domla lom-mim deyolmay jo'nab qoldi. Shu-shu Muqon qaytib maktabga bormadi.

Tengqurlari maktabga ketganda, kichik bolalar bilan o'ynay olmay, mol boqib yurgan bolalarga qo'shilib dalaga chiqib ketadigan bo'ldi. Mol boqadigan bolalarga esh bo'lishi uni mehnatga o'rgatdi-yu o'n ikki yoshidan yollanib ishlay boshladi.

Yozda u so'na tegib, dumini xoda qilib, qochadigan sigirlarni emas, yuvosh qo'zilarini boqishni ma'qul ko'rdi. U qo'zilarini sigir podalariga yaqin olib yurar, tush paytlarida Esil daryosi yoqasidagi soya-salqin jarliklarda dam berar edi. U o'n to'rtga

qadam qo'yganda kuchi bilan ovul odamlarini hayratda qoldirdi.

Ovulning mollarini bir yuvosh yigit boqar edi. Muqon yoshligidanoq u bilan birga mol boqar, o'ynar edi. Chillaning issiq kunlaridan biri edi; ikki ho'kizcha o'ynashib, suzishib, jar boshiga borib qoldi. Yosh Muqon qaytarib kelaman deguncha biri ikkinchisini suzib pastga qulatib yubordi. Balandlikdan qalpoqdek uchib tushgan ho'kizcha bo'yni sinib til tortmay o'ldi-qoldi. Podachi bola uni bo'g'izlab besh-olti chaqirim keladigan ovulga xabar beraman deguncha, boshqa mollaridan ayrilib qoladigan bo'ldi. Muqon bo'lsa, qo'zilar bilan sigirlarni birday eplay olmaydi, qochgan molni quvib yetishi qiyin. O'lgan ho'kizchani dalaga tashlab ketay desa, itmi, qushmi yeb ketadi. Ovuldagilarning urishib-so'kishidan qo'rqqan podachi bola yig'lab yubordi.

— Hey, nega yig'laysan? — dedi Muqon hayron bo'lib.

— Ko'rmaysanmi, bu harom qotgurning o'lib qolganini?... Ovulga borib xabar berib kelay desam hamma mollarga bir o'zing qaray olmaysan. O'zingni yuboray desam, kechgacha zo'rg'a yetasan, bu sasib ketadi. Hech bo'lmasa go'shti tegmasa egasi ho'kizchani menga to'lat-tiradi. Buning evaziga yana bir yil birovning molini boqishim kerak. Kambag'alni tuyaning ustida ham it qopadi, degani shu-da. Men yig'lamay kim yig'lasin...

— Qo'y, yig'lama. Mening qo'zilarimni ham sigirlaringga qo'shib ovulga yetkazsang bo'lgani... Men ho'kizchani ko'tarib egasiga olib borib bera-man.

— Qanday qilib ko'tarasan?!

— Bu bizning qo'ng'ir ho'kizchadan og'ir emas, men uni kichkinaligimdayoq ko'targanman. Bu senga qiyin ko'rinsa ham, menga unchalik qiyin

emas, mana bunday yelkamga olaman-u, ketavera-man, — deb Muqon ho'kizchani yelkasiga qo'yib, jar boshiga olib chiqdi. — Qo'zilarimni sigirlaring-ga qo'shib, asta haydab kelaver. Men mana buni olib borib tashlab, oldingdan chiqaman, — deb jo'nab ketdi u.

O'n to'rt yashar bolannig ho'kizcha ko'tarib kel-gani ovuldagilarni hayratda qoldirdi. Hatto, ho'-kizchanning qanday o'lgani bilan hech kimning ishi ham bo'lmadi. Politsmeyster oldida uning bir yili «ho'kizni orqalab kelganman» degani mana shu edi. Shunday qilib, u yoshligidanoq polvon degan nom oldi.

Cho'chqako'ldagi kurash

Qozon shahrining katta ma'rakasi — «Saban to'y» (odat bo'yicha har yili qo'sh haydab bo'lgach, shunday to'y bilan yozni qarshi olish) har yili «Cho'chqako'lda» o'tar edi. Bu ma'rakaga Qozon atrofidagi qishloqlardan, ovullardan, Samara, Yekaterina, Ufa, Zlotous shaharlaridan ham odamlar kelishar, bu yef yarmarkaga aylanar edi.

Attolar, savdogarlar, oshpazlar, yog'ochdan zarang kosa qilib sotadiganlar, duo yozadigan mul-lalar, baxshilar, folbinlar, do'kondor savdogarlar, yag'rini yerga tegmagan polvonlar, poygachilar, ko'z boylagichlarning yaqin-atrofdagilari har yilgi odat bo'yicha shu yerga to'planishdi. Shu yerda sotish uchun Omskdan savdogar Presnyakovning minglab qo'yi ham haydab kelindi.

* * *

Omskdan ish izlab kelgan bir guruh odam ish axtarib, har qaysisi har yerga o'rnashganda, ikki kishining ishi o'ngidan kelmay qoldi. Ularning biri — sarg'ish, gavdali, qalin soqoli bet-og'zini

qoplagan, mo'ylovi qo'chqor shoxiga o'xshab buralib turardi.

Ish izlab yurgan haligi ikki odam idorama-idora yurib, o'nboshi, starshinalarga uchrashib qaytisharkan, temir yo'lda qator tizilib turgan ellik-oltmish qizil vagonni ko'rib qoldi. Uning nar-yog'ida, ochiq yerda suruv-suruv qo'y, oldiga arava-arava pichan olib kelib tashlashyapti. Bir vagonning yonida odamlar temir ilgakli taxtani vagonga ilintirolmay ovora bo'lishyapti: goh ko'tarishadi, goh tushirib yuborib, qo'l-oyoqlari yaralanadi. Boshiga bo'rk kiyib olgan birov ishchilarni baqirib so'kyapti.

— Besh soat ichida qo'ylar vagonga chiqarilib bo'lishi kerak. Mana ikki soat bo'ptiki, hammang yopirilishib bitta vagonga ko'prik yasayolmaysanlar. Ey, odam bo'lmay ketinglar! Tful

— Hoy yigitlar, anavi taxtani ko'tarishib yuboringlar!

— Nima deyapsiz, xo'jayin? Biz hali sizga yollanganimizcha yo'q-ku! Pul tug'adigan molni pul beribgina vagonga orttirish mumkin. Bo'lmasa bu ahvolda manavi odamlar bilan kuzgacha ham yuklay olmaysiz... — dedi soqolli kishi.

Bir tomoni sal ilinib turgan og'ir taxta, ikkinchi tomonini ko'taraman degandi yerga gurs etib tushib ketdi. Yelib-yugurib yurgan bir ishchi «voydod, o'ldim!» deb baqirib yubordi. Uning ikki oyog'i taxta tagida qolib, yiqilgan ekan.

Ular chuvillashib lo'm qidirib, to'pirlashib yurganda haligi ikkita odamning kichigi taxtani ko'tarib, tagida qolgan odamni sug'urib oldi-da:

— Men buni temirmi desam yog'och ekan-ku. O'ndan ortiq kishi shu taxtaning bir tomonini ko'tara olmaydi-ya? Esiz! Pavel og'a, narigi tomonini suyab yubor, taxtani qo'yib beray mana bularga...

— Qo'y, tashla! Pul bermagandan keyin nima qilasan ovora bo'lib? Anavi meshqorining o'zi qo'yib olsin!

Yo'ldoshining qaysarligidan ranjigan bola taxtaning vagon tomonidan ostiga kirib yelkasi bilan ko'tarib yuborgan edi, yarim gazcha taxta vagon ichiga kirib ketdi.

— Ana, endi bu yog'ini o'zlaring eplarsanlar! Yur, ketdik, — dedi yo'ldoshiga bola.

Ular keta boshlagan paytda:

— Ey, shoshma, gap bor, — dedi xo'jayin papirosini ustma-ust tortib. — Xo'sh, qo'ylar ortilib bo'lguncha vagonga taxta qo'yib berishlaring uchun qancha haq so'raysanlar!

— Qo'yib berishimiz bir so'm, tushirib berishimiz bir so'm, har vagon uchun ikki so'm berasan. Boylarning, «hammasini bir yo'la olasan», deganiga ko'nmaymiz. Har o'n vagonga ortilib bo'lganda yigirma so'mdan cho'zib turasan.

— O'x-o'! Sen bobongdan meros qolgan gadoylik bilan bir kundayoq xayrlashmoqchi ekansan-da. Gapni ko'p aylantirmagin-u, vagon boshiga ellik tiyindan haq ol. Uni ham sen uchun emas, mana bu gozoq bolasi uchun beraman...

— Ellik tiyiningga yakshanba kuni boy bo'lib o'tgan ota-bobolarining mozoriga borib aroq ich! Burjuylar qanday mehribon-a... Ruslardan orttirib, gozoqni siylagisi keladi. Yur-e, ketdik. — Ikkovi ancha joyga borib qolishganda haligi boy odam yuborib, vagon boshiga bir so'mdanga kelishib, qo'y yuklashdi.

Shunday qilib, qo'y ortilgan poezd bilan Muqon ham Qozonga keldi. Uch soatcha ishlab topgan pullarini ikkalasi bo'lib olishdi. Pavel Omskiyda qoldi.

Qozon shahri yaqinidagi kichikroq bir stansiya-ga olib borib tushirilgan qo'ylar Cho'chqako'l yonidagi o'rmonga o'rnashib, bir haftacha turib

qoldi. Muqon qo'ylar manzilga yetkazilguncha sutkasiga bir so'mdan yollanib ikki vagonga qorovullik qilib borgan edi. Qo'ylar tushirilgach, u qo'ychivon bo'lib qoldi.

Qozon mehmonxonalarining birida yotgan xo'jayinga uchrashish uchun ketgan boyning xo'jalik ishlarini boshqaruvchi kishisi ikki kun deganda zo'rg'a kelib, kechasi turadigan qorovullarni almashtirdi. Kecha ancha salqin bo'lib, gulxan yoqishdi. Qozonni, choygumni olovga osib, davra qurib o'tirishgan kishilar gurunglasha boshladilar. Gap taglariga bosib o'tirishgan qarag'ay haqida borardi:

— Nima, shu yerda uy solmoqchimisanlar? Muncha katta qarag'ayni qanday qilib olib keldinglar? — dedi ish boshqaruvchisi.

— Misha turganda yog'och olib kelish qiyinmi, qurib qolgan daraxtni tomir-pomiri bilan qo'porib olib kelaverdi. Qo'y demasam, hamma yog'ochlarni olib keladigan.

— Hey, tagingga muncha qarag'ayni uyib, nima bu, Qozondan uy qilmoqchimisan? Bu yerda senga tekin yog'och yo'q, hammasining ham xo'jayini bor! Agar o'rmonchi ko'rib qolsa bormi, kissangdagi bor pulingni qoqishtirib oladi-ya.

— Boy to'lamaydimi?

— Boy qayoqdan to'laydi, chiqim ko'payib ketdi, deb qo'ylar turadigan joyga ijara haqi bergan yo'g'-u. Sen bo'lsang kuchingni tanangga sig'dirolmay, Qozonning qarag'ayi bilan hazil-lashib yuribsan.

— Shu bolani boy Orenburgga yetkazib qo'yaman, degan edi. Va'dasida turarmikan-a?

— Oborib bo'пти... Bekorchi chiqimga boyning tobi bormi? Shu o'tirgan ko'pchiligingning vagon eshigini ochishga ham mading kelmaydi. Yo'l-yo'lakay og'ir mehnatlar shu bolaning zimmasida bo'ldi. Boy bo'lsa, qo'ylar vagondan tushgan kun-

dan boshlab haq to'lama, — dedi. Mana, hademay besh kun o'tdi. Bu bolaning haqini yegan baraka tonadi deysanmi? Yo'ldagisidan tashqari yana uch kunga haq berishga zo'rg'a ko'ndirdim boyni.

— Sen Orenburgga olib borib qo'yishni aytasan, xo'jayin bo'lsa, mehmonxonada yotgan tatar savdogariga bu bolani juda kuchli, deb maqtab sotib ketishning payida yuribdi-yu. Biroq, Qozon savdogari Presnyakovga oson aldanadigan ko'rinmaydi.

— Sening malaying Hazrat Ali bo'lsa kerak, ko'raylik. Agar aytganing rost bo'lsa, unchamuncha pul ishlab olsa bo'ladi. Cho'chqako'l bayramida pul tikib kurash bo'ladi. Agar kichkina polvonlarni yiqitsa, katta yutug'i bor Dobriy-Rabiy G'afrit bilan kurashiramiz. Uni ham yiqitsa, restoranda ikki-uch o'tirishga yetadigan pul chiqadi, — deydi.

— E, men ularning «G'afrit» deganini bilaman, ko'rganman uni, — dedi aravakash o'rnidan irg'ib turib. — U butun Edil bo'yiga, Sibirga mashhur ovchi. Unutmasam, shu kunda oltmishdan oshgan bo'lsa kerak. Yoshligidan batraklik, ovchilik qilgan. Uning ovlaydigan ovi xavfli hayvonlar: ayiq, yo'lbars, qo'tos. O'zi umrida qo'lga miltiq olgan emas, miltiqni qanday ushlashni ham bilmaydi. U yirtqichlar bilan yakkama-yakka olishib, terisini shilib olaverar ekan. Shunday bo'lsa ham polvonning biron yeri lat yemagan.

— Qo'y-e... nima, miltiqli kishini bir yoqli qilib qo'yadigan yirtqichlarni sehrlab ushlarkanmi! Bu gapingga kim ishonadi deysan.

— Ie, sen hali uning kuchiga ishonmaysanmi? Mana bu bola ko'tarib kelgan qarag'ayni to'rt kishi zo'rg'a ko'taramiz-u, u qayoqda yotibdi, bundan kuchli. Uning qo'lida boltadan boshqa qurol bo'lmas ekan. Ayiqni u tosh yoki yog'och bilanoq

urib olarkan. Men senga, uning qo'tosni qanday qilib ushlaganini aytib beray: sen qo'tosni silab-siy-pasa sut beradigan sigir deb o'ylama. Uning kuchi gavdasida bo'ladi. Kuchlilikda fildan qolishmaydi, har shoxi Ivan Grozniyning o'g'lini urib o'ldirgan hassasiday bor. Ular buzoqlagan paytida juda xavfli bo'ladi.

Bekorchi boylar nimalarni qilmagan deysiz? Londonlik bir boy ataylab Rossiyadagi bir knyaz hamsoyasiga xat yozib, kema bilan odam yuboribdi. Xatda: «Hurmatli do'stim, tangrim vatanelaringizni tabiiy boyliklardan kanda qilmagan. Shukur, asl tosh, oltin, kumushga unchalik muhtoj emasman. Qaynotam mol boqishga ishqiboz odam. Rossiyaning bir qo'tosini olib kelib boqsam, deb armon qilgani-qilgan. Shu vajdan bitta kema yubordim. Siz ulug' martabali do'stimning marhamati bilan iltimosim bajarilishiga ishonaman», deb yozibdi.

G'arbda xo'roz qichqirsa boshini sajdaga qo'yadigan knyaz Sibir va Uraldagi do'stlariga ustma-ust telegramma berib, ularni ham hol-joniga qo'ymabdi. Ular qaerda qo'tos borligini, uning qaysi mahaldi buzoqlashini so'rab, uni ushlab beradigan odamni qidirishibdi. Shunda ular shu Dobriy-Rabiyni topishibdi. Dobriy-Rabiy o'ttiz yoshlarda ekan o'sha paytlarda.

Knyazning topshirig'ini bajo keltirsam, katta mukofot olsam kerak, deb o'ylagan sibirlikmi yo urallikmi bir savdogar, qo'l-oyog'i yerga tegmay izlab, Dobriy-Rabiyni topib, ikki oyga yollabdi.

— O'ziyam rosa pulga botgandir-a?..

— O'zing ham og'zingga kelganini gapiraveradigan odam ekansan-da, savdogarning hisoblamay pul berganini hech ko'rganmisan? Polvon odam yosh boladek, aldasang laqqa uchadigan bo'ladi. Qaytaga «og'irning usti, yengilning osti bilan yuradiganlar» — sen bilan bizlar. U orqa-oldini

o'ylab o'tiribdi deysanmi? Savdogar: «Sendan boshqa kishining qo'lidan kelmaydi, podshoning qarindoshlaridan biri iltimos qilgan edi. Dunyoda seni tanimaydigan odam bormi, arslonning og'zidan oziq tishini sug'urib olgan botirim bitta qo'tosning buzog'ini ushlab bersin», deb senga salom aytibdi, deya tulkilik qilgandan keyin:

— Xo'p, mayli, — debdi. Haqiga nima berasan ham demabdi.

Savdogar mart, aprel oylarida sotadigan narsalarini olib, polvon bilan Oltoy tog'lariga boradi. U yerdagi ovchilar bilan gaplashib, ulardan: «Qo'tosning buzoqlaydigan mahali bo'ldi. Agar joningdan to'ymagan bo'lsang, yovvoyi qo'tosning buzog'ini olaman, deb ovora bo'lma. Hatto, qo'lbola qo'toslar ham, toqqa chiqib ketgandagina bo'lmasa, buzog'ining oldiga yaqinlashtirmaydi. Uning buzog'ini hech mahal yopiq qo'raga qamamaydi, faqat ochiq joyda turadi. Agar qo'ra ichidan buzog'ining «mo'o» degan tovushini eshitsa bormi, uning devori metindek bo'lsa ham suzib ag'darib tashlaydi. Yovvoyisiga yaqinlashishni qo'limizda miltig'imiz bo'lganda ham xayolimizga keltirgan emasmiz, — degan so'zni eshitibdi.

— Unday bo'lsa bu vahimali gaplaringni men bilan kelgan polvonga aytmay qo'ya qolinglar. U yo'lbarsni quyonning bolasiday qo'li bilan tutgan polvonlardan. Yovvoyi qo'tosni izlayotgan odam podsho Romanov avlodidan, bu buyruqni bajar-maslikning iloji yo'q. Faqat, buzoqlab yotgan joyini ko'rsatsanglar bo'lgani, debdi savdogar.

Oltoylik ovchilar Dobriy-Rabiyni ko'rib hayron qolishibdi: «Bu o'zgacha yaratilgan odam ekan, yo'lbars, ayiqni tutsa tutgandir-u, biroq qo'tosni hali ko'rmagan bo'lsa kerak. Buni ergashtirib borib, qo'tos bilan miltiqsiz olishganini bir ko'raylik. Miltig'imizni o'qlab shay bo'lib turaylik. Mabodo qo'tos zo'r kelsa, oraga tushamiz», deyishibdi bir guruh ovchilar.

Polvon qo'toslar o'tlab yuradigan joyga borib, daraxtning katta bir shoxini kesib olibdi-da, tog' oralig'ida to'pidan ajralib buzog'i bilan o'tlab yurgan bitta qo'tosga yaqinlashibdi. Qorli qoyalarda yuradigan juni o'siq jonivorlar, shunchalik og'ir, qo'pol gavdasi bilan toshdan-toshga takaday sakrab o'ynarkan. Esini tanigandan buyon tog'u toshlarda kuchli yirtqichlar bilan olishib o'sgan polvon ham qo'tosga duch kelganda dol qolmabdi, uni yengish payiga tushibdi. U qiya tosh orqasidan kelib, ko'zga tushganda, buzog'ining atrofida o'tlab yurgan qo'tos o'qday uchib, o'kirgancha polvonga tashlanibdi, polvon uning oldini katta bir shox bilan to'sibdi. Oldingi oyoqlari yerdan kishi bo'y ko'tarilgan qudratli qo'tos, yerga oyoqlarini tiray olmay, darmonsizlanibdi. Muguzlariga yopishgan kuchli qo'l uni itarib yuborganda, u jordan xuddi to'pday yumalab ketibdi. Og'ir gavda tegib qo'porilgan toshlar tog' orasini gumburlatib yuboribdi.

— Yo piray, bu tog'ni qo'porib yubordimi, nima balo, — deyishib hayron qolishibdi merganlar. Shunday qilib, u endi oyoqqa turgan buzoqni olib qaytibdi.

— Savdogarlar-ku mayli-ya, buning evaziga knyaz nima berdi ekan-a?

— Knyaz bu o'jar polvonni o'n yilga badarg'a qilibdi.

— Ie, nega endi?

— Quloq sol, u bu azobga mana bunday duchor bo'libdi: katta o'lja hisoblanmish qo'tos buzog'i qo'lga tekkandan so'ng, savdogar temir yo'l bo'yidagi bir shaharga kelib, Petrogradda buzoqni intizor bo'lib kutayotganlarga ustma-ust telegramma beribdi. Bu xabardan Romanov bobosi tirilib kelib, taxtiga qayta o'tirganday quvongan knyaz londonlik do'stiga xabar beribdi: buzoqni va uni tutgan polvonni Arxangelskka olib kelish uchun maxsus vagon yollaganini aytibdi. Yo'l ozig'i,

kirasi uchun savdogarga ming so'm pul berib yuboribdi.

— Xudo biladi, savdogar uning yuz so'mini ham sarflamay olib borgandir-a...

— Uni o'zimizning xo'jayindan so'rarsan. Men bu yog'ini aytay. Bular Arxangelskka borsa, knyaz bola-chaqasi bilan ingliz kemasiga minib, portda kutib o'tirgan ekan. Kema kapitani polvoni buzog'i bilan suratga olmoqchi bo'libdi: Kapitanning ust-boshiga qarab uning yot odam ekanini ko'rib:

— Bu qaysi mamlakatning odami? — deb so'rabdi polvon.

— E, og'ayni, sen ushlagan buzoq ser Xolmsning saroyida turadi. Sening isming uning kundalik daftariga yoziladigan bo'ldi, — deb maqtanmoqchi bo'libdi knyaz.

— Unda buzoqcha Rossiyadan ketadimi?

— Londonga boradi, shuning uchun tuttirdik-da bunil..

— Rossiya qo'tosining buzog'ini yot odamlarga berish uchun tutganim yo'q. Unday bo'lsa buning ko'z yoshiga qolarkanman. Onasining suyagi Oltoyda qolgan edi, bolasining suyagi Oq dengizda qola qolsin! — deb polvon buzoqni dast ko'tarib suvga uloqtiribdi.

U mana shu qilig'i tufayli o'n yilga badarg'a qilinibdi. Badarg'adan qaytib kelayotganda yo'l-yo'lakay qishlog'imizda o'n kuncha mehmon qilganmiz. Mana, shunga ham o'n yilcha bo'lib qoldi. Uni Qozon shahri atrofidan chiqqan deyishadi. Bozorlarda kuchini ko'rsatib o'ziga ust-bosh toparmish. Savdogarlarning manavi Muqonni kurashtiramiz degan odami o'sha, yelkasi yerga tegmagan Dobriy-Rabiy, Agar yarmarkaga keladigan bo'lsa, men uni ko'rmasdan ketmayman. Agar o'sha bo'lsa, esingda bo'lsin, bolam, boylarning gapiga kirib bel ushlasha ko'rma.

— O'sha odamni ko'rgim kelib ketdi.

— Ko'rdingmi bas, boylar seni kurashitirmay qo'ymaydi.

— Kurash deydigan bo'lsa «qo'rqaman» deb aytolmayman-da, — Muqon tong saharda turib Cho'chqako'lga qarab yo'l oldi.

* * *

Xalq ma'rakasini olqishlaganday havo ochiq va ancha issiq bo'ldi. Ovuldan kelgan ikki tatar, yupungina kiyingan, ulkan gavdali bir kishining oldidan o'tisharkan, gapni boshqa yoqqa burdi:

— Mana bunisi ham kelibdi. Qiziq, buni qanday yiqitar ekan?

— Edilning emaniga o'xshaydi-yal.. Biroq xalq emasmi, u bilan bel ushlahadiganlar ham chiqib qolar.

— Kurash tushgandan nima foyda, kim kurashsa tuproq yalagani kurashadi. Har yilgiday boylar musulmonlar bilan xristianlarni ikki taraf qilib, bir-biriga gij-gijlab pul to'plashadi. Qaysi tomon yiqitsa ham pul boylarning cho'ntagiga tushib, jon kuydirgan sho'rliklar bir chetda qoladi. Albatta manavi polvon yiqitadi. Shunda xoch taqqanlardan biri: «Ey musulmonlar, davay, pullaringni obkelinglar! Bizning mujik yiqitdi», deydi. Shundan keyin hazratim beradi, pop oladi. Keyinchalik hech kim bilmas bo'lishib oladilar. Shaytonlar...

— E... el og'zida doston bo'lgan Dobriy-Rabiy shumi?

— Nastoyashshiy o'zi.

— Shunday degin. U Saban to'yga keluvchilar o'rtasida mashhur. Uning qo'li tekkan odam yiqiladigan yumshoq joyni izlab qolsa kerak... O'tgan yili u o'rtaga chiqib o'tirdi-yu, biroq hech kim yurak yutib talabgor bo'lib chiqmadi. Shunda devonboshi: «Qani, pulni cho'z!» dedi. Hazratim yuz so'mni tutqazdilar, u pulni kissasiga urib

jo'nab qoldi. Bu bechoraga besh so'm berdi, xolos. Qolgani devonboshilarning hamyoniga tushdi... Bu dunyoning ikki oyoqli firibgarlari to'rt oyoqli yirtqichlarni qo'rqitgan polvonning topganini ham yulqishadi.

— Bu yil ham xuddi shunday bo'ladi. Ulardan nima ketdi, terlasa, polvon terlaydi. Topgani it bilan qushga yem bo'ladi, deganlari mana shu-da!

— Ana, kurashga tushadigan joyga bordi. Yur, borib tomosha qilamiz.

— Qo'ysangchi, nima qilamiz u yerda. U bilan kim kurashga tushadi deysan? Bekorga vaqtimiz o'tadi.

— Qani yur, kuchini bozorga solgan odamning necha pul topganini ko'ramiz.

Ikkalasi boshlashib kurash tushiladigan maydonga kelishdi. Shaharning semiz boylari, qorni katta savdogarlari, kimxob to'n kiygan hokimlari, boylarning ipak, atlas kiygan, quloq-bo'yinlariga zebi-ziynat taqib olgan qizlari, xotinlari maydonga to'planishgan. O'rtada boshiga xuddi qozonday salla o'rab olgan hazrat bilan silindr kiygan pop ikki taraf bo'lishib turishibdi. Ularning narirog'ida, atrofiga bolalarni to'plab olib Dobriy-Rabiy turibdi. U ustidagi eski kostyumini yechib, kurashga tushganda kiyadigan ola maykasi bilan trusida maydonga chiqib o'tirdi.

Ikki tarafga bo'lingan shahar ahli polvonga yaqinlashdi:

— Kurash boshlandil — degan tovush Cho'chqako'li atrofidagi o'rmonni yangratib yubordi. Uni eshitgan odamlar, vaqtincha savdosini to'xtatib bo'lsa ham, kelib ko'rishga shoshilishdi. Moli ko'p do'kondorlar demasa, xaridorsiz qolgan kichik do'konchalar yopilib, sotuvchilari maydonga chopishdi.

Tomoshabinlar ikki taraf bo'lib turishgan shaharliklarni pisand ham qilishmadi. Ular itarib-tur-

tishib o'rtaga kirishga harakat qilib, xotirjamgina o'zlarini yelpib turgan semizlarni turtib-surtib, ikki tarafni bir-biriga qo'shib yubordi. Ular polit-siyachilarning qichqirganiga ham parvo qilmay, o'rtada o'tirgan Dobriy-Rabiyini ko'rishga intilishardi.

— Bechora, boy bo'lganingda shunday yurarmiding. Kuchingni qayerga sarf qilishni bilmaganingdan shu yerda o'tiribsan-da, — deb achingan tovushlar eshitiladi. Shu mahal odamlar topgan-tutganini: birov mato, birov bir dumaloq choy, birov bir qadoq qand, birov pul olib borib bera boshladi.

Odamlarning polvonga qilayotgan marhamatini ko'ra olmadimi, yo nomusi keldimi, terlab-pishib turganlarni itara-itara oldinga chiqqan devonboshining tilmochi:

— O'rtoqlar, keyinroq turinglar. Devonboshi «bunaqa qilish yaramaydi», deyapti. Polvonni kurashtirishimiz kerak. Kim yiqitsa, o'shanga mukofotni janoblarning o'zi beradi.

— Qani, mirshablar, mana bu odamlarni tartibga chaqiringlar, — deb qichqirdi allakim.

— Xalqdan tushgan pulga zodagonlarning o'zi kayfsafo qilib, polvonga juda oz beradi. Biz o'z kuchi bilan ko'nglimizni ko'targan polvonimizning qo'liga berayotibmiz. Qani, janoblaringizning polvoni bo'lsa chiqsin maydonga.

— O'h-o'... Buni qara, bular yangi gap topishmasa yorilib ketadi. Polvonni ham o'zlariniki qilib olishibdi.

— Bo'lmasam-chi... «Er yigit o'zi uchun tug'ilsa ham, eli uchun qurbon bo'ladi». Mirzalarigizning pulidan boshqa nimasi bor? Polvon ham, shoir ham, olim ham, chevar ham xalqniki — bizniki. Biz xalqmiz. Qani, kurashga tushiradigan polvoning bo'lsa olib chiq maydonga, — dedi kimdir.

— Xuddi shunday, to'g'ri aytyapti u, Dobriy-Rabiy o'ziga o'xshagan kambag'allar bilan har yili kurashadi. Endi boylar bilan ham bir kurashib ko'rsin.

Ko'pchilikning bu haziliga boylar javob berolmadi, allakimlarning otini atab kurashishga da'vat etishdi.

— Yilda shu taqirda kurashib yiqilib yurganlarni chaqirib nima qilasan, moy yeydigan boylardan chaqir, — deyishdi odamlar.

Oradan ancha vaqt o'tdi, biroq maydonga hech kim tushmadi. Xristianlar tomonidan devonboshining yordamchisi oldinga chiqib:

— Hazrat afandim, kurashga tushadigan musulmoningiz bo'lmasa yutug'imizni bering, — dedi.

Baland bo'yli harf teruvchi Simg'at degan kishi tomoshabinlar oldiga chiqib:

— Pomeshchik afandim, janoblar! Bizningcha, kofir yo musulmonga bo'lingandan ko'ra, boylar va kambag'allarga bo'lingan tuzuk bo'lardi. Shuning uchun ham xalq boylar kurashsin, — deyapti. Bular uchun kofirmi, musulmonmi, bari birga o'xshaydi. Bu yer hazratlarim ko'proq tilga oladigan, u dunyoning jannat bilan do'zaxda bo'ladigan «arosat maydoni» emas. Shuning uchun ham dinga qarab farq qilish yaramaydi. Xalq kuchli polvonni ko'rmoqchi, xolos. Bugun xudoning qarg'ishi tekkan kambag'allar bilan mehr-shafqati tushgan boylarning kurashini ko'rgimiz keladi. Boylardan marhamatini aya-magan xudo kuchdan ham bergandir... Shundaymi, Dobriy? — dedi.

— Davay, — dedi polvon o'rnidan turib.

— To'g'ril Qazi-qarta yegan boylar bilan tuzlagan bodring yegan kambag'allarning kurashini ham bir ko'raylik, — deb chuvillashdi xalq. Ilgari intilgan xalqni politsmeysterlar orqaga itarib, tartibga chaqirdi. Hech kim o'rtaga tushmadi. Hazrat

bilan pop bir-biriga yaqinlashib yutuq pulni undirishmoqchi bo'lishdi. Simg'at devonboshining yordamchisiga qarab:

— Taqsir, kurashga tushadigan odam boylardan topilmasa, xalqdan topilib qolar. Sizlar pul olishga shoshilmasanglar ham bo'ladi. Mana, biz izlaymiz, — dedi.

— Simg'at obzi, yigirma besh tiyinlik romning kayfi nima bo'lardi. Mana, halitdanoq qulog'ing qizarib ketdi. Vaqtni boy berishning nima keragi bor.

Simg'at bir nima demoqchi bo'lib uning basharasiga tikildi-yu, biroq hech nima demadi. U xalqqa qarab:

— Og'aynilar, bizning maqsadimiz poyga olish emas, balki tomosha ko'rib, ko'ngil ochish. Qani, Dobriy-Rabiyan kurash o'rganaman degan talabgor bormi? Yiqitaman deb emas, kurash o'rganaman deb o'rtaga tushsin bor bo'lsa.

Polvon Saban to'yga keladigan hamma polvonlarni yiqitib bo'lgan edi. Hech kim «men bor» deb o'rtaga chiqmadi, faqat, kim chiqar ekan deganday atrofdagi odamlarga ola-zarak bo'lib qarardi.

— Edil bo'yi faqat Dobriynigina yaratmagandir. Qani, bormi talabgor? — bu gal Simg'atning tovushi qattiqroq eshitildi. Shu mahal odamlar orasidan olomoni nari-beri itarib kimdir oldinga chiqdi.

— Edil yaratmagan bo'lsa esil yaratgan. Mana, men borman, — deb ustiga eski tuya junli chakmon, boshiga sirma chit do'ppi, oyog'iga etik kiyib olgan bir qora yigit o'rtaga tushdi. Uning gavdasi Dobriy-Rabiynikiday bo'lmasa ham shunga yetarli ekan. Xalq haligi notanish yigitga hayratlanib qaradi. Hamlakor arslonday vazmin o'rtaga tushgan yigitning qisiq, suzilgan ko'zlariga polvon ham tikildi. Mo'ylovi endigina sabza urgan yosh yigit o'zini juda erkin tutardi.

Bu notanish yigitni ko'rib, yig'ilganlar hayron bo'lishdi. Birdan ko'tarilgan shov-shuv suv quy-ganday tindi. Simg'at yigitga peshvoz yurib, kekxa polvonga ikki qadam qolganda, uni to'xtatdi.

— Nega chiqding, ukam?

— Kurashmoqchiman.

— E, shundaymi. Sabr qil. Qayerdan kelding, qaysi urug'dansan?

— Oqmo'ladanman, Esil bo'yidan. Qozoqman.

— Hali yoshga o'xshaysan. Nechaga kirding?

— O'n to'qqizdaman. Yosh emasman.

— Nechadaman deydi? — degan tovushlar eshi-tildi atrofdan.

— Hali yosh, o'n to'qqizda, — deb qichqirdi Simg'at ham ruschalab, ham tatarchalab.

— E, hali yosh ekan. Uvol bo'ladi-ku, — degan tovushlar eshitildi.

— Yasha uka, azamat ekansan. Edil bo'yidagi-larni tamom yiqitib bo'lgan polvonni yiqitolmasang ham, o'rganish uchun kurashganing ma'qul. Seni yosh deyapmiz-ku, lekin o'rtaga tushib kurashadi-gan kattamiz qani... Mayli, yiqilsang ham poyga beramiz.

— Simg'at, yiqilganda ham poyga to'laydigan qancha puling bor? — dedi devonboshining tilmochi.

— Janoblarining yiqitgan kishiga beradigan necha puli bor?

— Hazratda yuz, popda yuz — ikki yuz so'm...

— Shu bola yiqilsa ham uch yuz so'm berganim bo'lsin.

— Buncha pul sen tugul otangning peshanasiga ham bitmagan edi-ku... Qayoqdan olasan shuncha pulni?

— Unday bo'lsa yiqilganiga ming so'm berga-nim bo'lsin.

— Gapni ko'paytirmay, cho'ntagingdan uch yuz so'moq chiqsinchi, ko'raylik kuchingni.

— Mana senga pul. Necha ming kerak, — deb Simg'at xalqni ko'rsatdi. — Har qaysisi yigirma tiyindan berganda ham ancha pul yig'iladi. Mirzalarining ikki yuz so'miga o'zlarining sharob olib ichaqqoliglar. Qani, Ibroy, Xudi, Sergey, Yoqub, Fayzulla, Mixail! Pul yig'inglar. Mana men besh so'm berdim. Yosh polvon bilan kekxa polvonni kurashtirib, tomosha qilamiz. Xalqning qanchalik saxiyligini allomalar bir ko'rib qo'ysin.

— Aka, men o'rtaga yiqilish uchun tushmayman. Bir bel ushlashdimmi, katta-kichikligiga qaramayman. Yiqitmasam pullaringizni olmayman ham, — dedi yosh polvon.

Simg'at yosh polvonga qarab iljaydi-da, uning so'zini kekxa polvonga tushuntirdi.

— Mayli, bunday dovyurak bola bilan kurashganim uchun men ham nomus qilmaganim bo'lsin. U chinakam polvonchasiga gapirdi, «o'rni kelganda otangni ham ayama», degan qadimgilar.

Oldinga intilgan xalqni orqaga surib, tartibga chaqiruvchilar ko'payishib qoldi. Maydon kengayib, odam ustiga odam oqib kela boshladi. Pop bilan hazrat pul bo'lashib olishni to'xtatib, kurashmoqchi bo'lganlarning kim ekanligini bilib olishmoqchi bo'lishdi.

— Hazrat afandim, endi qanday bo'ladi? Bo'linib turamizmi yo birga turaveramizmi?

— Bo'lmasam-chi, gospodin pop. Rost, musulmon bilan xristian kurashgandan keyin, albatta bo'linib turish kerak.

— Yosh polvonning millati nima ekan?

— Qozoq.

— Hazrat afandim, esingizda bormi, bir vaqtlar ikkovimiz Rossiya xalqlarining qaysisi qaysi dinga mansub ekanligi haqida gapirishgandik. O'shanda siz: «Qozoq xalqining yuzdan birigina namoz o'qiydi. Ular ham kitobdagidek emas, «oq qo'yning kallasi, qora qo'yning kallasi», deb buzib o'qishadi.

Shunday ekan, ularni musulmon desa ham bo'ladi, demasa ham bo'ladi», deb qozoq bilan tatar jirlaridan dalil keltirib, bir og'iz o'lan aytgansiz-al Hatto meni yaxshi tushunsin, deb tarjima ham qilib bergan edingiz. Yodingizdan chiqmagan bo'lsa u bunday boshlanardi:

*Qozoqlarda manman degan botirlar ko'p,
Bermaganni ular tortib yeyishadi.
Ko'chmanchi u, solib qo'ygan machiti yo'q,
Rivoyatda: «Qozoq — kofir» deyishadi.*

Xo'sh, esingizdadir-a? Shunday ekan, bunday dini noma'lum odam uchun nimasiga bo'linamiz? Qozoq kofir bo'lsa — bu ham rus-da.

— Bo'lmasa o'zidan so'rab qo'ya qolaylik, — dedi hazrat, — Ibadulla, qani, sen bilib kelgin-chil Mufti kelib:

— Molay, yozirg'a kirak... Sin qaysi dinda?

— Men unaqa gaplarni bilmayman, qozoqman.

— Hazrat afandim, bilmiy, — deb qaytib keldi Ibadulla mufti.

— Albatta o'qimagan kishi bilmiy. Yuriy gospodin, indi u qozoq bo'lg'ach, har holda musulmon bo'ladi-da, — dedi hazrat.

— Mayli, kim bo'lsa ham kurashaversin, — dedi pop.

— Familiyangni ayt, devonboshi yozib qo'y deyapti, — dedi yordamchi uning oldiga kelib.

— Muqon.

— Bu otangning otimi yo o'zingnikimi?

— Otamning oti Mungaytpas, uni nima qilasan?

Kurashadigan men, o'zimni yozsang bo'ldi-da.

— Qani, tayyorlan molay, indi kurashasing.

— Allaqachon tayyor bo'lganman.

— Kiyimlaringni yechmaysanmi?

— Nima, kiyimimni yechib suv kecharmim?

Shunday kurashaveraman-da.

— Yo'q, bu bo'lmaydi. Mana bu polvonga o'xshab, yechinib kurash. Mana, seni kiyadi deb mayka, trusi oldirdim, — deb Simg'at bir bola olib kelgan qog'ozga o'rog'liq narsani cho'zdi.

— Mayli, polvonga atalgan kiyim bo'lsa, tura tursin, polvon bo'lganimdan keyin kiyarman. Hozircha shundoq kurashaveraman, — deb u sherday pishqirib turgan Dobriy-Rabiy bilan bellasha ketdi.

— Bu bola kekxa polvon uchun bir nafaslik gap. Olada so'g'a, — deyishdi ba'zi birovlar.

— Ilohi, xudoyim... saqla shul molayni, — dedi bir kampir.

— Ana, ilk silkinuvdan qoldi faqir, — dedi kimdir.

— Molayning belbog'i uzildi, — deb chuvillashdi bolalar.

— Ana, ana, belini quchoqladi. Endi ko'taradi, — dedi birov.

— Qo'li temirdek uzilib ketdi. Eh!..

— Qort ingasha, indi yota, yota-da, ota molayni... — dedi birov.

Qari polvonning eng sinalgan hadislaridan biri shu edi; yotib qolib yonboshi bilan otib yuborar edi. Uni ba'zi bir odamlar, yiqildi, deb aldanib qolardi. Bunday hadisni ilgari bolalardan ko'p ko'rgan Muqon, uning belini mahkam ushlab, tizzasi bilan biqinidan ko'tarib yubordi.

— Ana, shu polvon kekxa polvonni to'nkaday yelkasiga ko'tarib oldi, — deb chuvillashdi atrofdagilar. Oyog'i yerdan uzilgan kekxa polvon yosh polvonning belidan ushlayman deb har qancha urinmasin, ushlay olmadi.

— Ko'tarib ur, — dedi bir chol.

Yosh polvon Dobriy-Rabiyni ko'targancha to'rt-besh qadam yurdi-da, yerga tikkasidan qo'ydi.

— Bola yiqitolmadi, — dedi devonboshi.

— Yiqitadi. Qayta kurashiramiz, — dedi mufti.

— Men yiqildim, — dedi keksa polvon, — men o'z kuchim bilan bo'shab chiqqanim yo'q, bola bo'shatdi. O'zimdanda kuchli yosh bir polvon yetishib chiqqani uchun baxtiyorman. Yonboshim yerga tegmagan edi, yerga tegmay qaridim. Endi men kurashni tashladim. Hurmatli vatandoshlarim! Menga kambag'alsan, deb polvonlik ilmini o'rgatishmadi. Ehtimol, men Edil bo'yigagina emas, balki butun dunyoga mashhur bo'lardim. Endi iltimosim shuki, mana bu yoshni tarbiyalab, dunyoga tanilishi uchun yordam beringlar, — dedi u xalqqa murojaat qilib.

Fayzulla bilan Sergey xalqdan yig'ilgan bir xalta kumush tanga bilan bir ro'mol qog'oz pulni olib kelib Simg'atning qo'liga berdi.

Simg'at, odamlardan bir chetda, suv bo'yidagi qulagan daraxt ustida o'tirgan ikki polvonning oldiga bordi. Uning orqasidan ergashgan olomonni yorib chiqqan bir kampir:

— Simg'at, ma, mana bu kampirlar yiqqan siylovni ham ol. Puli oz-u, biroq sirg'a, bilaguzuk, uzuklarini ham berishdi. Polvonlarga ber. Katta polvonning xotin, bola-chaqasi, kichik polvonning onasi, qarindoshlari bordir, — deb qo'lidagi tugunchasini Simg'atga uzatdi.

— Mana, mening siylovimni ham ol. Qishi bilan Cho'chqako'ldagi xazinasini poylaganim uchun boy bergan tortiq kamzul edi. Polvonlardan biriga ber, rohat qilib kiyishsin, — dedi bir tatar chol satin kamzulini uzatib.

Kimdir birov terlab-tepchib bir quchoq: barqit do'ppi, uch-to'rtta bir metr-yarim metrlik quroq mato, cheti hoshiyali ro'mol, yana ancha maydachuyda narsalarni olib kelib ikki polvonning o'rtasiga tashladi.

— Mana senga, Simg'at, xalq siylovi. Qaysi biriga bersang ham ixtiyor o'zingda. Yig'ilganini yana olib keladi.

Odamlar polvonlar tomonga oqqanda, besh-olti nafar boy yolg'iz o'zlari qaqqayishib qolishdi. Bir oz turgach, aravalarini chaqirishib tarqasha boshladi. Tomosha ko'rgisi kelgan ba'zi yoshlarga o'qrayishib qarab, aravakashiga «haydal» deganday qo'l siltashdi.

Polvonlarni o'rab olgan odamlar orasidan bo'yniga cholg'u osib, yupungina kiyingan, ikki bolasini ergashtirgan bir chol oldinga chiqdi. Cholning bo'yniga osib olgan cholg'usi bolalarni qiziqtirib qoldi, u odatdagi muzika asboblarining birontasiga o'xshamasdi; to'rt burchakli ham emas, uch burchakli ham emas. Allaqanday yupqa taxtadan egib yasalgan. Usti teri bilan qoplangan bo'lib, bir necha ingichka sim tortilgan edi. Jiyaklarida buraydigan muruvvatlari ham bor. Uni qanday burab, qanday sozlashini o'zidan boshqa hech kim bilmasdi. Biroq cholning oriq qo'li tegishi bilan undan goh qayg'u, goh quvonchni ifoda qiluvchi ohanrabo kuylar yangrardi.

Chol o'rtaga chiqib, o'sha cholg'usini qo'lga oldi-da, hali hech kim eshitmagan yangi kuyni chala boshladi. Dastlab bu kuy xuddi momaqaldiraqday chaqrab gulduradi-yu, so'ng shamolning yoxud suv to'liqinining qirg'oqqa urilishini eslatuvchi jo'shqin bir tovushni ifodaladi.

- Bu qanaqa kuy? — dedi bиров.
- Kuchni ifodalaydigan kuy.
- Ashulasi yo'qmi?
- Bor.

Shu payt ikki bolaning ingichka tovushi kuyga jo'r bo'ldi:

*Jo'sh ursa kuchlar,
Jam bo'lsa kuchlar
Dengiz qalqib toshadi.
To'liqinda toshlar*

*Yaltiray boshlar,
Kema baland oshadi.
O'kirib dovul
Toshlarni butkul —
Uchirar ovloq.
Kuvlashar jarlar,
Yig'lashar g'orlar,
Atrof sukutda biroq.
Qaynab toshsa kuch
To'siq kelmas duch,
Insondan kuchli kim bor?
Qurigan ko'lni,
Qaqragan cho'lni
Obod etar odamlar.
Mehnatkash erlar
To'kishib terlar,
Bezatar yurt savlatin.
Botir kishilar
Mardona ishlar,
Yaratar baxt-davlatin...*

Ikki ko'zi chirt yumuq chol oftobga qarab olib cholg'usini chalaverdi. U ikki bolasining ashulasi-ni ham, unutib, allaqanday qah-qaha kulgi, qan-daydir shart-shurt urilgan shapaloqni eslatuvchi bir kuyni chalarkan, uzun, oriqliq barmoqlari torlar ustida tinmay yugurar, xayoli esa olamni charx urib kezardi. Gitarachi cholning yonboshida o'tir-gan qariyalar ham chuqur xayolga cho'mib, uzoq-uzoqlarga tikilganicha soqollarini silashib o'ti-rishar, ba'zan esa, «e voh» deb, ichki dardlarini tashqariga chiqarganday bo'lardilar. Qulagan daraxt ustida o'tirgan yosh polvon sekin kelib, cho'ntagidan ellik tiyinlik kumush tangani gitarachi cholning oldiga tashladi:

— Kuyingiz yaxshi ekan... omon bo'ling, — dedi u. Dobriy-Rabiy bo'lsa o'rnidan turmayoq, cho'ntagidan bir so'mlik kumush tanga olib chol-ni oldiga uloqtirdi. U:

— Asl kuy ekan. Chal, chalaver, mana bu bechora xalq eshitsin, — dedi.

Bir chetda daraxtga suyanib turgan ish kiyimidagi bir kishi o'rtaga yaqinlashib:

— Qariya, millat kuyini chalib bering, — deb ikki bolaning o'rtasiga bir tanga tashladi. Uni bolalar olib, cholning oldiga tashlaymiz deb, cholg'uning ichiga tushirib yubordi. Kuy buzildi. Chol yumgan ko'zlarini beixtiyor ochib, o'rtaga yaqinlashgan ishchiga tikilganча:

*Millat diylar, millat diylar,
Millat uchun bit diylar.
Millat kuyi — birlar uchun,
Ko'p qardoshg'a yetmiylar, —*

deb ashula aytdi-da, keyin gitarasini yoniga olib qo'ydi.

Qo'lidagi pullarini tezroq egalariga topshirishga shoshilib turgan Simg'at, ikkiga teng bo'ldi-da, qulagan daraxt ustida o'tirgan ikki polvon oldiga qo'ydi.

— Jigarlarim, bu xalq tortig'i. Xalq bir tomchidan suv ber-sa — dengiz bo'ladi, bittadan tarig' bersa — tog' bo'ladi. Mana bu besh yuz sakson ikki so'mu yetmish tiyin ikkalangga teng bo'lindi.

Keksa polvon o'rnidan irg'ib turdi:

— Ko'rsatayotgan iltifotlaringiz uchun qulluq. Bu pul mana bu yosh polvonni o'qitish uchun sarf qilinsa. Men shu pulni topolmaganimdan, qariguncha el ichidan chiqolmay qoldim. Keraksiz mahalda topilgan xazinadan na foyda? Bu pul mana bunga berilsin, — deb u yonidagi xaltani Muqonga tomon surib qo'ydi.

— Men bu kuchni mulladan olganim yo'q. Qulog'imdan cho'zib, darra bilan urgandan keyin ketib qolganman. Otam bilan bobom o'qimasdanoq — Luq, Ernoq polvon deb nom taratgan

ekan. Menga pul to'lab o'qishning nima keragi bor. O'qishga borsam yana bittasi qulog'imdan cho'zadi. Undan ko'ra bu pullarni sen ol, bola-chaqang bor, — deb Muqon pulni Dobriy-Rabiyning oldiga surdi.

— Bo'lib olaveringlar, — deb Simg'at pulni yana ikkiga bo'lib qo'ydi.

— Sen olib o'qigin, — deb keksa polvon Muqonga tomon surdi.

— Yo'-yo'-yo'q, sen ol, — Muqon xaltani nari surganda uning qo'li Dobriy-Rabiyning qo'liga taqaldi.

Batrak — Akmolinskiy

Muqonning Omskda qilgan orzusi Qozon shahrida bir necha kun turganidan keyin o'zgardi. Bunga quyidagi voqea sabab bo'ldi.

Saban to'yi tamom bo'lay deb qolganda Qozonga katta shaharlarning biridan sayyor sirk artistlari kelib qolishdi. Ular ichida masxaraboz, dorbozlardan tashqari, sakkizta polvon bor edi. Sirk dastlab ochilgan kunlari Fayzulla, Simg'atlar bilan birga Muqon ham kelib tomosha qildi; u sahnada saf tortib turgan polvonlarni ko'rganda og'zi ochilib qoldi. U hatto qo'llarini musht qilib olgan edi.

— Molay, nima qilib o'tiribsan? Nima balo, qo'rqib o'tiribsanmi? — dedi yonida o'tirgan yo'ldoshlardan biri. Muqon uning so'ziga parvo qilmadi, go'yo mudrab o'tirgan odamday indamadi ham.

— Nega indamaysan? — deb biqiniga turtdi haligi odam. U sekin yoniga qarab:

— Bular kimlar? — dedi sahna o'rtasida aylanib, safga tizilgan polvonlarni ko'rsatib.

— Bularning kimligini hozir ko'rasan.

Sirk, odatdagidek, avvalo tomoshani kichik-

kichik nomerlardan boshladi: akrobatchilar, chavandozlar, masxarabozlar chiqdi. Muqonga bularning hammasi yoqmadi.

— Haligi polvonlar qayoqqa ketdi? Kurashi qachon boshlanadi, kuttiraverib toqatimni toq qildiku, — deb yonidagi yo'ldoshiga qaradi.

— Oshiqma, molay, hozir bo'ladi. Ko'rayotganlaring qiziq emasmi?

— Buning nimasi qiziq? Bu ovulimiz bolalari o'ynaydigan «Oltiboqon», «Otkenshek», «Sirik oyoq» degan o'yinlarku.

— Chavandozlarchi?

— Shu ham o'yin bo'ptimi? Ovulda uloq chopishib ko'p odam mayib bo'lgan. Buvim: «Otga minsang asta yurgin, yiqilib mayib bo'lasan», degan. Otni aravaga qo'shmasa, salt minishni yomon ko'raman.

Tanaffusdan so'ng, o'rtalikdagi maydonni supurib-sidirib, yetti-sakkiz odam aravaning g'ildiragiga o'xshagan og'ir bir narsalarni zo'rg'a o'rtaga olib chiqishdi.

— Molay, mana endi chiqadi polvonlar. O'sha sakkiz odam ko'tarolmayotgan cho'yanni bir polvon ko'taradi. Ko'rdingmi qanaqa kuchli — deb qo'lini ishqalab qo'ydi yonida o'tirganlardan biri.

— Xo'sh, ko'tarsa nima bo'pti... Bu sakkiz odam «saksoni yig'ilib tomosha ko'rsatadigan» botirlardanku. Tezroq kurashini ko'rsatmaydimi, — deb mushti bilan yonboshiga tayandi Muqon ko'zini qisib.

Temir ko'taradigan polvonni kutib o'tirganida, o'rtaga botinkasining tumshug'i yarim gaz keladigan, boshiga shlyapa kiygan, qo'lida yo'g'on tayog'i bor bittasi chiqib, tomoshabinlarga bosh qimirlatib ta'zim qildi.

— Bunisi nimasi? Temir ko'taradigani shumi? U xuddi, «men» deganday boshini liqillatdi.

— Qo'y-e, bu supurgini ham ko'tarolmaydigan bir sho'rlik-ku, — dedi Muqon.

Masxaraboz qo'lidagi yo'g'on tayog'i bilan Muqonga tashlandi. O'rnidan sapchib turgan Muqonni yonidagilar ushlab qoldi. U tayog'ini nayza qilib qarshi keldi-yu, indamay og'zini qiyshaytirdi, ko'zini olaytirdi. Odamlar kulaverib ichak-sillasi qotdi.

— Bu kim? Nima, meni urmoqchimi?

— Seni xudo saqladi, molay, urmadi. Urganda ham naq sulaytirib qo'yardi.

— Qo'y-e, buning urgani nima bo'lardi? Qulog'idan ushlab uloqtirib yuborarman!

— Uni uloqtirolmaysan. Bu ana shu sakkiz polvonning otasi, ana, ishonmasang anavi temirni qanday ko'targanini ko'rgin, — dedi kulaverib ichak-chovog'i uzilayozgan yo'ldoshi.

U qo'lidagi tayog'ini Muqonga bir o'qtaldi-da, uloqtirib yubordi. Keyin temirga qarab, uning atrofidan bir aylandi. Temirga qo'lini cho'zdi-yu boshini chayqadi. bosh kiyimini yechib, yana qo'lini cho'zdi. Uh tortib, peshanasini ro'molchasi bilan artdi, ustki kiyimlarini yechdi. Oyog'i bilan g'ildirakni bir tepib, o'zi chalqanchasidan tushdi. Odamlar gur etib kulishdi.

Odamlarning kulganidan Muqonning jahli chiqdi.

— Nimasiga kulasanlar? Qani kurashadi degani. Mana bu masxaraboz ovulimizdagi «oyquloq, nonkampir» degan o'yinni qilyapti, xolos. Buni bolalar ham qila oladi. Men sirk degani polvonlarni ko'rsatadigan, polvonlikka o'rgatadigan maktabmi desam, bu g'irt bolalarning o'yini-ku. Orenburgga borganimda ham shuni ko'ramanmi?

— Albatta, sirk bo'lgandan keyin...

— Unday bo'lsa, men bormayman.

Muqon intizorlik bilan kutgan kurash ham boshlandi. U har kuni tomoshaning ikkinchi yarmi, — ya'ni kurashnigina tomosha qildi. Biroq fransuzcha kurashning nimaligini tushunmagan Muqonni bu tomoshalar uncha qiziqitirmadi. Unga bu kurashda, go'yo polvonlar kuchi yetganini yiqitib ketaveradigandek tuyuldi. Alpomishnikiday yo'g'on bilaklari bilan birini-biri itarishgani-itarishgan. Biri birini yiqitsa ham, «yag'rini yerga tegmadi», deb qayta kurashtiradi. Bir juft polvon bir-birini bir necha kungacha yiqita olmas, yiqitsa ham zo'r-bazo'r yiqilar edi. Odamlar qiziqib ko'radigan «mayda-chuyda» tomoshalarni Muqonning ko'rgisi kelmas edi.

Muqonni kuzga yaqin sport maktabiga joylashtirish maqsadida yurgan bosmaxona ishchilari, uni sirk hunari bilan oldindan tanish bo'lishini ma'qul ko'rib, har kuni tomoshaga olib tushadigan bo'lishdi. Muqon o'ziga akadek bo'lib qolgan Simg'atga bir necha bor kurashga tushgisi kelib yurganini aytsa ham, u ma'qul ko'rmadi.

— Sen hali shoshilma. Kurash usulini bilmay turib, o'rtaga tushib bo'lmaydi. Notanish polvonlar ichida senga joni achiydigani yo'q. Ular o'zlarining obro'yi uchun, sen yiqitsang ham «yiqitgani yo'q» deb turaveradi. Senga avvalo ustoz kerak, ustoz bo'ladigan odam bu yerda yo'q. Ustoz topib, seni unga olib boramiz. Hozircha kurashni ko'rib, ko'zing o'rgana bersin, — deb maslahat berdi Simg'at.

Ishchilar yotog'ining bir kichkina hujrasida yotgan Muqonning allamahalgacha uyqusi kelmadi. Simg'atning «ustoz kerak» degan so'zi unga buvisining: «Qarog'im, katta bo'lganingdan keyin, yag'rini yerga tegmagan Erjon polvonning oldiga olib borib fotihasini olib beraman», degan so'zini

eslatdi. Keyin u: «Shu fotihani nega anov kuni Dobriy-Rabiydan ola qolmadim», deb afsuslandi. Shu xayollar bilan uxlab qolgan Muqonning tushiga buvisi kirdi.

«Esil toshib, uning bo'yi mevali daraxtlar bilan to'lib ketganmish. Hosilining ko'pligidan daraxt shoxlari egilib, mevalaridan esa sharbat tomarmish... Yurtidagi hamma tanish-bilishlari shodu xurram, to'yu tomoshada yurishganmish. O'zi ko'rgan Qiziljar, O'mbi, Qozon shaharlarining aholisi ham shu ma'arakada yurganmish... Safarboyning uyida so'z qilishgan polvonlar, sirk polvonlari bir maydonda qator saf tortib o'tirishganmish. Shunda boshida kattakon shoxi bor bir polvon o'rtaga chiqib: «Qani, kurashadiganlar bormi», deb so'rabdi. Hech kim indamagach: «Talabgor yo'q bo'lsa, sovrinni olib keli Men sovrinni kurashmayoq olaman...» — deb maqtanibdi shoxli polvon. «Shoshma, bunday qilish yaramaydi. Kurashadigan kishi nega topilmasin, chiqib qolar, sabr qil», debdi bir ola otga minib olgan oq soqolli chol. «Buvi, men kurashay», — debdi shunda Muqon. Buvisi esa: «— Cho'chqako'lga borganingda katta polvon seni shogirdim degan edi-ku, sen uning ruxsatisiz hech kim bilan kurashma! Ahmoqlik qilma! O'sha otangdan o'rgan», — deb baqirib beribdi.

O'z tovushidan uyg'onib ketgan Muqon o'rnidan turib, ko'zini ochsa, kun chiqib ishchilar ishiga ketayotgan mahal ekan. U o'ylab o'tirib-o'tirib: «Odamning o'ngida o'ylab yurganlari tushida g'alati bo'lib ko'rinar ekanda», deb qo'ydi.

* * *

Kurashga berilgan Muqon Dobriy-Rabiyning qishlog'iga borib, u bilan uchrashdi. Dobriy-Rabiyning qizi bilan o'g'li xuddi qarindoshi keldanday xursand bo'lishdi. Muqon unga shaharga

sirk kelganini, undagi polvonlar bilan kurashgisi kelganini aytdi. Uning ko'p gaplariga kekxa polvon tushunmasa ham, uni ma'qullab, Dyadya Ivan nomiga xat yozib berdi. Muqon xatda mening kurash tushishimga ham rozilik berdi, deb o'ylab, o'zida yo'q sevindi. U ertasigayoq Qozonga yetib kelib, yotoqxonada tunadi. Ertalab do'stlari:

— Molay, sen qayoqqa yo'qolib ketding? Seni qochib ketdi, deb odamlar bizlarni masxara qilishyapti.

— Kim masxara qiladi?

— Sen ketgan kuni Kamol boyning odami ikki marta izlab keldi. Boylar o'zaro maslahatlashib, sirk polvonlari bilan poyga tikib, kurash tirmoqchi bo'lishgan bo'lsa kerak. Qayoqqa ketganingni bilmagandan so'ng, qochib ketdi, deb gap tarqatishibdi.

— Simg'at og'a qani?

— U, boy yuborgan odamlarga: «Biz uni o'qitmay turib, kurashga solmaymiz. Boylar sovringa tikmoqchi bo'lgan pullariga hozircha karta o'ynab turishsin», deb javob berdi. O'zi kechadan beri seni izlab yurgan bo'lsa kerak, ikki kundan buyon yo'q.

Simg'at kechgacha ham kelmadi. Muqon to'rt-besh tanish yigitlar bilan sirk boshlanishi oldidan keldi. Bu kunlarda sirkning pul uchun kurashadigan ermak kurashlari hammaning me'dasiga tegib odamlar kam keladigan bo'ldi, bugun ham ko'p joy bo'sh, tomoshabinlar xuddi taqir yerda bitgan tariqday siyrak o'tirishibdi. Sirk boshliqlari hafsalasi pir bo'lgan tomoshabinlarni qayta qiziqtirish uchun yangiroq repertuar izlayotgan mahal edi. Odatdagiday, o'yinning ko'p qismini ko'rmay, behafsala o'tirgan Muqon polvonlarning o'yinidan zerikib ketdi, u «Simg'at bilan maslahatlashmay kurash tusha ko'rma» deganlarini unutilib shartta o'rnidan turib sirk boshlig'ining oldiga bordi. Ko'ziga onda-sonda tushib yurgan odami oldiga

kelgandan so'ng, sirk boshqaruvchisi Safronov unga boshdan-oyoq bir nazar tashladi-da, sahnadagi kurash tugaguncha uni oldingi qatordagi joylardan bittasiga o'tqazib qo'ydi.

— Xo'sh, nima demoqchisan? — dedi boshqaruvchi yigirma minut olishib, bir-birini yiqitolmagan ikki polvonni o'tqazib bo'lib.

— Mana bu polvonlar bilan kurashsam bo'ladimi?

— O'h-o'... bizlar bilan kurashadigan kishi kelibdi! — deb hali o'pkasini bosib olmagan ikki polvon Muqonning oldiga kelishdi. Boshqaruvchi:

— Hovliqmanglar! — deganday qo'lini siltab, kurashga tushmoqchi bo'lgan bolani surishtira boshladi.

— Yoshing nechada?

Muqon bir oz duduqlanib:

— O'ttizlarga kelib qolgan bo'lsam kerak... — dedi, haqiqiy yoshimni aytsam kurashtirmay qo'yar, degan xavf bilan.

— Qo'y-e, ko'p bo'lsa yigirmaga kirgandirсан, — dedi boshqaruvchi hali bolaligi sezilib turgan Muqonga tikilib.

— Bu men bilan teng, — dedi yonida ergashib kelgan bola — o'n to'qqizda.

— Ha, men yanglishmabman. Nega yoshingni yashirasan?

— Yashirganim yo'q. Yoshni oshirib aytgan yaxshi bo'ladi, degan-da buvim. Yoshim yigirmadan oshib ketdi. Mana bu bola shunchaki aytdi-qo'ydi. Kurashtirsang bo'lgani.

— Bu bilan adi-badi aytishib o'tirishning nima keragi bor! Kurashgisi kelsa bu yoqqa yubor, birpasda kulga ag'anagan kuchukday ag'anatay, — dedi polvonlardan biri kulib.

— Chiranma! Hali ko'ramiz kulga kim ag'anar ekan, — dedi boshqaruvchi polvonga qarab, keyin Muqondan so'radi: — Sen qozonlikmisan?

— Yo‘q, Oqmo‘ladan keldim.

— Qirg‘izmisan?

— Ha.

— Bo‘pti bo‘lmasa. O‘rningga borib o‘tira tur, o‘yin tugagandan keyin gaplashamiz.

Ertasi kuni sirk afishasi juda g‘alati bo‘lib chiqdi. Safda turgan sakkiz polvonning qarshisida yupungina kiyingan bola turibdi. Boshida jiyakli, chiy qalpoq, belida yo‘g‘on belbog‘. Uning ostida: «Sayyor sirkning sakkiz polvoni bilan mahalliy kurash usulida Batrak-Akmolinskiy kurashadi», deb yozilgan. Bu afisha tomoshabinlar uchun yangilik edi. Chang bosib, bo‘sh turgan stullar odamlar bilan liq to‘ldi.

Bosmaxonada bosilib, shaharning har joy-har joyiga yopishtirilgan afishalarni ko‘rib, Simg‘at qattiq xafa bo‘ldi. Dobriy-Rabiy bu haqda: «Sizlardan iltimosim shuki, bolaga ko‘z-quloq bo‘lib turinglar. Agar boylarning qo‘liga tushsa, bunga xuddi qopog‘on it deb qaraydi. Ular biri bilan biri it-mushuk; savdo uchun ham, yer uchun ham, yuguruk ot uchun ham, yaxshi chana uchun ham, hashamatli uy uchun, hatto sharob uchun ham talashishgani-talashishgan. Mabodo bu bola qo‘llariga tushib qolsa, aldab, xuddi dushmanidan o‘ch olganday, gij-gijlab urdiradi. Nima ham deb bo‘ladi, biror falokat ro‘y berguday bo‘lsa, unga yordam beradigan kishi topilmay qolishi mumkin. Men buni o‘z boshimdan kechirganman. Hali bunday sirk Qozonda ko‘p bo‘ladi. O‘qishini bitirmay turib, ular bilan kurashga tusha ko‘rmasin. Chunki u hali yosh, kuchi bo‘lgani bilan aqli raso emas. O‘ylamay ishlatilgan kuch qachon bo‘lsa ham yerga qaratadi.

Sirkka qabul qilingan kishilar o‘z kuchiga ishonib, o‘z tengimdan yiqilmayman, deb shu ishni kasb qilib olganlar bo‘ladi. Ular bir-biriga ustoz bo‘lib, biri bilmaganni biri o‘rgatishadi. Shuning

uchun ular hamisha bir-birini himoya qiladi. Ulardan birortasini yiqitib qo'ysang qolgan hammasi senga dushman bo'ladi. Men buni ham boshimdan kechirganman. Keyingi vaqtda ular taklif qilsa ham bormaydigan bo'ldim. Bola avvalo o'ziga ustoz, mehribon do'st topib olib, undan keyin kurashgani ma'qul. Petrogradda Ivan tog'a degan — ko'pgina polvonlarning ustoz bo'lgan odam bor. Sizlar bir oila a'zolariday totuv ishchilarsiz. Bolani o'sha Ivan tog'a bilan uchrashtirib qo'yish qo'llaringdan keladi. U meni bir necha marta chaqirgan, bir necha marta xat yozgan. O'ylaymanki, bu bola o'sha kishining tarbiyasiga borsa yomon bo'lmaydi», degan edi.

Qarindoshlari turadigan ovulga borib kelgan Simg'at, shosha-pisha sirkka keldi. Sirk liq to'la odam, bosh suqolmaysan kishi. Hatto o'rindiqsiz joylarga ham bilet sotilgan. U qo'lga afisha ushlab, sirk ishchilari, kiradigan eshikdan kirib keldi. U allaqanday bir odamni topib, o'zini «batak» polvonning akasiman, deb tanishtirib zo'rg'a kirdi. Oldingi qatorda Qozon boylari, ularning xotini, bola-chaqalari, savdogarlar o'tirishgan edi. U shularning katta janjali ustidan chiqib qoldi.

Polvonlar o'zlari kiradigan eshik oldida qator tizilishib bo'yinlarini cho'zib turishardi. Boshqaruvchi usti-ustiga hushtak chalib, shov-shuv ko'tarayotgan tomoshabinni tinchitilmay joni halak. Qator turgan sirk polvonlaridan Semyon kimnidir so'kib, belidagi kamarini yechib uloqtirib yubordi. Bir chetda ustiga sirk xizmatkorlarining kanop kamzulini kiyib, beliga paxtadan eshgan yo'g'on belbog' bog'lab olgan Muqon o'tiribdi. Tezroq bolaning yoniga o'tmoqchi bo'lgan Simg'atga haligi qator turgan polvonlar o'qrayib qarab, uni nariga o'tkazishmadi.

Sirkda qiy-chuv bosilgach, oldingi qatorda o'tirgan Kamolboy:

— Janobi Safronov, siz bu batrak polvon bilan tuzishgan shartnomangizni ko'rsatingchi, — dedi.

— Qanaqa shartnoma janob?

— Kurashga tushmoqchi bo'lgan batrak, sirkning mehnat haqi olib ishlaydigan xizmatkori bo'lmagandan keyin oladigan haqi ko'rsatilib shartnoma tuzilishi kerak.

— Yo'q taqsir, biz unday qilganimiz yo'q. Chunki, bu bola o'z ixtiyori bilan tushyapti. Biz faqat tomosha qilish uchun uning iltimosini qabul qildik, xolos. O'zimizning shunchaki bir rejamiz bor, u polvonlarimizning hammasi bilan kurashmoqchi. Agar hammasini yiqitsa — yigirma besh so'm, yiqita olmay vaqtini o'tkazib yuborsa, o'n so'm beramiz. Yiqilsa hech narsa bermaymiz. Yutuq o'yin oxirida, natijaga qarab to'lanadi.

— Ho... oson qutulmoqchi ekansiz-da! Bu bizning bolamiz. Uni sirkka olib kirib, kuchini so'rgingiz kelibdi-da? Men sizga bu pullarni qayoqqa qo'yishni o'rgatib qo'yaman. Mana, men ham bitta tomoshabiniman uning. Agar shu bugun molay kurashmaganda o'n so'm to'lab, mana bu chang bosgan stulingizga kelib o'tirmagan bo'lar edim. Shundaymi, og'aynilar? — deb atrofiga qaradi boy. «Shunday, to'g'ri... Faqat shuning uchun keldik!..» degan tovushlar eshitildi.

— Ana, janob boshqaruvchi! Shunday ekan, bizning batrak yiqitgani uchun yuz so'm olishi kerak, qani, hozir cho'zib qo'ying.

— Hazilingizni qo'ying, janob. Bu sizning teri omboringiz emas, sirk.

Kamolboy jahli chiqib, o'rnidan saphib turdi. Polvonlar bilan birga Simg'at ham o'g'ri mushukdek sahnaga lip etib chiqib oldi. U kela solib Muqonni qo'lidan ushlab, tomoshabinlarga qarata qo'lini ko'tardi:

— Sabr qilinglar! — dedi u qisqa qilib.

Oldingi qatordagilar sal tinchlansa ham keyingi qatorda o'tirishgan besh-olti yosh shovqin-suron ko'tarishdi.

— Endi ikkinchi polvon chiqsa!

— Barak-Akmolinskiyning bugungi kurashi bitdi. Endi boshqa polvonlar kurashadi.

Bu ishga Simg'atning aralashganini Kamolboy yoqtirmay teskari qarab oldi. Simg'at boshqaruvchining oldiga kelib:

— Janobi Safronov sizning sirkingiz ko'pchilik uchun, bizlar uchun bir ko'ngil ochadigan joy ekanligiga shubhamiz yo'q. Ba'zan sizlarni qo'msab, xalq nomidan taklif ham qilamiz, sizlar ham kelib turasizlar, bu iltifotlaringiz uchun tashakkur. Biroq bu haqda birorta gapga tushunadigan odam bilan maslahatlashmay bolani kurashga solganingiz yaxshi bo'lmabdi. Siz uni shoshib, xuddi tajribakor polvonlardek e'lon qilibsiz. Mana sizning qilgan ishingiz, — deb qo'lidagi afishani ko'rsatdi.

— Xo'sh, nima demoqchisiz? — dedi boshqaruvchi qiziqib.

— Siz, tomoshabinga ayting, bola kurashmaydi. Kurashga tushishga akasi ruxsat bermadi deng.

— Akasi qani buning?

— Akalari ko'p. Ovulida ham bor, bu yerda ham bor. Slovyanka qishlog'ida ham bitta akasi men.

Kamolboy dik etib o'rnidan turdi:

— Ana, eshakni mina bilmagan odam, uni ishdan chiqaradi, degan mana shu-da! Dunyo topishning evidan chiqolmasang, uni yo'ldan urib nima qilasan. Ishlata bilsa, bu bola har kuni senga o'xshagan qo'rg'oshin kovlaydiganlardan yuztasi-ning topganini topadi. E, xomkalla! Nima qilishingni o'zing bilmaysan-u, yana akasi emish. Oqmo'lada qo'y boqib yurgan qozoq xotini Qozondagi harf teruvchi bir tatar uchun o'g'il tug'ibdimishl.. Hm...

— Janobi Kamol, eskilarning gapini qilib nima qilasiz. Bu sizga teri sotib pul topish emas! Siz minishni biladigan eshaklar uyingizda ko'p bo'lsa ko'pdir. Ammo bizning bosmaxonada eshak zoti yo'q. Men ikki oyog'i bilan yer bosgan har bir odamga barcha sof vijdonli kishi aka bo'lishga haqli deb o'ylayman. Biroq shuni yaxshi bilinki, siz mina bilgan eshaklarga emas. Har holda bu molay sizga eshak bo'lolmaydi! — deb, Muqonni ergashtirib sirkning ish xonasiga kirib ketdi.

— Muqon, bu nima qilganing? Hech kim bilan maslahatlashmay, o'z bilganingcha kurashga tushibsang? Seni ukam deb yurgan Dobriy buni eshitsa xafa bo'ladi-ku. Sendan emas, mendan xafa bo'ladi-ku.

— Sing'at aka, u sendan xafa bo'lmaydi. Men o'tgan kuni unga borib, kurashga tushmoqchi bo'lganimni aytib, roziligini olib kelganman.

— Eh-a. Biz seni yo'qotib, ko'chama-ko'cha qidirib yurganda sen shu yoqqa ketgan ekansan-da. Qanday qilib ruxsat olding?

— Bilganimcha o'rischalab tushuntirdim. O'rischa «borba» so'zini unutilib qo'yib, «postupayu kurash» dedim. U: «Kursga kiradigan bo'lsang bo'пти», deb sevinib ketdi. Hatto, ruxsatni qog'ozga yozib ham berdi.

— Qani o'sha qog'oz?

— Uyda.

— Unda cholni juda boplagan ekansan, molay: u seni o'qishga kiradigan bo'пти, deb sevinibdi. Sen bo'lsang, «chirog'imning otasi o'qimayoq xon bo'lgan» qabilidan qilib, kurashga tushaveribsang.

Muqonning Qozon shahriga qanday kelganini, Dobriy-Rabiy bilan qanday qilib tanishganini, uning yosh polvon haqida aytganlarini eshitib, sirk boshqaruvchisi biroz o'ylanib qoldi. Uning yozib bergan qog'ozini o'qib, rosa kulishdi-da, bir qarorga kelishdi.

Tomosha oxirida boshqaruvchi odamlarga: «Batrak-Akmolinskiy kurashi haqida ertaga yangi afisha bilan alohida e'lon qilinadi», dedi. Sirk rahbarlari Simg'at bilan maslahatlashib tomoshabinlar oldida yolg'onchi bo'lib qolmaylik, deb ertasiga Dobriyni chaqirib maslahatlashmoqchi bo'lishdi. Afishada: «Qozon shahridagi sayyor sirk o'z tomoshalarining oxirida tomoshabinlarga zamonamiz yosh polvonlarining otaxoni keksa polvon Dobriy-Rabiyni ko'rsatish niyatida unga odam yubordi. Uning roziligini olganimizdan keyin sizlarga va'da qilgan batrak-Akmolinskiy beshta polvon bilan mahalliy kurash usulida, ikkita polvon bilan esa fransuzcha kurash usulida kurashadi. batrak-Akmolinskiyga ikki kun davomida fransuzcha kurash usuli o'rgatiladi», deb yozilgan. Bu xabarni eshitib sirk kassasi oldiga yana odam to'plandi.

Sirk xalqqa bergan va'dasining ustidan chiqdi. Navqiron polvonni ko'rgan sirk boshqaruvchisi ham Ivan tog'aga xat yozib berdi.

Peterburgda

Tumanli, ayozli kunlarning birida qirov bosgan bir eshikni ikki kishi kelib taqillatdi: ulardan biri tatarcha o'rama yoqali palto, ikkinchisi uzun paxtali chopon kiyib olgan edi.

— Kim kerak sizga? — deb so'radi ichkaridan bir ayol kishi.

— Ivan tog'a Lebedev janoblarining huzuriga kelgandik, — dedi tashqarida turganlarning biri.

— Unday bo'lsa tura turinglar, so'rab chiqay, — deb yana bitta eshikni g'ichirlatib, ichkari-ga kirib ketgan ayolning oyoq tovushi eshitildi.

Bir oz vaqt o'tgach, eshik ochildi.

— Kiringlar, — deb ishora qildi o'rta yoshlardagi ayol.

Haligi ikki odam ayolning orqasidan yurib, devorlarga suratlar osilgan, chiroyli qilib jihozlangan xonada yakka o'tirgan kishining oldiga kirishdi. Qishda yupqa pijama kiyib o'tirgan kishi peshvoz chiqib mehmonlarni qarshi oldi. Mezbonning fe'li ham, muomalasi ham, chehrasi ham, mehmonlarning nazari-da, ular ilgari uchratgan odamlarga sira o'xshamasdi. U mehmonlar bilan hol-ahvol so'rashmasdan avval qo'llarini siqib ko'rishib, keyin oq mato g'ilofli yumshoq kreslolariga taklif qildi:

— Qayoqdan keldinglar? — dedi, yo'g'on qo'llarini qornining ustiga qo'yib.

— Qozondan kelayotgan edik, janob, — dedi bidirlab, qorachadan kelgan kishi.

— Savdo ishlari bilanmi? — deb so'radi uy egasi boshini ko'tarib.

— Yo'q, janob, biz unaqa kishilardan emasmiz.

— Xo'sh, unday bo'lsa nima ish bilan keldinglar?

— Mana bu bolani o'qitmoqchi bo'lib sizga olib kelgandim.

— O'h-o'... Qozonliklar qachondan beri bu o'qishni havas qiladigan bo'lib qolishdi? Bu xushxabar-ku, — deb uy egasi o'rnidan turdi-da, mehmonlarga yaqinlashdi.

— Ha, qozonliklarning orzu-havasi ko'pligini kundalik hayotning o'zi ko'rsatib kelyapti. Biz hali Pyotr shahridan ko'p narsa o'rganamiz. Hozircha marhamatingizdan bahramand bo'lish niyatida bit-tasini olib keldik.

— Meni juda xursand qildinglar... Bu bola tatarmi? Qaysi millatdan?

— Marhamatli Pyotr shahri, bunaqa so'roqlarni bermasa ekan, deb tangridan har kuni so'raymiz, Ivan tog'a afandim. Bu bolaning millati nima bo'lishidan qat'iy nazar, faqat sizning maktabingiz uchun tug'ilgan odam. Edil bo'yidagi Dobriy-Rabiy

degan polvonni bilasizmi? Bu bolani o'sha polvonning o'zi yubordi.

— Ie, nega bilmas ekanman uni? Vasiliy Vednyakovni aytyapsizmi? Men uni yaxshi bilaman. Bir necha bor xat yozib olib kela olmaganman u odamni. U qanday qilib bu yerga odam yuboradigan bo'lib qoldi... Bu bola kim o'zi?

— Bu rus ham emas, tatar ham — qozoq.

— Xo'sh, unday bo'lsa bu bolaning Dobriy bilan qanday aloqasi bor?

— Qanaqa aloqasi borligini sizga yozgan mak-tubida aytgandir. Avvalo siz mana buni o'qib ko'ring, — deb haligi novcha tatar qo'ynidan yirik-yirik qilib yozilgan beo'xshov xatni chiqarib, uning qo'liga berdi.

♦Ulug' martabali Ivan tog'a Lebedev. Bir necha marta xat orqali chaqirganingizda bora olmaganim uchun uzr. Siz xatni chin yurakdan yozgan edingiz. Afsuski, bora olmadim. Chunki, bu kunda mablag'i yo'q odam qanotsiz qushday gap. U qayerga ham uchib bora olardi. Ikki qanoti emas, bir qanotidan o'q yegan qush to'qaydan aylanib, chetga chiqa olmaydi. Men ham shunga o'xshab tug'ilib o'sgan Edil bo'yidan hech qayoqqa chiqa olmadim. Bo'lmasa, beshigimiz kabi Moskvani, ulug' Pyotr shahrini kimning ko'rgisi kelmaydi deysiz? Shuning uchun ham men yetolmagan orzularga yeta oladigan bir bolani topa olarmikinman, deb ko'pdan beri orzu qilib yurardim. Siz, menga yozgan bir xatingizda «bolangni yuborgin», degan ekansiz. Ha, men bolasiz emasman. Xudo bergan ikki qiz, bir o'g'lim bor. Biroq o'g'il otaga, qiz onaga o'xshayvermas ekan. O'g'lim etikdo'z, qizlarim dehqon bo'lib ketdi. Bir qop kartoshkani zo'rg'a ko'targan bolani sizga yuborib nima obro' topdim? Mendan tug'ilgan bola etikdo'z bo'ldi-ya! Shuning uchun ham o'zimga o'xshagan bir bola topib olsam deb orzu qilib yurardim. Orzum ushal-

di, tangrim mana bu qozoq bolani yetkazdi. Iloji boricha, iltimosimni yerda qoldirmay maktabingizga qabul qilgaysiz.

Ha, hurmatli Ivan tog'a zamona odamni oq-qoraga ajratadigan bo'lib qoldi, «millating nima?» deb so'raydigan odat chiqardi. Bu so'roqning nima foydasi bor ekanligini ko'p odam tushunmaydi. Men ham tushunmayman. Siz, ko'zi ochilgan, savodli odamsiz, ehtimol bu gaplarga tushunarsiz. Shuning uchun: «Bu kim? Rus bilan qozoqning nima aloqasi bor?» deb so'rarsiz. Mening fikrimcha, aql bilan kuchda millat bo'lmaydi. Ikkalasi ham xalqniki. Bola mendan ko'ra kuchliroq. Bu yoshda menga bu qadar kuch bitmagan edi. Ko'p yillar davomida og'ir yuklar ko'tarib, talay odamlar, yirtqich hayvonlar bilan kurashib, ba'zan yiqilib, ba'zan yiqitib yurib Dobriy-Rabiy degan nom chiqargan edim. Bu bola belimni ushlaganda uning qo'li o'ttiz to'rt yil ichida bel ushlagan hamma qo'llardan ham kuchliroq tegdi. Shuning uchun ham men bu bolaga inson bolasiga otang kim? — deb so'ramaydigan ulug' Rossiyaning yangi polvoni deb qarab, eritilib, sayqal berilmagan bu po'latni maktabingizga tavsiya qildim. Albatta, qarigan chog'imda sizga qilgan ushbu iltimosim qondirilar degan umiddaman», deb yozibdi Dobriy-Rabiy. Muqonning dastlabki kurashish uchun fotiha oldim, degan xati mana shu edi.

Keksa polvonning xatini yumshoq kresloda yastanib o'tirib o'qigan uy egasi, qog'ozni yuziga qo'yib, bir oz o'ylanib o'tirdi-da, keyin birdan bolalarday sakrab o'rnidan turdi. Eshik yonida kresloda o'tirgan Muqonning yoniga kelib, xuddi hamla qilgan arslonday uning ikki yelkasidan bosdi. Uning nima maqsadda bunday qilganini tushunmagan Muqon, «bunisi nimasi?» deganday o'rnidan irg'ib turdi. Og'ir kresloning orqasi Muqonning yelkasi bilan Ivan tog'aning qorni

o'rtasiga ko'tarildi. Ivan tog'a uni qayta o'tkizmoqchi bo'lib temirdek qo'llari bilan yelkasidan bosgan edi, Muqon qimir etmadi, shunda Ivan tog'a uning yelkasidan oshib, oldiga tushdi. Ikki pudlik kreslo bilan to'qqiz pudlik Ivan tog'a gurs etib tushganda uyning poli zirillab ketdi. Yelkasini jahl bilan silkigan Muqon, osilgan kishi yiqilgan bo'lsa kerak, deb o'ylagan edi. Biroq yuk ustidan sakragan mushukdek polga dik etib tushdi.

— Ie, muncha asovsan?.. Juda hurkak ekan-san-ku...

— Bo'lmasa nima qilmoqchiyding? Jim o'tirgan odamning ustiga mushukday sakrab...

— Maktabga kiradigan odamdan imtihon olish kerak-da.

— Bu nima deganing? Imtihon deganing nima?

— Kuch sinash-da...

— Kuch sinagan kishi sichqon poylagan mushukday, indamay kelib bosadimi? Undan ko'ra belingga qayish bog'lab, oldimga chiq. Kuchni ana undan keyin sinaysan.

Uning yo'g'on tovush bilan ruscha-qozoqcha aralashtirib, chalakam-chatti aytgan so'zlarini Ivan tog'aga yonidagi tatar tarjima qilib berdi... Ivan tog'a qah-qah urib kuldi-da, ish stuliga borib o'tirdi. Trubkasiga to'ldirib tamaki solib, chekdi.

— Maktab haqini kim to'laydi?

— Qancha haq to'lash kerak?

— Yiliga bir yuz ellik so'mdan.

— Bu bolaning bisotida kuchidan boshqa hech narsasi yo'q. Yo'l xarajati bilan, bir necha kunlik ovqat pulini Qozondagi Karimov degan kishining bosmaxonasida ishlaydigan ishchilar yig'ib berishdi. Maktabga yarar, deb ozgina pul berishgan edi. Biroq o'zingiz ko'rib turibsiz, bu bola sakkiz odamning ovqatini yeydi. Sizga yuz ellik so'mdan bersa, o'zi och qoladi-ku. Maktab haqini sal arzonroq qilsangiz qanday bo'larkin?

Ivan tog'a og'zidan trubkasini yulib olib, yerga bir tupurdi-da, ko'zini qisib turib tatarga dedi:

— Nima, sen Qozon bozorida savdo qilyapsanmi?.. Bu maktabga davlat sariq chaqa bermaydi. Bu yerda ishlayotgan o'nlab xizmatchilar qum yeydimi? Hech bo'lmasa bir yilligini to'lashi kerak, busiz iloji yo'q...

— Xo'p, taqsir, xo'p. Ertaga puli bilan olib kelaman.

— Puli bo'lsa, o'zing kelmasang ham bo'ladi. Buni maktabga qabul qilaman. Aytganday, bu bolaning bir nomi «Batrak-Akmolinskiy-a?...»

* * *

Simg'at Muqonni yotib yurgan uyiga olib borib uzoq suhbatlashdi. Bu uy Yaushev degan boyning Petrograddan oladigan mayda-chuyda narsalarini tayyorlab turadigan bir savdogarniki edi. Ular qozonlik bir savdogarning uning nomiga yozgan xatini ola kelib, shu yerga tushishgandi. U: «Agar ko'proq turadigan bo'lsam, yotadigan joy topib olarmiz», degandi. Simg'at ovulga qaytadigan bo'lgandan so'ng, Muqonga ba'zi bir maslahatlar berdi:

— Molay, agar imkoniyati bo'lsa o'sha maktabning yotoqxonasiga joylashib ol. Hamma vaqt ruslar bilan birga bo'lganing yaxshi. Ularning bir yaxshi tomoni shundaki, ko'pchiligi quvlik, shumlik, haromlikni bilmaydi. Ularning yaxshi odatlarini o'rganib olish kerak. Yotoqda yotsang, kam xarajat bo'lasan. Ikkinchidan; qanday bilim o'rgansang ham rus tilida o'rganasan, ruslar bilan yotsang tilni tez o'rganasan. Rus tilini bilsang chet el odamlari bilan gaplasha olasan. Agar shu maktabni bitirsang, dunyoni aylanib tomosha qilishing ham mumkin. Dunyodagi polvonlar bilan uchra-shishing mumkin. Shunda ular bilan rus tilida muomala qilasan. Sendan iltimos, zinhor bu uyda yotuvchi bo'lma.

— Qaytaga, musulmonning uyi yaxshi bo'lmaydimi? Mana bu kampir: «Musulmon ekan, aybat molay ekan, bik matur molay ekan», deb ichi-bag'ringa kirib boryapti. Shu yerda yotaversam nima qiladi?

— Sen molay, musulmon, kofir deganga zinhor quloq soluvchi bo'lma. Musulmonlarning biri o'sha o'zing ko'rgan Qozondagi hazratmi? Unga boylar machit solib bergan. U kechayu kunduz boylarning moli-mulki ko'paysin, deb duo qiladi. Mana bu kampirning seni yaxshu musulmon ekansan, deb maqtashiga sabab, sendan ko'proq pul undirish. Sening o'qishga kelganingni bilib, «puli ko'p qozoq boylaridan birining o'g'li bo'lsa kerak», deb o'ylab, musulmon deyapti-da. Agar puling tugab qolsa seni musulmon demaydi. Ertadan boshlab bu uyga qorangni ko'rsatma. Buning bir yomon yeri shundaki, men ketganimdan keyin «puldani qisilib qoldim, bir oz qarz berib tur», deb qo'lingdagi bor pulingni shilib oladi-yu, bir oy o'tgach, ijara haqi, ovqat puli, deb uydan haydab chiqaradi. Sen bu kampirning nima deb shivirloyotganini tushu-nasanmi?

— «Yo ollo, yo ollo», demaydimi?

— Hech vaqtda ollo demaydi. Olti so'm oltmish tiyin, olti so'm oltmish tiyin deydi. Men Qozon tatarimanku, bularning tilini yaxshi bilaman.

— Yo tavba! E, men uning asto... asto... asto... deganini ollo deb o'tiribdimi desam, oltmish tiyin deyotgani ekan-da. Men buni Qozonda ham eshitganman. Ular ham oltmish tiyin derkanda bo'lmasa?

— Bo'lmasamchi, hammasini hazrat o'rgatgan. Bularning ollo degani — pul degani. Astag'firullo degani — olti so'm oltmish tiyin degani. Ollohu akbar degani — ola ber degani. Bularga zinhor yaqin yuruvchi bo'lma, — deb qog'ozga o'rab kamzulining ichki cho'ntagiga solib, ustidan tikib

tashlagan pulni olib, sanab berdi. Bu besh yuz yigirma besh so'm edi. Pulni berarkan:

— Molay, bu yer sening qozog'ingning dalasi emas. Bu yerda to'yguncha yeyaveradigan qo'y go'shti kam. Pulni oldi-orqasiga qarab, o'ylab ishlat, qiynalib qolma. Men kelgusi yili yana bir kelib, senga pul tashlab ketaman, — dedi Simg'at.

Ertasiga Simg'at Muqonni Ivan tog'aning maktabiga kuzatib qo'yib, o'zi Qozonga jo'nab ketdi.

* * *

Muqon Ivan tog'aning idorasiga kirib yuz ellik so'm to'lagandan so'ng, maktab boshqaruvchisi uni katta bir zalga boshlab kirdi. Zalda ertaklarda hikoya qilinadigan Ko'hiqof devlariday talaygina polvon yalang'och bo'lib olib, turli mashqlar qilayotgan ekan. Muqon ichkari kirishi bilan og'zi ochilganча hayron bo'lib turib qoldi. Ivan tog'a ham ularga yaqinroq borib to'xtadi.

Zalning shifti juda ham baland, naq ikki yuz ho'kizga qo'ra bo'lguday keng ekan. Muqon hamma yoqqa ko'z yugurtirib chiqdi. Unda yog'ochdan qilinib, usti charm bilan qoplangan to'rt oyoqli ot ham bor, uning ustidan sakrab o'tishadi, osilib o'ynaydigan yo'g'on arqonlar ham bor. Shiftga osib qo'yilgan chig'iriqlar ham bor. Bir chekkada ikki pudlik bolg'a turibdi. Turnik ham turibdi. Taxta ustiga qator gir toshlar tizilib qo'yilibdi. Lo'm temirlar, uzun-uzun relslar yotibdi. Katta-katta xarsang toshlar, shtanglar yotibdi. O'rtaga katta gilam solingan. Sakkiz qanotli o'tovday kattakon yumaloq taxta ham turibdi. Gilam ustida ikki polvon ayiqdek terga pishib olishmoqda, biri birini yerga olib uradi-da, sherday bosadi. Yiqilgan polvon bir ag'nab o'rnidan sapchib turadi-da, yo'g'on bilagi bilan raqibini bir uradi, u inqilab qulab tushadi.

Uyning bir tomonidagi katta eshikdan bir rels-ga yigirmata odamni mindirib ko'tarib olgan polvon kirib keldi, u zalni aylanib chiqdi-da, keyin odamlarni tushirib, relsni burchakka olib borib tashladi. Hamma polvonlar uni olqishlab chapak chalishdi.

Hushtak tishlab olgan bir odam borib uning qo'lini ushladi.

— Yasha, Dubniy, — deb Ivan tog'a ham uning yoniga bordi.

U indamay boshini liqillatib, yigirma nafar odam bilan o'n sakkiz pudlik og'ir relsning salmog'i tushib qizargan yelkasini oq sochiq bilan ishqalab-ishqalab yubordi. Haligi olishayotgan polvonlar ham bir-birini yiqitisha olmay, Ivan tog'aning oldiga kelishdi. Nima ko'tarib charchashganini kim biladi, har holda zaldagi hamma polvonlar qora terga botgan, suvga tushgan qayishday ivishib turibdi. Ular ham devorda osig'liq turgan sochiq-lungilarini olib, terlarini artishib, eman daraxtidan qilingan uch oyoqli stullarga qator o'tirishdi. Haligi hushtak tishlab yurgan kishi direktorning yordamchisi edi. U Ivan tog'aning yoniga kelib, unga bugungi o'tkaziladigan programmani ko'rsatdi. Uning so'zini eshitib bo'lib:

— Men sizlarga yangi sherik topib keldim. Mungaytpasov, bu yoqqa kel, — dedi Ivan tog'a.

Ko'rganlarini ko'ngliga sig'dirolmay, tushida ko'rayotganday zal ichini tomosha qilib turgan Muqon uning chaqirganini eshitmadi. U yo'g'on tosh ustunga suyangancha, bir chetdagi ustiga sandiqday-sandiqday to'rtta tosh ortilgan aravani tomosha qilib turaverdi.

Ivan tog'a oldida turgan bir polvonga:

— Borib olib kel. Ehtimol, u senlardan hayiqib turgandir, — dedi. Polvon Muqonning oldiga borib, kulimsirab:

— Omonmisan do'stim, seni Ivan tog'a chaqiryapti, — deb, odati bo'yicha uning qo'lini

kuchining boricha siqib ushladi. Aravadan hali ko'zini olmagan Muqon uning qo'lini siltab yubordi. Dumaloq tosh ustida turgan polvon polga dik etib tushdi.

Kechagi voqeani aytib, kuchini ta'riflab turgan direktor:

— Ana, Kolyani uchirib yubordi, — dedi.

— Bunisi nimasi? Tentakmi deyman?

— Yo'q. Unaqaga o'xshamaydi. Keng dalaning asov yigiti-da. O'zi hali yosh, endi o'n to'qqizga kiribdi. Hali u bunaqa siqib ushlashni bilmaydi-da. Edildagi Ivan Vasilyevich bilan kurashib tanilibdi.

— Uni yiqitibdimil! — hayron bo'lishib so'rashdi turganlar.

— Gap uning yiqita olish yoki yiqita olmasligida emas. Menimcha, uni hech kim yiqita olmaydi. Biroq u ko'p polvonlarning kuchini sinab ko'rgan. Ammo shu vaqtgacha ularning birontasini mening maktabimga tavsiya qilmagan edi. Bu bolaga ixlosi tushibdi. Hammadan meni u yozgan xat hayron qoldirdi. Uni keyin o'zlaringga o'qib berarman. Baquvvatligi haqida Kiyev sirkning boshqaruvchisi ham yozibdi.

— Buni o'zidan so'rash kerak ekan.

— Hozircha sizlar bilan suhbatlasha olmas. Chunki, tilni yaxshi bilmaydi. Sal tilni o'rgansin, keyin so'rarmiz. Hozir qoida bo'yicha birinchi sinovdan o'tkazaylik, — dedi direktor.

Muqonni chaqirib kelish uchun borgan polvon uning yoniga qayta yaqinlashmay, qo'li bilan seni Ivan tog'a chaqiryapti, deganday ishora qilib, uni boshlab keldi. O'tirgan polvonlar o'rinlaridan turishib, qo'l berishib ko'rishdi. Faqat Dubniygina o'tirgan joyida qo'l cho'zib, stulga tortib o'tqizdi. U qo'lini qattiqroq qissa ham, boyagiday siltab yubormay, sezmagani kishi bo'lib stulga o'tirdi. O'tirganlar o'zaro gaplashishib yengil imtihonni

hoziroq boshlamoqchi bo'lishdi. Taxta ustida turgan besh pudlik toshdan to o'n qadoqlik toshlargacha ko'rsatib:

— Shu turgan toshlarning qaysinisini ikkitadan ko'tara olasan? — dedi direktor yordamchisi.

— Men buning hammasini ham ko'tara olaman.

— Sen bunaqa gaplaringni qo'y. O'quvchi avvalo, ikkita o'n qadoqlik toshni ko'tarishdan boshlaydi. Yarim pudlik ikki toshni jimjilog'i bilan, ikki pudlik ikki toshni ikki qo'li bilan ko'taradigan bo'lib maktab bitirgan, chakki polvon emas. Sen o'n qadoqlikni ko'taring kelmasa, yarim pudlikni ko'taraqol.

Muqon toshlar turgan taxtaga borib, bir-bir qarab chiqdi. Hammasi ham uncha katta tosh emasga o'xshab ko'rindi. «Shu toshlarni ko'tarishni o'qish degan polvonlar ham o'zini polvonman, deb yuribdi-da, a», deb o'yladi u o'zicha. U qisiq ko'zlarini katta toshlarga tikdi, juftlab qo'ygan toshlarni ushlab-ushlab ko'rdi. Dastlab ko'rgan bir juft tosh hech og'ir emasdek tuyuldi. Uch pudlik ikki toshni — «Hozircha shu yetar, chetki ikkalasini keyin ko'tararman» dedi-yu, taxta ustidan yulib olib, chelakday ikki yog'ida polvonlarning oldiga olib keldi.

— Shumi ko'targaning?

— Bo'lmasa, qanday qilib ko'taradi?

— Yo'q, bunday ko'tarib bo'lmaydi. Qani, Dubniy, sen ko'tarib ko'rsat.

Dubniy taxta oldiga bordi-da, ikki pudlik ikki toshni ikki qo'lga oldi, keyin bilagini bukib, avval o'ng qo'lini, keyin chap qo'lini chaqqon yuqoriga ko'tardi. Toshlar uning qo'lga sirg'adek kiyilib qoldi. U qarab turgan odamlar atrofini bir aylanib chiqdi-da, toshlarni yerga qo'ydi.

— Mana shunday qilib ko'tarish kerak, — dedi yordamchi.

— E, bunday kichkina toshni ko'tara olmay nimasi bor, — deb Muqon bitta toshni yuqoriga ko'tardi-yu, ikkinchisini ko'tara olmay bilagiga urib oldi.

— Tashla, kelmay turib, mayib bo'lasan, — dedi Ivan tog'a.

Muqon shig'g'a terga tushib ketdi: «Men buni nega ko'tara olmadim?» — deb xafa bo'ldi u.

— Buzoqligida ko'tarib o'rgangan oddiy odam, polvonlar ko'tara olmaydigan katta ho'kizni ham ko'tara oladi. Og'ir narsani ko'tarish uchun, avvalo, uning usulini bilish kerak. Ikki pud toshni Dubniyday kutaraman degan odam bu maktabda ikki yil o'qishi kerak. Bekorga kuchangan bilan ish chiqmaydi. U yo ko'targan buyumini, yo o'zini mayib qiladi, — dedi maktab direktori.

— Mana, Dubniyning sherigi keldi. Bu ham maktabga yangi kelganda shunday asov edi. Keyinchalik o'rganib polvon bo'ldi. Ikki yil o'rgansa bu ham shunday bo'ladi, — dedi yordamchi.

— Men ikki toshni ko'tarish uchun ikki yil yurmayman bu yerda. Ertaga xuddi shunday qilib ko'tarsam bo'ldimi... — deb oldida turgan to'rt pudlik ikki toshni ko'ptokday otib yubordi.

— Bu bola devmi o'zi, nima balo... Ey, toshlarning bandini sindirasan. O'rniga olib borib qo'yish kerak, — deb to'ng'illadi qorovul chol.

Ha, shunday qilib, Muqon Ivan tog'aning maktabiga o'qishga kirdi. Bu maktab polvonlarga fransuzcha kurashish usulini o'rgatar edi.

* * *

Mana, tumanli havo siyraklashib, kunlar isib, hamma yoqqa yoqimli hid taratib, bahor ham yetib keldi. Qishi bilan sport zaliga sig'may yurgan Muqon ochiq maydonga chiqib, ba'zi bir mashg'ulotlarini shu yerda o'tkazadigan bo'ldi.

«Kelinning yuzini kim avval ochsa, shu odam issiq bo'lib ko'rinadi» deganlariday, shu yerga kelganda dastlab uchratgan Ivan tog'ani u o'z og'asiday ko'rib qoldi. U har safar maktabga kirganida qarindoshi kelganday sevinar edi. Biroq u keyingi kunlarda kam kiradigan bo'lib qoldi. Polvonlar so'nggi kunlarda tosh ko'tarish, temir bukish, burash, turli kurashlarga tushishi, gavgaga tosh qo'yib sindirish, odamlarni relsga o'tqazib ko'tarish, tishi bilan arava tortish, chalqancha yotib ustidan arava o'tkazishni o'rganishdi. Buning hammasi kuch bilan bo'ladigan mashg'ulotlar edi. Biroq sal-palgina kuchi bor polvonlar Muqon qilolmaydigan murakkab mashqlarni bajara olar edi. Ularning qo'lidan kitob tushmasdi. Ba'zan esa kitobga qarab turib ba'zi yangi o'yinlarni topishardi. Muqon u kitoblarga qancha qaramasin, baribir hech narsa tushunmasdi. Shundan keyin u ruscha alifbe sotib oldi. U yonida yotgan Semyon degan polvonga:

— Do'stim, shuni menga o'rgatgin! — dedi. U Muqonning iltimosini bajoni dil qabul qildi. U yarim kechagacha beshta harf o'rgatdi. Biroq Muqon «A» harfidan boshqasini kechasi o'rgansa kunduzi esidan chiqarib, adashtirib, ularning qanday yozilishini esidan chiqarib qo'yaverdi. Semyon, «o'rgatmay qo'ymayman», deb bu ishga qattiq bel bog'ladi. U so'rasa Muqon «a» deb og'zini ochadiyu, boshqa harflarni ayta olmay kurash normalariningmi, o'yin quollariningmi nomini aytib adashtiradi.

Axiri:

— Semyon, qo'y, meni qiynama. Menga bu o'qish yuz pud tosh ko'targandan ham og'ir. Buning ustiga bu kitobingning ichida sichqonning surati bor ekan. Men bu kitobingni o'qib mulla bo'lmay qo'ya qolay, — deb kitobni Semyonning ko'rpasiga qarab uloqtirib yubordi.

Keyin u o'z joyiga yotib xayolga cho'mdi: «Yoshligimda nega o'qimadim ekan-a? Otam meni nega quloq cho'zib o'qitadigan mullaga berdi ekan? Nega qozoqlar mana shunday maktab ochmaydi? Odam bolasi bo'lgandan keyin nega hamma bir tilda so'zlashmaydi? Yoshligimdan ruslar bilan birga o'sganimda tilini yaxshi bilib olgan bo'lardim. Nega ovulimiz shu shaharning yonida bo'lmagan. Hamma o'qishni o'rganganda men nega o'rganmadim...» — shu o'ylar bilan u uyquga ketdi.

Muqon ertalab negadir ko'ngli g'ash bo'lib turdi. Uning esiga uzoqdagi Sariterak dalalari, otasi, bag'riga bosgan buvisi tushdi, ovulini esladi. Bugungi bo'ladigan mashg'ulotlar Muqonga yoqmaydigan mashg'ulotlar: yog'ochdan hatlash, turnikka osilish, ip narvonga o'rmalab chiqish edi. U shu mashg'ulotlarni mashq qilib, anchasini to'g'ri bajarolmay terlab o'tirgan mahalda, ko'pdan beri ko'rmagan Ivan tog'a kirib keldi. U Ivan tog'ani ko'rib xo'rliqi kelib ketdi. Qo'l berib ko'rishar ekan:

— Og'a, meni bir amallab bu balodan qutqar, — dedi.

— Nimadan? — deb Ivan tog'a uning xomush yuziga qaradi.

— Kurashingning hamma xilini o'rganay, kimni yiqit desang yiqitay, relsni egay, yo'g'on simlaringni burab beray, yetmish pud yuk ortilgan aravangni tishim bilan tortay, ellik pudlik otaravangni ustimdan o'tkazay. Sakkiz pudlik toshni ustimda sindiray, lekin yog'och otdan sakrash, ip narvonga o'rmalash azobidan meni qutqarsang. Men shularni o'rganmayoq qo'yay, — dedi yig'lam-sirab. Ivan tog'a uning nima deyayotganiga tushungach, xaxolab kuldi.

— Bularning nima qiyinligi bor?

— Juda mayda-chuyda... Bir necha marta qo'limni og'ritib, oyog'imni sindirib qo'yayozdim.

Ivan tog'a uning yuziga tikilib turib:

— Mayli, sen bularni qilmay qo'yaqol. Biroq mashg'ulotlar tugaguncha boshqalarning ishini ko'rib tur, — dedi.

* * *

Xat-savodi yo'q Muqonga polvonlik hunarining eng og'ir usullarini o'rganishga to'g'ri keldi. Eng yengillari hisoblangan — lo'mni bo'yniga qo'yib egish, uch pudlik ikki toshni ikki qo'li bilan yuqori ko'tarish, eng og'irlari: o'n ikki pudlik relsga yigirma besh odam mindirib ko'tarish, to'rt pudlik toshni gavdasida bolg'a bilan urib sindirish, ikki otni tizginidan tortib to'xtatish, ustiga taxta qo'yib, yuk ortilgan ikki otlik aravani o'tkazish, ellik pud yuk ortilgan aravani tishi bilan tortishni o'rgandi. Bularning hammasini ikki yil ichida o'rganishi kerak edi. Biroq bunga Muqonning sabri chidamadi. U vaqt bilan hisoblashmay, kechayu kunduz terlab-pishib, zaldan chiqmay mashq qildi. Qo'l oyog'i yaralanib qonga belangan kunlari ham bo'ldi. Butun ixlosi bilan o'rganayotganini ko'rib maktab direktori uning ba'zi bir nojo'ya harakatlari kechirdi. Uning bu odati Ivan tog'aga yoqdi. Yetakchi polvonlarga, istagan mahalda unga o'rgatishni uqtirdi.

— Mana bu qora polvonni nima qilaman? Maktab zalining eshigini to'zdirib yubordi-ku, ichiga kirib olib yig'uvlik turgan temirlarni uloqtiradi, ko'taradi. Yana birontasini o'z o'rniga oborib qo'ymaydi. Vaqt-bevaqt otlarni olib chiqib mashq qiladi. Men u og'ir narsalarni qanday qilib o'rniga qo'yaman. O'rtoq direktor, bu bir xudoning balosi-ku. Ombordagi relsni so'ragan edi, kalit yo'q dedim.

— Qayoqda? — deb so'radi u.

— Yo'qolgan, — dedim men.

— Nega yo'qotasan? — deb do'q qildi. — Ezib tashlamasa go'rga edi, deb kayfim uchdi. Betimga tikilib turdi-yu, xudo insof berib, tegmadi. Jahl bilan qulfni shartta yulib tashladi. Ombordan relsni olib chiqib, qadoq toshlarni bog'lab:

— Ustimga min, deb baqirdi. Nima qilay, qo'rqqanimdan mindim. Zalni bir oz aylanib meni tushirdi. Xudo yorlaqab relsni joyiga olib borib qo'ydi. Koshki edi shu bilan tinsa, chalqanchasiga yotib, ikki pudlik toshni qorniga qo'ydi-da, menga:

— Ur bolg'a bilan! — dedi. Men og'ir bolg'ani qanday qilib ko'tarardim. Azbaroyi o'takam yori-layozganidan oldingizga qochib keldim. Bayram kuni ham dam olmaydigan qanaqa qarg'ish tekkan odam o'zi?.. Sizdan iltimosim shuki, meni qorovul-likdan bo'shating. Bu mo'g'ulingiz meni bir kun emas, bir kun o'ldirib qo'yadi, — deb yig'ladi. Uning so'zlariga Ivan tog'a qotib-qotib kuldi. Keyin:

— O'zi qayoqda? — deb so'radi.

— Zalda. Yig'uvlik turgan temir, toshlarni ko'tarib hamma yoqning to's-to'polonini chiqarib yotibdi.

Ivan tog'a qorovul bilan zalga kelganda Muqon hamma asboblarni joy-joyiga qo'yib, sochiq bilan yuzini artib turgan ekan. O'z hunarini qunt bilan erinmay o'rganayotgan talabasiga Ivan tog'a hech narsa demadi.

— Mungaytpasov, bu nima qilganing, nega bayramda dam olmayсан, — dedi. Muqon salom berib:

— Oqar suv ko'lga borib quyilmaguncha tinch topadimi, domla. Maktabni muvaffaqiyatli tugat-may turib, menga bayram qilishning nima keragi bor. Har yili yuz ellik so'm to'lab turishga pul qani. Ikki yil kutib yuramanmi. Dubniy bu yil biti-

raman deyapti, men ham shundan qolmay o'rganib chiqaman, — dedi Muqon entikib.

Ivan tog'a unga mehribonlik bilan tikildi. Muqon bilan tengdosh bo'lgan Dubniyning kuchlili-gi ko'zga tushgach, uni kemaga yuk tashuvchi bo'lib yurgan joyidan chaqirtirib olishgandi. U o'ziga o'xshab ko'p qiyinchilik tortgan Muqonga ko'p yordam berdi. Ilgarilari sirkalarda bir oz yurib tajriba orttirgan Dubniy, kuchi bor do'stini o'ziga sherik qilib olishga harakat qildi. U o'rganib yur-gan hamma hunarini Muqonga tushuntirib o'rgata boshladi.

Kelajakda, shubhasiz, Rossiyaning eng kuchli polvonlaridan biri bo'lib yetishadigan Dubniyning Muqonga alohida mehr qo'yganiga boshqalar hay-ron qolishardi.

— Sen hozir Rossiyaning yakkayu yagona polvonisan. Shu qozoqqa muncha vaqtingni bo'lib, ovora bo'lasan. Shuncha ovora bo'lganingga yarasha u senday polvon bo'lib yetishadimi, yo'qmi? — deb so'rashardi.

Shunda Dubniy:

— Men, sen yakkayu yagona polvonsan, degan gapni juda ko'p odamdan eshitdim, — derdi jid-diy. — Bu noto'g'ri. Men Rossiyada bitta emas-man, mana buning kuchi menikidan kam emas. Eslaringda bo'lsin, buning kuchi hali yaxshi yetil-gani yo'q. U kuchda men bilan tenglashib, kurash usullarini yaxshi o'rgangandan so'ng men u bilan kurashmayman.

Maktab hayotining dastlabki kunlarida Muqon Dubniyning beg'araz do'stligiga shubha bilan qarar: «Hech kimdan yiqilmayman», deb o'ziga qattiq ishongan Muqon kuchda Dubniydan qolish-ganiga xo'rliги kelar edi.

Poddubniyni yerga olib ursa, u tagidan lip etib

---

¹ Yuqorida uni Hojtimurodning tili bilan Dubniy deb atagan edik.

chiqib ketadi-yu, o'zini bosib oladi. Ag'angatib, yag'rinini yerga tekkizadi.

— Bu noto'g'ri yiqitdi, — deb da'vo ham qilib ko'rdi. Biroq ko'rib turganlar:

— To'g'ri yiqitdi, sen bu kurashning hadisini hali bilmaysan, — deyishdi. Battar alam qilganidan maktabni tashlab ketgisi keldi. Biroq «qochib ketdi» demasin, deb bu fikridan qaytdi. Endi butun fikri-yodi Poddubniyni yiqitishda bo'lib, kunu-tun shu haqda o'ylaydigan bo'lib qoldi. Nihoyat, u «qolgan umrim shu maktabda o'tsa ham uni yiqitmay qo'ymaganim bo'lsin», degan qarorga keldi. Keyingi vaqtlarda Muqonning tanasi po'latdek toblanib, kuchi kundan-kunga osha bordi. Dubniy ham endi uni zo'rg'a yiqitadigan bo'lib qoldi. Keyingi bir kurashda ikkalasi bir soat olishib bir-birini yiqita olmay ajralishdi.

— Bu meni yiqitadi. Bilmay yurgan bir hadisi bor edi, endi uni o'rgandi, — dedi Dubniy. O'z maqsadiga yetishga oz qolganiga ko'zi yetgan Muqon, sal orom topganday bo'ldi. Ulug' Rossiyaning qozoq polvoni maktabga kirib o'qiy boshlaganiga besh oy to'lib, oltinchi oyga qadam qo'ydi.

* * *

Maktab direksiyasi «tajriba» ishlariga tayyorlanish haqida buyruq berdi. Polvonlar ro'yxatga olinib, turli shaharlarga taqsimlandi.

Oltinchi oyning oxirlarida maktab zaliga juda ko'p odam to'plandi. Ilgari bu yerga kelmagan qorni katta, cho'ntak soatining bog'lari osilib turgan, yasan-tusan kiyingan odamlar kelishdi. Ivan tog'a bu gal polvonlarga o'zi rahbarlik qildi, xoliroq uyda ularni safga tizib Dubniyni eng oldinga, undan keyin Muqonni turg'azdi. Yigirma to'rt polvon saf tortib sport zaliga kirib keldi. Muqon

maktabga kirgan mahalida asov, qo'pol edi. Olti oy o'qish uni xuddi sovutilgan otday, simga tizilgan kumushday sip-silliq qilib chiqardi: ichi tortilib, arslonday tana qo'ydi. Bo'yni yo'g'onlashgan, yelkasi tog'dek kelar edi. Bilagidagi muskullari xuddi dengiz to'lqiniday o'ynab turar, qora trusi, sirtidan bog'lab olgan qora ipak belbog' unga juda yarashib tushgan edi.

Ivan tog'a polvonlarni kelgan kishilar oldiga qator tizib qo'yib, tanishtira boshladi:

— Janoblar, xonimlar, ulug' Rossiyaning faxri bo'lgan mana bu yigirma to'rt nafar yosh polvon maktabimizning bu yilgi programmasini tugatib, amaliy ishga chiqish arafasida turibdi. Birinchi Dubniy, — dedi Ivan tog'a. Gulduros qarsak ko'tarildi. Polvon bir qadam olg'a chiqib ta'zim qildi.

— Ikkinchi Mungaytpasov Muqon.

Endi qarsak guldiray boshlaganda o'tirganlardan soatining bog'i osilgan, qorni katta birov:

— Familiyasi qanaqa? — deb so'rab qoldi. Chapak bo'lindi.

— Mungaytpasov, — deb takrorladi Ivan tog'a.

— Qaysi millatdan? — dedi yana haligi kishi.

— Qozoq.

— Qayoqdan kelgan? Kim yuborgan?

— Samaralik polvon Ivan Vasilevich tavsiya qilgan.

— Nega ikkinchi o'rinda turibdi?

— Kuchiga qarab, taqsir.

— Qiziq, — dedi u astagina. O'tirganlar o'zaro nima haqdadir so'zlashishdi. Muqon o'rnida qimir etmay turaverdi.

— O'rtaga chiqsin, — deyishdi odamlar. O'rtada turgan Ivan tog'a Muqonga o'rtaga chiq deganday qo'li bilan ishora qildi. Gavdasini kerib, og'ir qadam tashlab yosh polvon o'rtaga chiqdi. Hali to'lishib yetmagan yosh polvonning tanasi o'tir-

ganlarga yoqdi. Uzoq chapak chalishdi, bir yosh qiz unga guldasta olib chiqib berdi. U gulni Ivan tog'aga berib, o'zi o'rniga borib turdi.

Polvonlarni tugal tanishtirib bo'lgach, o'yin boshlandi. O'yinda Muqon rels egish bilan birga, yigirma besh odam mingan aravani tishi bilan yigirma besh metr joyga tortib borish hunarini ko'rsatdi.

Oltin soatining bog'ichini osiltirib o'tirgan qorni katta kishi — beshta shahar sirkining xo'jayini edi. U o'yinni ko'rib bo'lgach, Muqonni chaqirib unga yigirma besh so'm siylov berdi-da:

— Bundan buyon ko'pchilikka o'zingni Muqon deb tanishtiraver. Mungaytpasov demay qo'yaqol, xo'pmi, — dedi.

*Shuning uchun Hojimuqon mening otim,
Menga qasdlik qilgan elni hech ko'rmadim.
Tahsil oldim ulug' Pyotr shaharidan,
Esimdadir polvon deya olgan xatim.*

Shu kungi kurashda uch polvonni yiqitib, Dubniyni yiqita olmay ajrashdi.

Polvonlar tajriba o'tkazgani Odessa shahridagi maktabga yuborildi. Bu yerdagi kurash Muqon kuchda Dubniyga tenglashib olganini ko'rsatdi.

* * *

Ming to'qqiz yuz qirq birinchi yili, katta eman daraxtining soyasida o'tirib, o'z o'tmishini hikoya qilarkan, Muqon Dubniyni eslab:

— U mening jigarim edi. Ikkalamiz ko'p yillar birga yurib, ko'p joylarni ko'rdik. Jon ayamas do'st tutindik, u mening ustozim edi. Uni men Parijga borib kelganimizdan keyin ko'ra olmadim, — degan edi tovushi titrab.

— Bu nima deganingiz, Hoji aka? U hali hayotku. Borib ko'rsangiz ham bo'ladi.

— Hozir qayerda ekan? — deb sevinib ketdi u.
— Ukrainada bo'lsa kerak. Surishtirsa topiladi.
— Qani endi, shunday qadrdon do'stingni ko'rib, qo'lini qisib ikki og'iz gaplashsang. Gavdasi ham juda kelishgan edi. Bunday kuchli odam tug'ilaveradi deysanmi! Shu zamonning Rustami dostoni-ku...

Rossiyaning turli shaharlaridan to'plangan qirqta polvon bir yarim oy kurashib, birinchilikni Dubniy, ikkinchi o'rinni Muqon oldi. Shunda tanlangan to'rt polvonning biri bo'lib Muqon ham Petrogradga keldi. Qirq polvondan o'ttiz sakkiztasini yiqitib, bittasini yiqita olmagan Dubniy birinchi mukofot bilan katta medal, Muqon o'ttiz yettitasini yiqitib, ikkitasini yiqita olmay, ikkinchi mukofot bilan kichik kumush medal taqib qaytdi.

Ivan tog'a g'alaba bilan qaytgan polvonlari sharafiga to'y-tantana qilib berdi. Ularga o'n besh kun dam berib, «Vatan ishonchini sharaf bilan oqlaydi», deb ishonilgan to'rt polvonni yana Gamburgdagi tajriba maktabiga yubordi.

— U yerga borganlaringdan so'ng, ularning hunarlarini yaxshilab o'rganinglar. Kurashtirganlarida ko'zga ko'ringan polvonlarini yiqitmay, lekin o'zlaring bilan qayta kurashga tushmaydigan qilib tashlanglar. Xo'sh, maktabda o'qib yurishgan talabalari bilan chet eldan kelib chiranib yurganlarini, sog' qo'ymay koptokday uchiraveringlar. Bu kundagi nemislarga rahbarlik qilayotgan odamlar noto'g'ri tarbiya olgan bolaga o'xshaydi, salgina yutuqqa ega bo'lsa bas, qo'liga konfet ushlab olgan boladay hovliqib, og'zi yirtilguncha vaysaydi. Sal yutqazib qo'ysa bormi, naq bo'taday bo'zlaydi. Polvonlarini yiqitib, azob bermayoq, hunarlarini o'rganib qaytaveringlar, — dedi Ivan tog'a.

— Talabalari yiqilsa azoblanmaydimi?

— Ular juda manman bo'ladi. Chet el odamlarini odam qatoriga qo'shishmaydi. Atoqli polvonlari yiqilmasa bas, kichiklariga uncha qayg'urmaydi.

— Nima, unda nemislarning katta polvonlarini yiqitib bo'lmaydimi? — dedi Muqon.

Ular kelsa Rossiyaning polvonlarini yiqitib ketamiz, deb kelishadi. Kuchlaringni ana o'shanda ko'rsatasanlar. Sen mana bu relsni egib, yetmish pudlik aravani tishing bilan tortadigan hunaringni ko'rsatma. Ularning eng kuchli polvoni ko'targanchalik ko'tarsang ham bo'ladi. Xo'sh, hammangga aytadigan gapim shuki, beboshlik qilmanglar, bu bizning sha'nimizga to'g'ri kelmaydi. Vazmin, og'ir, sabrli bo'linglar, maqtanchoqlik, qiziqqonlik hamisha uyatga qo'yadi. Mana shuni eslaringdan chiqarmanglar, — dedi tarbiyachi.

* * *

Uch oy Gamburgda bo'lib, polvonlarimiz Petrogradga qaytadigan mahalida, sirkda atoqli nemis polvonlarining o'yinlarini tomosha qilishdi. Ularning programmasida kurash yo'q edi. Faqat ayiq bilan, ho'kiz bilan olishish, otni qo'l bilan ushlab to'xtatish, lo'mni bo'yniga solib egish kabi hunarlarinigina ko'rsatishar edi.

Konferense:

— Fon-Kenig ikki qo'lida ikki otni ushlab qimir etkizmaydi, — deb e'lon qilganda, nemislar:

— Xaill — deb baqirishdi birdan.

Butun badanini qayishlar bilan chandib tashlagan ikki otni bir odam o'rtaga olib chiqdi. Katta bir nemis chiqib dumiga taqib o'tkazilgan tizginini qo'lga o'rab olib, oyoqlarini otning orqa oyoqlariga tirab taltayib turdi. Qo'ng'iroq jing'irlab, ot-larga qamchi urildi. Ikki ot ikki tomonga tortdi. Fon-Kenigning mahkam ushlagan qo'llari otlarni qimir etkazmay qo'ydi. Xotin-xalajlar, bolalar zalni yangratib chapak chalishdi.

«Ana ko'rdingmi?» deganday, yaxshi kostyum kiyib olgan novcha olifta nemis ko'zlarini qisib tomosha qilib o'tirgan rus polvonini turti. U biqiniga tekkan qo'lni mahkam, xuddi ombir bilan qisganday qisdi-da, nemisga qaradi. Nemis xuddi yuragi og'rigan odamday basharasi burishib, og'zidan trubkasi tushib ketdi. U o'rnidan sapchib turti. Rus polvoni qo'lini sal bo'shatib:

— Nega biqinimga turtasan?.. — dedi o'rnidan qo'zg'almay.

— Anavini ko'rgin dedim-da...

— Uning nimasini ko'radi?

— Ruslarda ham shunday kuchli polvon bormi?

— Bizdami?.. Bizda yirtqich arslonning jag'ini ayirib, yovvoyi filni dumidan ushlab to'xtatadiganlar to'lib-toshib yotibdi. Otning oyoqlarini bosib turib, boshini qayish bilan bog'lab tortib to'xtatish ham polvonlikmi?

— Xo'sh, seningcha qanaqa qilib to'xtatish kerak?

— Dumidan ushlab to'xtatish kerak.

Ikkalasining tilini bir-biriga zo'rg'a tushuntirib o'tirgan bir nemis tarjimon, dumi degan so'zni tushuntirilmay hayron bo'lib qoldi. Muqon nemis shimining orqa tomonini burab, dumning nimaligini tushuntirmoqchi bo'lgan edi, u sakrab turib, yonida o'tirgan bir ayolning oyog'ini bosib oldi, shovqin-suron ko'tarildi. Politsiya kelib shovqin-suronning sababini surishtirdi. U gap nimadaligini aniqlab sirk boshqaruvchisini chaqirdi. Bu gappa sirk boshqaruvchisi ham hayron bo'lib:

— Bunday odam qayerda bor ekan?

— Rossiyada.

— Oti kim?

— Unday odam ko'p.

— Sen ham to'xtata olasanmi?

— To'xtata olaman.

— Ikki otnimi, bir otnimi?

— Ikki otni.

Muqon pidjagini yechib o'rtaga tushdi. Otlarni qayta olib chiqishdi.

— Ana, dumidan ushlab to'xtata qol.

— Qayishlarini olib tashlanglar.

— Turaversin-da.

— Yo'q, olinglar. Qayishidan ushladi deb tan olmaysanlar. Otning boshini hech kim ushlamasin, bo'sh qo'yavinglar.

— Rushland, qo'lingni yulib ketadi...

— Mayli, ishing bo'lmasin. Biroq otning biror yeri mayib bo'lsa javob bermayman, qo'lingdan tilxat ber.

— Qo'lingni yulib ketsa biz ham javobgar emas-miz.

— Bo'пти.

Sirk boshqaruvchisi yon daftarini olib ikkita tilxat yozdi. Birini qo'l qo'yib Muqonga berdi, ikkinchisini esa Muqonga qo'l qo'ydirib o'zi oldi. Ungacha nemislar hovliqishib biridan biri so'rab janjalning sababini ham bilib olishdi. Ular zo'r tomosha ko'rsatmoqchi bo'layotgan rus polvoniga hayron qolishdi. Muqon ustidagi qayishlari olinib, ikki tomonga qarab turgan otlarning o'rtasiga kirdi, qo'ng'iroq chalindi, otlarga qamchi urildi. Kuchining boricha ikki tomonga yulqingan otlarning boshlari ko'tarilganda, ayollar: «Rushland kaput», deyishib ko'zlarini yumib olishdi. Otlarning qisqa dumlarini bilaklariga mahkam o'rab olgan Muqon bir tortgan edi, ikkala ot ham cho'qqayib o'tirib qoldi.

— Mana bunday qilib to'xtatish kerak. Bu-ku ot. Rossiyada filni dumidan ushlab to'xtata oladigan polvonlar to'lib yotibdi, — dedi qo'lga yopishib qolgan qillarni olib, inqillab yotgan otlarni o'rnidan turg'izar ekan. Xayoliga ham keltirmagan kuchni o'z ko'zlari bilan ko'rgan nemislar o'rnilaridan turishib, qotib qolishdi.

— Mana bu temirni bo'yingga solib ega olasanmi? — dedi bir nemis, o'rniga o'tirish uchun ketib borayotgan Muqonga, ikki gazdan oshiqroq lo'mni ko'rsatib.

— Bu bolalarning o'yinchog'i-ku. Buning uchun men bo'ynimni iflos qilib o'tiramanmi, — deb qo'liga oldi-da, chiviqdek egib tashladi.

— Bu nima qilganing? Keyingi o'yinga tayyorlangan temirni rasvo qilding, — dedi sirk boshqaruvchisi.

— Mana bu odam egib ko'r-chi dedi-ku?

— Uni qo'l bilan egmaydi. Bo'yniga qo'yib egadi, — deb yelkasini ko'rsatdi. Muqon temirlar turgan taxta oldiga borib, bittasini qo'liga oldi-da:

— Bu ham bolalarning o'yinchog'i. Bizning polvonlar bundan ham yo'g'on temirlarni mana bunday bo'yniga galstuk qilib o'rab oladi, — deb bitta temirni bo'yniga galstuk qilib o'rab tashladi. Hayron qolgan sirk boshqaruvchisi tomoshabinlarga nimalardir deb, Muqonning qo'lini ko'tarib hammaga ko'rsatdi. O'yin tugadi, ertasiga esa polvonlar Rossiyaga jo'nab ketishdi. Biroq, bo'larbo'lmasni sharhlab yozadigan nemis gazetalari bu haqda lom-mim demadi. Uning kuchini sahnada ko'rgan tomoshabinlar og'izdan-og'izga ko'chirib, elga tarqatishdi.

— Rus polvonlari bizning polvonlarimizdan kuchli ekan, degan odamlarni politsiya qamab tashladi, — deyishdi nemislar.

* * *

Polvonlar Peterburgga qaytib kelganlaridan so'ng, majlis bo'lib, maktabni tugatgan polvonlarni hunarlariga qarab turli guruhga bo'ldilar. To'rt polvonni chet el sirkiga yubormoqchi bo'lishdi. Ular Dubniy, sibirlik Dmitriy Martinov, saxalinlik Ivan Koren va Muqonlar edi. Peterburg sirkining xo'jayini:

— Buni chetga chiqarmay qo'ya qolaylik, bunga Rossiya ham bo'ladi-ku, — dedi.

Shunda majlisda qatnashib o'tirgan Dubniy:

— Agar Muqon bormasa men ham bormayman, nega endi bormas ekan, sababini tushuntiringlar, — dedi.

— Chet mamlakatga borgan har bir odam mamlakatimizning shonu-sharafini ko'z qorachig'iday saqlashi kerak. Chet el polvoni bilan kurashgan yetti yashar bola ham yengib chiqishi kerak. Shuning uchun chet mamlakatga ketayotgan har bir polvon judayam ishonarli bo'lishi kerak. Rus xalqining ishonchini oqlay bilishi kerak. Uning kuchi ko'p bo'lgani bilan savodi yo'q. Savodsiz kuch — filni o'rgatgandek gap, uni qovun, tarvuz berib ergashtirib olib ketsa ham bo'laveradi. U rus emas, musulmon. Yevropaning ba'zi shaharlarida bo'lganingizdan keyin, senlarni Parijga, Stambulga, Hindistonga, Kobulga yuboramiz. Ana shunda bironing gapiga laqqa uchib, obro' oladigan joyda yiqilsa, yoki «men musulmon edim», deb turib olsa nima qilasan.

— Yo'q, bu undaylardan emas. Uning musulmon, kofir degan so'zlar bilan ishi yo'q. U rus tilini o'rgandi, o'z fikrini to'la tushuntira oladigan bo'ldi. Germaniyaga borganda biz unga qozoq desak, u:

— Men Rossiyaga borganimdan keyin qozoq bo'laman, hozir rusman. Buvim — «Er yigit mil-lat uchun tug'ilmaydi, yurt uchun, xalq uchun tug'iladi, uyda ovulni, tashqarida elni o'yla», derdi. Podsholigimiz rus xalqi bo'lganidan keyin, nemislarning meni ham rus deb ataganlari ma'qul. Men ularga rusning kuchini ko'rsatib qo'yaman, — dedi. Bizlar ba'zi bir pulga yiqiladigan sotqin polvonlar haqida gapirganimizda u: «Or-nomusini sotgan odam, odam emas. Bir odamga

kuchini sotgan odam bir kun umr ko'radi. Biroq ko'pchilikka xizmat qilgan odam och, yalang'och qoladimi hech? El nomusi uchun halol xizmat qil-sang, u senga osh ham, non ham, usti-bosh ham, mol ham, pul ham bo'ladi. Men Qiziljardagi odamlarni, meni ko'rib quvonib ko'ziga yosh olgan Dobriy-Rabiyni, Qozon shahridagi ichadigan oshini bo'lib berib meni o'qishga yuborgan ishchi-larni, tug'ishgan og'amday bo'lib qolgan Ivan tog'ani hech qachon unutmaman. Ular menga, «xalq uchun kuchingni ber, obro' ol», degan. Pulga sotilib yiqilgunimcha o'lganim yaxshi», deydi. Shunday odamdan shubhalanib bo'ladimi? U yana: «Kurashda yiqilish o'lim bilan baravar. Dastlab kurash usulini o'rgana olmay yurgan paytlarimda doimo sendan yiqilib yurdim. Ba'zan nomus qilib o'zimni-o'zim o'ldirgim ham keldi. Ba'zan jahlim chiqib seni parcha-parcha qilib tashlagim ham keldi. Biroq keyin bundoq o'ylab ko'rsam, yiqilganim sening do'stligingdan qim-mat emas ekan. Mening kuchim senikidan kam emas, faqat kurash usulini o'rganishim kerak ekan, mana o'rgandim. Endi, Rossiya polvonlari-ni yiqitaman, deb kelgan polvonlarning onasini uchqo'rg'ondan ko'rsatib qo'yaman, chet ellik ta-kabbur, maqtanchoq polvonlar qo'linga tushadi-gan bo'lsa, ikkinchi marta kurashga tushmaydi-gan qilib qo'yaman», dedi. Shunday sodiq odamni millati rus emas deb bo'ladimi? U bizni uyaltir-maydi. Agar u bormaydigan bo'lsa, meni ham ro'yxatdan o'chirib tashlanglar, men ham chet elga bormayman. Polvon bo'lmasam, hammol bo'lib ham kun ko'raveraman, — dedi Dubniy ranjib.

Sirk xo'jayini Jarovdan boshqa hamma Muqon tarafdori edi. Dubniy yoqlab gapirgandan so'ng u ham indamay qoldi. Maktab tavsiyasi o'z kuchida qoldi.

*Qozoqlardan chiqdim, ismim Hojimuqon,
Polvonlikdan so'zlay bir oz hikoya.
Atalдим men o'n ikki yil «O'ris polvon»,
Yigirma to'rt yurtni kezdим benihoya.*

Parijda

Estoniya, Latviya, Avstro-Vengriya, Polsha, Shveysariya mamlakatlarida bo'lib, ko'p kurashlarni ko'rgan Muqon chiniqib yag'rini yerga tegmaydigan polvon bo'ldi. Ko'p polvonlarning nomlarini eshitib, ular bilan uchrashishni sabrsizlik bilan kutdi. Tug'ilib o'sgan dalasini sog'ingan Muqon:

*Tug'ildim-u, nasibam bo'ldi tuzdan,
Kim bor ekan o'z elidan umid uzgan?
Esimga tushgan chog'da aziz elim,
Yosh dumalab tushadi ikki ko'zdan, —*

deb o'lan aytadigan bo'ldi. Yoshi o'ttizdan oshib, endi elimga qaytmasam bo'lmas, deb yurgan mahalda Dubniy Rigadan bir to'p polvon bilan kelib qoldi. Uni ko'rganda xuddi tug'ishganini ko'rganday quvonadigan Muqon, u bilan apoqchapoq bo'lib gurunlashdi.

— Muqon, endi hademay Parijga jo'naymiz. U yerga yer yuzining hamma polvonlari keladigan bo'libdi. Bizlar kurashib ko'rmagan Fransiya polvoni Paush, Italiya polvoni Strument, Avstraliya polvoni Ros-Baki, Germaniya polvonlari Fon-Kenig, Gang-Kavan, Angliya polvoni Lon-Pul, turk polvonlari Qora Mustafafo, Hoji Ali, Hindiston polvoni Proxfi, Yaponiya polvoni Sar-Kekkilar kelishadigan bo'libdi. Shular bilan kurashib o'z kuchimizni sinaymiz, — dedi.

Muqon ko'ra olmay yurgan polvonlarining nomini eshitib quvondi. Hatto, sog'ingan elini ham unutib, safar kunini sabrsizlik bilan kutdi.

Ertayu kech o'ylagan narsa tushga kirmay qo'ymaydi. Tezroq kurashishni sabrsizlik bilan kutgan Muqonning tushiga odamlarga o'xshamaydigan, allaqanday maxluqlar bilan yulqishib, ayiqlar, arslonlar bilan olishib yurganlari kirdi. Ba'zan baqirib, o'rnidan turib ketadigan bo'lib qoldi. Uyg'onsa o'ngida hech narsa ko'rinmasdi, yonidagi o'rtoqlari:

— Senga nima bo'ldi? — deyishib kulishardi.

— Tush ko'rdim.

— Qanaqa tush?

— Qora ayiq bilan olishib, bosh terisini shilib tashladim.

— Bo'pti, unda ertaga cho'chqa go'shti yer ekansan, yot, — deb yana kulishardi o'rtoqlari.

— Yo'q, haligi, Parijga qachon ketamiz.

— Fransiya hukumati ingliz polvonlariga ruxsat bermay kechiktirayotganga o'xshaydi.

— Bu qanaqasi bo'ldi. Fransiya hukumati unda inglizlardan qo'rqanmi? Fransuzlar qo'rqsa, mana biz kurashamiz.

— Ular polvonlaridan qo'rqmaydi, do'stim, boshqalaridan qo'rqadi. Inglizlarning bir yoqqa odam yuborsa, yoniga josus qo'shib yuboradigan odati bor-ku, ehtimol, o'shanisidan qo'rqqandir.

— Nima, josus polvonman deb keladimi?

— Polvon bo'lib ham keladi, polvonlarga rahbar bo'lib ham keladi. Qolaversa, shu polvonlarning biriga xizmatchi bo'lib ham keladi.

— Borganingda josusni sezsang menga aytib qo'y. Bir paytini topib, yaxshilab ta'zirini berib qo'yay, ikkinchi polvonlar orasida yurmaydigan bo'ladi.

Garchi rus polvonlaridan shubhasi bo'lmasa-da, inglizlar va turklar bilan kelishib olib ruxsat etishdi. Jahon birinchiligi uchun bo'ladigan kurashda birinchi marta qatnashish uchun Dubniy, Muqon, Martinov, Ivan-Koren — to'rttalasi Parijga jo'nab ketishdi.

Parijdagi Rossiya elchixonasi xodimlari o'z vatanidan kelgan polvonlarni xush chiroy bilan qarshi olishib, maxsus tayyorlangan joylarga o'rnashtirishdi. Ularning hurmatini joyiga qo'yishib, dam berishdi. Boshqa mamlakat elchixonalari xodimlari o'z polvonlarini afishalarda ta'riflab, suratlarini soldirib, uning tagiga bo'ylarining uzunliklarini, yelkalarining kengliklarini, og'irliklarini yozdirib, bu afishalarni tegishli joylarga tarqatib ham ulgurishgan edi. Shu vaqtdagi — Rossiyaning Fransiyadagi elchixonasi san'at va madaniyat ishlarini boshqarib turgan Stepan Nikolayevich vatan shon-sharafini hamma narsadan ham yuqori qo'yadigan odam edi. U ikki so'zining birida: «Rossiyaning iti urishsa ham yengib chiqsa deyman», derdi. U, shuningdek, madaniyatli, olim kishi edi. Bu kurashda Rossiya polvonlarining ham qatnashishi haqida xabar topgandan keyin, yonboshi yostiqqa tegmay biror narsani bahona qilib bo'lsa ham borib, ularning kiygan kiyimlarini, ta'minotini ko'rib, chiqargan afishalarini kuzatib turdi. Polvonlar keladigan kuni ular yotadigan uyning devoriga ana shu afishalar yopishtirib tashlangan edi. Kelishlari bilanoq polvonlarning ko'zi shu afishalarga tushdi. Ular ichida haddan tashqari bezatilgani nemislarniki edi: unda katta qilib ikki boshli semurg'ning surati solingan, ikki tomoni eman daraxtining yaprog'i bilan bezatilib, o'rtasiga uchta polvonning surati solingan. O'rtasidagisining surati juda katta qilib olingan bo'lib, tagiga: Ans, bo'yi to'rt gaz, yag'rini bir yarim gaz, og'irligi o'n bir pud, deb yozib qo'yilibdi. Ikki tomondagisining biri ilgari Muqon ko'rgan Fon-Kenig, ikkinchisi esa Gans-Kavan ekan. Bu uchalasining o'rtasiga yer sharining surati solingan, go'yo ular futbol o'ynayotganday edi.

— Ha, anchagina og'ir ekan, — dedi Ivan Koren astagina.

— Nimani aytyapsan? — dedi Muqon chamadonidan nimadir qidirayotib.

— Mana bu, bitta nemis polvonini aytyapman.

— Qancha pud ekan?

— O'n bir pud deb yozibdi.

— O'n sakkiz pudlik temirni yelkangda obkashday ko'tarib yurasan-u, uning nimasiga hayron qolasan.

— Temir-temir. Bu jonli odam-da.

— Odam bo'lsa nima bo'пти, bu o'n bir pud og'irlikning hammasi kuch emas. Ular po'k bo'ladi. O'zing bilasanki, nemislarning eng yaxshi ko'radi-gan ovqati kartoshka sho'rva. Siqilsa suvi chiqib ketib, quruq suyagi qoladi, — deb beso'naqay bar-moqlari bilan chamadonini yopdi.

— Kuchingni ko'rarmiz, Misha, — deb kuldi Ivan.

— Qaytanga, kattasi, gavdaligi ma'qul, tuyaday qilib olib urasan. Kichkinasi yer yorig'idan lip etib chiqadigan sichqonday yomon bo'ladi. Men kattalaridan qo'rqmayman.

— E aytmoqchi, seni sichqondan qo'rqadi de-yishadi, rostmi? Ana, karavoting tagida sichqon yuribdi.

— Hey, qo'y, unaqa sovuq gapni gapirma, — deb engashib karavotning tagiga bir qarab qo'ydi. — Men undan qo'rqmayman, la'natining chiyillashidan qo'rqaman. Ovozini eshitmasam dey-man, — dedi Muqon. Keyin u devorga yopishtiril-gan afishalarni ko'zdan kechirdi. Shularning ichi-dan bittasiga tikilib.

— Ie, mana bu boshlariga qizil do'ppi kiyib olishgan qush burunlilar kim? Ko'ylaklari g'alati-ya, uzun-uzun... Tagidagi yozuvini o'qichi, Ivan. Qaysi davlatdan ekan? — deb Korenga qaradi.

— Ular sening tug'ishganlaring, musulmonlar.

— Qayerdagi musulmonlar! Shundaqa uzun ko'ylak, qizil do'ppi kiyganlar ham musulmon bo'larkanmi?

— Ha, bo'ladi. Bular turklar.

— Eha, bularning ichida Hoji Alisi qaysi biri?

— O'rtadagisi. Ikki yonidagisi Qora Mustafo bilan Mirza Ahmad degan polvonlari. Tagidagi arabcha yozuvini o'qib ko'rmaysanmi?

— Mana bu to'lib yotgan jim-jima chiziqlarning qaysi biri arabcha? — dedi Muqon qo'li bilan ko'rsatib.

— Ana shunisi arabcha.

— Hey, arabcha deganing qumga tushgan chumoli iziga o'xshagan qing'ir-qiyshiq bir baloku. Qo'y, bu yozuvdan turklarning polvonini tanib olishni xudo menga ravo ko'rmagan ekan. Ravo ko'rmasa ko'rmas, bu yozuv bilan boshimni qotirmayoq qo'ya qolay. Bari bir o'zi qo'limga tushar.

— Ehtimol, sen uni ko'rmassan, u sen bilan kurashmas.

— Nega endi ko'rmas ekanman. Nima, ular kurashga tushmay, Parijga cho'chqa boqqani kelibdimi?

— Foydasi tegadigan joyda ular dinni o'rtaga solishadi. Agar ular sening yiqita olishingga ko'zi yetsa, biz musulmonlarmiz, deb kurashmay qo'ya qoladi.

— To'g'ri kelsa otangni ham ayama, degan buvim. O'z otasini tanimaydigan kuch pusirmonni (bu Muqonning o'z tili) boshiga ursinmi! Men birovdan yiqilib xudodan imon so'ramayman, — dedi Muqon qovog'ini solib.

Polvonlar hammomga tushib, usti-boshlarini almashtirishgach, ularni ko'rish uchun Stepan Nikolayevich keldi. U o'z vatandoshlarini ochiq ko'ngil bilan qarshi oldi, holahvol so'radi, vatan hayotini surishtirdi, yo'l qiyinchiliklarini so'radi. U gaplashib o'tirib:

— Qalay, mana bu polvonlarning og'irligi, gavdasi, ismi-shariflari bilan tanishdinglarmi? — deb devordagi afishalarga qaradi.

— Ha, tanishyapmiz.

— Savlatini ko'rib, qo'rqib ketmadinglarmi?

— Surat ko'rib qo'rqadigan odam kurashgani keladimi... Bizning Misha (ular Muqonni shunday deb ataydi): «Bu gavdaning yarmi suv bilan kartoshka, siqib tashlasa quruq suyagi qoladi», deyapti. Qo'rqqan kishi shunday deydimi, aka?

— U kim? — deb qator o'tirgan polvonlarga bir qaradi.

— Mana bu, — deb Dubniy yonida o'tirgan Muqonga qaradi. Stepan Nikolayevich unga mehribonlarcha tikildi.

— Qaysi millatdan?

— Qirg'iz.

— Biz «qirg'iz» deb O'rol daryosidan to naryog'i Xitoyga yetguncha cho'zilgan bepoyon dalada yashovchi xalqni aytamiz. Bu millatlarga uncha e'tibor berilmay aytilgan gap. Bo'lmasa bu yerda qozoq ham, qirg'iz ham, qoraqalpoq ham, o'zbek ham bor. Shularning qaysi biridansan?

— Qozoq.

— Qayerdagi?

— Esil bo'yidagi, Sariterak bo'lisidan.

---

¹ Qozoqlar territorial uchta: — kichik yuz, o'rta yuz, katta yuzga bo'lingan. Shuni aytmoqchi (tarj.).

— Tushunarli. Chin qozoq ekansan'. U o'rta yuz qozoqlarining yeri-ku. Bir mahallar men Oqmo'la oblastida To'rg'ayda bo'lganman. Qozoqlar rost-go'y, oq ko'ngil, mehmondo'st, yangilikni yoqlovchi xalq. Uning Cho'qon, Ibroy kabi ma'rifatparvar kishilari bor. Endi tushunarli, — u Muqonga yaqinlashib, maktabdan qanday hunar o'rganib chiqqanini surishtira boshladi. U suhbatining oxirida:

— Mana bu polvonlardek afishaga suratimizni soldirib maqtanamizmi? — dedi. Dubniy indamay o'tirgan polvonlarga bir-bir qarab chiqdi-da:

— Bunday qilishning nima keragi bor? Suratimiz bilan emas, kuchimizni ko'rsatib maqtansak bo'lmaydimi? «O'zini o'zi maqtagan ho'kiz — tentak» deganday, maqtanchoqlik xalqimizga xos emas-ku.

— Xo'sh, boshqalaring nima deysanlar? Qani, sen nima deysan, qozog'im?

— Dubniy to'g'ri aytdi. Afisha yozdirib, suratlarini oldirgan shu quruq maqtanchoqlarni yiqit-sak, bizni odamlarning o'zi maqtashadi.

— Men ham xuddi shu fikrda edim. Suratlarini emas, kuchlarini ko'rsatinglar. Biroq Rossiyaning hammasini bir xil kiyimda ko'rsatmay, har kim o'z milliy kiyimi bilan, ya'ni kavkaz, ukrain, sibirliklar o'z milliy kiyimlarida chiqsin. Kiyimlaring boshqa-boshqa bo'lsa ham, maqsadlaring bir bo'lsa bas, — dedi Stepan Nikolayevich. Shunday qilib, u, har millatning o'z kiyimini hozirlatib qo'ydi. Muqonga qadimgi qozoqlarning tuya jun chakmoni topilmadi, uning boshiga oq tivit qalpoq, ustiga Buxoroning yo'l-yo'l ola beqasam to'ni kiydirildi. Shunday qilib, Muqon butun dunyo pahlavonlari to'plangan Parij sirkiga ola to'n bilan kirdi.

Polvonlarning xalqaro kurashiga rahbarlik qiluvchi (aralash tuzilgan) komissiya birinchi hafta ichida polvonlarning kuchini namoyish qilib, ularni ko'pchilikka tanishtirishni ma'qul, deb topdi. Kapitalizmga tish-tirnog'i bilan yopishib olgan Yevropa mamlakatlarining siyosiy diplomatlari feodalizm qoldiqlaridan hali batamom qutula olmagan Rossiyaning har bir mayda-chuyda nuqsonlaridan kulgisi kelar edi. Ular Rossiya o'z polvonlarining afishasini olib chiqib osmaganini «kam-bag'allikka» yo'yib kuldilar. Mezbon mamlakat Fransiya dastabki kurashga Rossiya polvonlarini tavsiya qildi. Komissiya a'zosi bo'lgan Stepan Nikolayevich bu taklifni qabul qilmadi.

— Bizning qurilish va madaniyat sohasida Yevropaning bir qancha mamlakatlaridan orqada ekanligimiz rost. Kechagi polvonlar haqidagi afishalar Berlinda, Londonda, Stambul va boshqa joylarda bosilib keldi. Bizning polvonlarimiz unday afishalar olib kelgani yo'q. Buning ustiga Angliya, Germaniya, Fransiyani singari dunyoga ma'lum bo'lgan polvonlarimiz ham yo'q, nuqul yosh polvonlar keldi. Bizning polvonlarimiz bu kurashda hamma polvonlarni yiqitib, poyga olgani kelgani yo'q, balki ilg'or mamlakatlarning polvonlaridan o'rnak olgani, o'rgangani keldi. Rossiya polvonlari eng oxirida chiqsa ham bo'ladi, — dedi.

Maqtanchoq diplomatlar gerdayishib bir-birlariga ma'noli qarashib, bu taklifga qarshi chiqmadilar.

«Bu ruslarning urushda o'lgan-tirilganiga qaramay jang qilgani bo'lmasa, biznikiga o'xshagan, kurash texnikasini yaxshi bilgan, madaniyatli polvonlar ularga qayoqdan kelsin» deb o'ylashdi o'zlaricha. Ammo ularning bu xom xayoli ko'pga cho'zilmadi, kurash boshlanguncha edi, xolos.

Kurash ham boshlandi. Polvonlar Parij ahliga turli-tuman hunarlarini, kuchlarini namoyish qildilar.

Ba'zi polvonlar irillagan arslonni oyog'idan ushlab, uloqtirib yubordi, katta ho'kiz bilan olishib, cho'qqaytirib o'tqazib qo'ydi. Ikki pudlik qirq toshdan beshtasini shardek uchirib o'ynadi, bilakday temirni bo'yni bilan, lo'm temirni esa tishi bilan egdi; ikki qo'li bilan ikki otni qimir etkazmay qo'ydi; qo'llariga to'rt odamni mingizib, manejni aylandi; boshi bilan yerda turib, oyog'ida oltita odamni o'ynatdi; ikki pudlik toshni ustiga qo'yib, yarim pudlik bolg'a bilan urib sindirtirdi.

Hindiston polvoni yumaloq taxta ustida o'z xo'jayinini butun oilasi bilan, dasturxon atrofida o'tirgan holda ko'tarib chiqdi.

Afrika polvoni o'ttiz pudlik filni turgan joyida ko'tardi. Yana ancha hunar, kuch ko'rsatgan polvonlarni Parij ahli olqishladi.

— Ertaga Rossya polvonlarining hunarini ko'rasizlar, — deb e'lon qildi sirk boshqaruvchisi. Gulduros qarsaklar butun Parijni yangratib yubor-ganday bo'ldi. Ertasiga sirk ochilganda o'rtada boshqa polvonlar tayyorlatib qo'ygan kabi o'yin asboblari ko'rinmadi. Faqat sirk maydonida katta-kichik g'ildiraklar, qalin taxtalar yotar edi. Ba'zi tomoshabinlar:

— E, bular chopishmi, yo sakrashmi, ishqilib shunga o'xshash bir o'yin ko'rsatisharkanda. Bunday tomoshani har kuni ko'rib yuribmiz-ku, — deb o'ylashdi. Rossiya polvonlarini kutib o'tirganlar ichida: «Ruslar nuqul yosh bolalarni yuborishib, afishada suratlarini ko'rsatishga uyalishganmish», degan gaplarni eshitganlar ham bor edi. Ular sahnada yotgan asboblarni ko'rib: «Mana bu yumaloq taxtani nima qilishar ekan... Nuqul shu-

naqa og'ir narsalarni tashishibdi-ku...» — deb hayron bo'lishdi. Rus polvonlari o'qishni endigina bitirishib chiqqan deyishganlarida, tomoshabinlar: «Demak, polvonlari jussasi kichik, pachoq bo'lsa kerak», deb o'tirishdi. Kutaverib sabri tugagan xalq ustma-ust qarsak chaldi.

Odat bo'yicha polvonlar o'rtaga chiqib, boshqaruvchi tanishtirgandagina ta'zim qilardi, bular unday qilmadi, hatto hali o'zlari chiqishgani yo'q. Nihoyat sirkni boshqarib yurgan fransuz chiqib:

— Rus polvonlarining o'yinini boshlaymiz, — dedi.

Odamlar duv etib sirk eshigiga qarashdi. Muskullari bo'lak-bo'lak bo'lib turgan biron o'n sakkiz pudlik relsga yigirma beshta sirk xizmatchisini mindirib ko'tarib chiqdi. U bu yukni pisand qilmay xuddi qo'li bo'sh odamday erkin qadam tashlardi. Gulduros qarsak orasidan:

— Sharqiy Yevropada birinchilikni olgan Dubniy, — deb qichqirdi fransuz. Bu so'z ba'zi bir odamlarning qulog'iga elas-elas eshitildi.

Polvon sirk maydonini bir aylanib o'rtaga turdida, tomoshabinlardan yana bir nechtasini chaqirib, relsning ikki uchini bostirdi. Qirqqa yaqin odamning og'irligidan relsning ikki uchi egilib yerga tegdi. Shunchalik og'ir yuk ko'targan rus polvonining shuhrati Parij sirkining devorlarini yorib, tashqariga chiqqanday bo'ldi. Uning ketidan sakkiz pudlik ikkita sandiqday-sandiqday keladigan toshni qo'ltig'ida, ikki pud keladigan cho'yan bolg'ani tishida ko'tarib yana bir polvon chiqdi. Uni: «Rossiya polvoni Dmitriy Martinov», deb tanishtirishdi.

Uning ketidan besh pudlik ikkita qadoq toshni jimjilog'ida ilib chiqqan polvonni:

— Bu saxalinlik Ivan-Koren, — deb tanishtirdi sirk boshqaruvchisi. Ularning orqasidan boshida

qalpoq, egnida ola shohi to'nli odam ikki o'rkachli katta tuyaga minib chiqdi. Bu yevropaliklarning ko'ziga xuddi Chingizxon tirilib kelganday bo'ldi. Zaldagi bolalarning qiy-chuvidan, qarsakdan uning nomini aytishga ham imkon bo'lmadi. Odamlar o'rnidan turishib bir-birining yelkasi osha qarashdi, go'yo sirk ichi ko'chayotganday bo'ldi. Biroq polvon bularga mutlaqo parvo qilmadi. Tuyadan tushib, uning oldingi tizzasiga oyog'i bilan turtib:

— Cho'k! — dedi.

Yelkasidan ushlab, pastga bosgan kuchli qo'l tuyani cho'ktirdi-yu, tizzasidan qayish o'tkazib, tuyani xuddi qopga o'xshatib orqaladi-da, yana qaytib kirib ketdi. Ag'rayib qolgan tomoshabin uning tuyani qanday ko'tarib ketganini ham sezmay qoldi. Ketidan kirmoqchi bo'lib ergashgan bolalarini yubormay, tomoshabinlar sirkni boshiga ko'tarib qichqirishdi:

— Qani u? Yana chiqsin! — degan tovushlarga:

— Chiqadi, — deb javob qildi boshqaruvchi.

Qayta ko'rishni istab, sirk eshigiga tikilgan tomoshabinlarga polvonning qalpog'igina ko'rin-di. Tomoshabinlar yana zo'r berib chapak chalishdi.

Polvon sirkning o'rta sahniga bir aravani tishi bilan tortib chiqdi. Arava ustiga yopilgan oq narsa ustiga to'rt tilda, yetmish besh pud, deb yozib qo'yilgan edi.

— Sharqiy Yevropa birinchiligini olgan Muqon Mungaytpasov... dedi boshqaruvchi.

— Bu rus emas-ku... mo'g'ul-ku... — degan tovushlar eshitildi.

— Ya ne mongul, a rus iz kazaxskoy stepi, — dedi polvon yo'g'on tovush bilan ruschalab. Muzika sadolari ostida rus polvonlari o'z hunarlarini ko'rsatishda davom etdi.

*Dunyoning talay-talay shahrin kezib,
Tanitdim men jonajon qozoq elin.
Ustimdan og'ir avtobus o'tganda ham
Qayishmadi, bukilmadi mening belim,*

derdi Muqon.

Lo'm temirni egib, bo'yniga galstuk qilib o'rash Muqonning eng yengil mashqlaridan biri edi. Buni tomoshabinlar ham ko'rdi. Muzika avjiga mingan mahalda o'rtada turgan sandiqday toshni to'rt kishi bazo'r ko'tarib kelib Muqonning ustiga qo'ydi. So'ngra sirk boshqaruvchisi:

— Qani, kim urib sindiradi? — dedi tomoshabinlarga qarab. Uch-to'rtta odam:

— Men sindiraman, — deb o'rtaga chiqdi-yu, biroq, bolg'ani ko'tara olmay orqaga qaytaverdi. Ko'zlari yiltirab, ikki qo'li bilan toshning ikki tomonidan asta ko'tarib, chip-chip terlab yotgan Muqonning ustidagi toshni urib sindirish hazilakam ish emas edi.

— Men bir ko'ray-chi, — deb Hindistonning Riga-Riber degan polvoni bolg'aning dastasini ushladi. Toshni bir urganda sindirish kerak edi. Qari burgutnikiday o'roq burun hind polvoni bolg'ani qulochkashlab ko'tardi. U arslon gavdasiday yas-tanib yotgan gavdaga kuchining boricha urmoqchi. Muzika birdan tindi. Minglarcha juft ko'zlar ko'tarilgan bolg'aga tikildi. Bu dahshatli manzaraga qarolmay yuzini burgan odamlar ham bo'ldi. Muzika portlagan bombaday birdan yangrab ket-ganda cho'yan tekkan toshdan yarq etib o't chiqdi. Muqon ikki bo'lingan toshni ikki tomonga otib yuborib o'rnidan irg'ib turdi.

— Har holda, madaniyatsizroq o'yin ekan, — dedi nemislarning bosh polvoni.

— Rossiyaning katta polvonlarini izlayotgan polvonlarimizda shunday kuchli yosh polvonlarni yiqitamiz degan umid qoldimikan? — deydi chet ellik diplomatlar o'zaro shivirlashib.

Odamlar o'rnidan turishayotgan mahalda:

— Ertaga kurash boshlanadi, — deb e'lon qildi sirk boshqaruvchisi.

Shu kuni Parij ahli faqat rus polvonlarining kuchi haqida, ularga teng keladigan polvonlarning yo'qligi haqida gapirishishdi.

* * *

Sirk biletleri haddan tashqari qimmatlashib ketdi. Ishchining bir haftalik mehnat haqi sirk biletiga zo'rg'a yetadigan bo'lib qoldi. Buning ustiga savdogarlar ertalab hamma biletni olib qo'yib, kechqurun ikki hissa qimmatga sotishadigan bo'lishdi. Shuning uchun ishchilar tuya ko'targan, rels eggan rus polvonlari kurashadigan kunni kutishdi. Navbatma-navbat tomosha qilishib, ko'rganlarini boshqa o'rtoqlariga hikoya qilib berishdi.

Kurashga tushadigan qirq to'rt polvondan ikkisi rus polvonlari ko'targan relsni ko'taramiz deb mayib bo'lib, qatordan chiqib qolishdi. Qolgan qirq ikki polvon bilan kurash boshlanganda, dastlabki o'n kun ichida ruslarning ikki polvoni mutasil qatnashib turdi. Ular na o'zlari yiqildi, na boshqalarni yiqitdi. Muqon bilan Dubniy doktorning spravkasi bilan kurashga qatnashmay faqat tomosha qilib o'tirishdi. Hindiston polvonini arab polvoni, arab polvonini turk polvoni, italiya polvonini ingliz polvoni, ingliz polvonini nemis polvoni, nemis polvonini fransuz polvoni, fransuz polvonini turk polvoni yiqitishib kim kuchli, kim kuchsiz ekanligi ma'lum bo'lib qoldi. Qanaqa usulda kurashishlari ham ma'lum bo'lib qoldi. Ikki rus polvonining tushishini taklif qiluvchilar ko'payib ketdi. Shundan keyin Dubniy bilan Muqon ham kurashga qatnashdi.

— Polvon bo'lish uchun Rossiyadan chiqib, chet eldan ustoz izlamayman, o'z elimdagi ustozim

bo'ladi, — degan edi yetti marta jahon chempioni nomini olgan, polvonlarning polvoni Ivan Poddubniy. U juda to'g'ri aytgan edi. Ivan tog'a maktabi rus polvonlariga zamonaga xos fransuzcha kurashni benuqson o'rgatganini — «ustozdan shogird o'zгани»ni Parijdagi kurash ravshan ko'rsatdi.

Bu kurashda rus polvonlari favqulodda yoki omad tufayli emas, balki, kuchi bilan, kurash hadisini yaxshi bilgani tufayli g'alaba qildi.

Saralangan polvonlar ikki guruhga bo'lindi. Birinchi guruh: og'irligi besh pudu o'n uch qadoq-qacha bo'lganlar, yengil kurashda Fransiya chempioni degan nom olish uchun, ikkinchi guruh: o'zidan og'ir polvonlar bilan kurashib, jahon chempioni nomini olish uchun, ruslarning ikki polvoni ikkinchi guruhga qo'shildi.

Polvonning nomi atalganda: «Nikolani yiqitadigan hali onasining qornida yotibdi», deyishdi odamlar. U o'rta qo'liga chiqqanda qarsakdan sirk yangrab ketdi. Biroq, amalda ular o'ylaganicha chiqmay qoldi, arslondek haybat bilan tashlangan Nikolaning bo'yni Dubniyning bag'riga kirdi-da, gilam o'rtasiga uzala tushdi. Erkin kuchni ishlatayotgan yosh rus polvoniga Parij ahli hayron qolishdi.

Dubniyda bekorga harakat qilish, terlash degan gap bo'lmadi; yonboshidan bosib yotgan chempionni qimir etkazmay bir qo'lini qo'ltig'i tagidan, bir qo'lini bo'ynidan o'tkazib olib, qisib turaverdi. Uning kuragini yerga tegizishga shoshilmadi ham. Biroq daqiqa sayin Raulning nafasi qisila bordi. Gavdasini ombir kabi qisib yotgan Dubniy, xuddi hazillashayotgan bolalarday, shivirlab dedi:

— Bu issiq quchog'im — sening takabburliging uchun, seni takabbur qilib o'stirgan Parij uchun!

Oradan qirq minut o'tganda Raul xirillab:

— Mana bu meni bo'shatsin, bir gapim bor, — deb sudyadan iltimos qildi.

— Yo'-o'q, bo'lmaydi! Bu hiyla qilyapti, qochib ketadi, — dedi Dubniy. U iltimos qilaverib qo'yamandan so'ng sudya bo'shattirdi. Rangi bo'zarib ketgan Raul sudya stoliga bir oz suyanib turdi-da, kurashni endi davom ettirishning hojati yo'qligini aytib, odamlar orasiga o'zini urdi. Uni pirim deb hisoblaydigan ofitserlar: «Boshqatdan kurashing, ming frank beramiz», deb va'da qilishsa ham bo'lmadi, boshini chayqab, kurash maydoniga dori-madi. Uning o'ylagan quvligi «dunyodan kuragim yerga tegmay o'tdi», deyish edi. Bunisiga Dubniy ko'nmadi.

— Biz maydondan qochgan odamni yengildi, deb hisoblaymiz, Raul yiqildi, — dedi u. Dubniyning so'zini ma'qullagan tovushlar sirkni yangratib yubordi. Sudya ham ko'pchilikning fikriga qo'shildi.

— Ertaga Muqon bilan Hoji Ali kurashadi, — deb e'lon qildi sirk boshqaruvchisi. Odamlar ertangi kun билетini sotib olishib tarqalishdi. Muqonning ko'z oldiga Dubniyning Nikolani qanday yiqitgani ko'rinib ketdi.

* * *

Har kuni Parijning markaziy bog'idan aylanib kelish polvonlarga odat bo'lib qolgandi. Ola to'n, oq qalpoq kiyib olgan Muqon bir qadoqcha keladigan kumush tangasini qo'lga olib, bog' oralab kelardi. Har kuni u bilan birga yuradigan Dubniy qayergadir vakil bo'lib ketib, bugun yolg'iz o'zi qoldi. Qalin butalar oldidan o'tayotganda, kutilmagan joydan boshlariga popukli qizil do'ppi kiyib olishgan ikki turk chiqib qoldi:

— Salom, tug'ishgan! — qo'llarini ko'ksiga qilib omonlashdi ular. Allanarsalarni o'ylab asta kelayotgan Muqon, ularga qarab:

— Salom, salom! — dedi. Ularning biri — kecha o'zidan yiqilgan Qora Mustafu, ikkinchisi — olifta

kiyingan bir turk edi. Ular kelgan tomonini ko'rsatib:

— Marhabo, marhabo! — deyishdi. Daraxtlar orasidagi shiypondan bir to'p turklarning gurlashgan tovushlari eshitildi.

Muqonni ikki turk ikki qo'ltig'idan suyab, shularning oldiga olib kelishdi. U yerda yetti-sakkiz chog'li turk o'tirishar, ular orasida oq shoyi sallasiga jig'a qadab olgan begi ham bor ekan. U chilimga tamaki solib, rezinka naydan damba-dam burqiratib tortardi. Begidan boshqalari o'rinlaridan turishib, «marhabo» deb so'rashdi, o'zaro arabcha nimalardir deyishib kulishib olishdi. Ularning nima deb, nima qo'yayotganini Muqon tushunmadi. Bek uning bo'y-bastiga uzoq tikildi. Bu vaqtda Muqonning bet-og'zi soppa-sog', gavdasi lat yemagan, semiz, chiroyli kezi edi. Yelkalari taxtaday yalpoq, alp gavdali, xuddi arslondek yigit edi. Bek unga aylana qarab:

— Cho'x go'zal yigit-a... — dedi yonidagilarga. Bittasi turk tilini tushunsa kerak, deb o'ylab:

— Sen musulmon-a, qardosh. Turkistoniydur? — dedi Muqonning yelkasiga qoqib. Ularning nima deyayotganiga yaxshi tushunmagan Muqon, o'ylanib turib:

— Ya ne ponyal, — dedi. Turklar yana o'zaro arabcha-turkcha qilib gaplashib olishdi. So'ng o'ylarga tolgan bek ruschalab so'radi:

— Sen turk naslidansan-a, musulmonsan-ku?

— Ha, pusulmonman.

— Senlarning hokimlaring rus-a?

— Ha, hokimimiz rus, bo'lisimiz qozoq.

— Senlarda machit, madrasa bo'lmaydi, a?

— Bizning qozoqlarga ularning keragi ham yo'q. Ko'chmanchi xalq bo'lgandan keyin, nima, ularni tuyaga ortib yuradimi?

— Savdo, savdogarlaring ham yo'q. Senlarda turg'un bozor ham yo'q, shundaymasmi?

— Savdogar degan narsa suvdagi baliqday gap. El bor yerda u ham bor. Biroq qozoqlarning eng yomon ko'radigan narsasi savdo ishi. Savdo ishi bilan shug'ullangan kishi aldamchi, yolg'onchi bo'ladi. Bizning xalqimiz shunday odamlarni yomon ko'radi.

— Sen rusni yaxshi ko'rasanmi yo musulmonni yaxshi ko'rasanmi?

— Men, kishini aldamaydigan, yolg'on gapirmaydigan odamni yaxshi ko'raman.

— Unday bo'lsa musulmonlar odamni aldamaydi.

— Qaydam... Bizning elimizda payg'ambar avlodi xo'ja bo'libdi, derdi buvim, elning moli o'g'irlanib, topilmay ketaverar ekan. Shunda, bir qozoq xo'janing kechasi tasbeh o'girganiga quloq solsa, u:

*— O'rgilayin tasbeh sendan,
Gumon qilmas hech kim mendan.
Nafsim mening bo'ldi balo...
Haftada yeyman bir tana,
Lo iloha illollo... —*

dermish. Shunga o'xshagan pusurmonlar to'lib yotibdi. Uni yolg'on so'zlamaydi, deganiga kim ishonadi. Xo'p, ancha gaplashdik, men endi ketay, — deb Muqon o'rnidan turdi.

— Sen bir oz sabr qil, tug'ishgan. Qayoqqa boryapsan?

— Kechqurun kurashga tushishim kerak. Anavi suv sotadigan joydan besh-olti shisha pivo ichib qaytaman.

— Unday bo'lsa u shu yerda bor. Qani, tug'ishganimiz bilan tanishganimiz uchun eng yaxshi nav sharoblardan quyib yuboringlar, — deb odamlariga qaradi bek.

Salqin hovuz suviga solib qo'yilgan kumush ko'zani olib, kumush kosalarga to'ldirib-to'ldirib

qizil vino quyishdi. Muqon turklar bilan cho'qishtirib ikki marta ko'targanda chakkasidan ter chiqib ketdi. Boshidagi qalpog'ini olib yuzini yelpidi. Ishtaha bilan ichayotgan polvonga turklar uch-to'rt kosa ortiq ichirib yuborishdi. Kayfi oshgan Muqon o'lan ayta boshladi:

So'rasang Muqon polvon mening otim,

O'rta yuz, o'zim qipchoq asli zotim.

Asli otam — qora qipchoq Qo'blandi,

Qo'llab turar kurashganda zurriyotin...

— Qanday ajoyib o'lan-a, — deyishdi turklar vag'irlashib.

— Tug'ishganlarim, senlar uchun ichaman, — deb u yana ikki kosa ichdi. Ko'zlari suzilib, qo'llari kerilib, bilagining mushaklari o'ynay boshladi.

— Qardosh, qalay, tug'ishlganlaring o'rtasida o'tirganingni unutmaysanmi?

— Hech qachon unutmayman!

— Bugun kim bilan kurashishingni bilasanmi?

— Menga bari bir. Cho'ziladigan qo'li, ushlaydigan beli bo'lsa bas, kurashaveraman.

— Sen unday dema, islomni yodingda tut. Bugungi kurashadigan odaming mana bu yigit, — deb bek o'z yonida o'tirgan yuzi cho'zinchoq, o'roq burun, gavdasi Muqonnikiga bir yarim keladigan Hoji alini ko'rsatdi. — Bu kofir mamlakatlarning o'ttiz sakkiz polvonini yiqitdi. Endi ikki polvon qoldi. Ularning bittasi sen. Agar sen Hoji Alini yiqitsang jahon polvoni degan nomni kofirlar olmoqchi. Bordi-yu, sen yiqilsang musulmonlarning obro'si ko'tarilib, jahon polvoni nomini islom olib, hazrati Alining arvohi rozi bo'ladi.

— E, gap bu yoqda ekan-ku, — dedi, ko'zlari qizara boshlagan Muqon.

— Aha. Endi tushundi. Kurashda din uchun yiqilish u yoqda tursin, har bir musulmon shahid bo'lib jon bermog'i darkor.

— Xo'p, nima qil deysan?

— Bugun Hoji Alidan yiqilib, obro'ni musulmonlarga olib ber. Buning uchun Stambulga bordandan so'ng alohida mukofot olasan, men aytaman, xalifa o'z qo'li bilan beradi.

— Ey, anaviningdan bormi yana! Yana ozgina quyib yubor, — deb sharob quyib o'tirgan turkka qaradi. Ko'zani silqitib, kumush kosaga to'ldirib quyilgan sharobni unga berdi. Muqon boshini quyi solib o'ylanib o'tirganicha sharobni shimirdi-yu:

— Xo'p bo'ladi, obro'ni pusurmonga olib bera-man, — dedi.

— Olloning rahmati yog'ilsin senga, — dedi bek gul-gul yashnab.

Muqon qalpog'ini kiyмай, qo'lida mijig'lab ushlaganicha, xayrlashmay keta boshladi.

— Nega xayrlashmaysan? — dedi Mirza Ahmad polvon kulib.

— Kechqurun sirkda uchrashamiz-ku, ungacha nimasiga xayrlashamiz? — deb yotoqxonasiga jo'nadi Muqon.

— Ana, bunisi yiqiladigan bo'ldi. Endi rus polvonni bir amallab yiqitishing kerak, — deb bek xandon otib kuldi.

— Musulmon degan so'zni to'g'ri aytolmaydigan odamning yiqilaman, degan so'ziga ishonib bo'lmaydi. Besh kishi ichadigan sharobni bir o'zi ichdi. Agar shu bir oz bo'shashtirib, bir narsa qilmasa «yiqilaman» deganiga men sira ishonmayman, — dedi turk polvoni og'ir xo'rsinib.

— Anqovroq ko'rinadi, ushlayotganda musulmonligini esiga solish uchun bismilloni eshitirib ayt. Yiqilib berishi ham mumkin. Mayli, nima bo'lsa ham kechqurun ko'ramiz.

— Arab, Fors, Misr, Hind, Buyuk Britaniya, Germaniyaning polvonlarini yiqitgan turk polvoni Hoji Ali rus polvoni Muqon Mungaytpasov bilan fransuzcha kurashadi. Vaqti yigirma minut, — deb e'lon qildi sirk boshqaruvchisi.

Sirk odamga liq to'lgan, yurib bo'lmaydi. Tomoshabinlar chapak chalib zalni yangratib yubordi. Shunda qaysidir bir turk fransuz tilida:

— Ikkalasi ham musulmon polvoni... — deb qichqirdi. Biroq unga hech kim e'tibor bermadi. Muqon ustidagi ola to'nini yechib tashlab, tuki yo'q arslonga o'xshab bir-bir bosib tepaday bo'lib turgan turk polvonining ro'parasiga borib turdi. Turk polvoni kichkina polvoni mensimaganday, yo'g'onligi filning oyog'iday keladigan bilagi bilan uning yelkasiga bir urdi. Bu urishiga ilgari boshqa polvonlar yuz tuban qulab tushardi. Bu zarb Muqonga ham yengil tegmadi, engashinquirab borib o'zini o'nglab oldi. Birinchi urishda qulata olmagan turk, jahli chiqib yana hamla qilganda hushtak chalinib, sudya yo'lini to'sib qoldi. Fransuzcha kurashning qoidasi bo'yicha dastlabki urganda yiqita olmasa navbati o'tgan hisoblanardi.

Muqonning jahli chiqib ketdi. U, bu qadar og'ir zarbani birinchi marta yeyishi edi. Ularga tikilib turgan minglarcha juft ko'zlar go'yo: «Mana, bu rus polvoni yiqilib qolayozdi», deyayotgandek bo'ldi. Parijga kelgan kunlarining ertasiga Stepan Nikolayevich:

— «Vatan obro'si — butun Rossiya xalqlarining obro'si. Rossiyaning iti urishsa ham yengib chiqqanini ma'qul ko'ramiz», — degan edi. O'sha Stepan Nikolaevich sirkning bir joyida Muqonning yengib chiqishini istab o'tirganday tuyulib ketdi. Buvisi Oysara: «Nom chiqarmoqchi bo'lgan

odam avvalo o'z nomusini himoya qiladi. O'z nomusini himoya qilgan odam, ovul obro'sini saqlay oladi», derdi. Muqonning yiqilganini eshita buvisi nima deydi? Muqonga oq sochli vazmin buvisi Stepan Nikolayevich bilan birga sirkda o'tirganday bo'ldi. G'azabi toshib, tishini g'ijirlatdi. O'rtada turgan sudyani yelkasi bilan bir turtib, fil bo'yinli turk polvoniga chap berdi. U bo'yniga yopishgan po'lat qo'lining yashinmi yo elektr tokimi ekanligini sezmay qoldi, tog' qulasa ham parvo qilmaydigan zo'r gavdasi ko'ptokday uchib ketganini sezmay ham qoldi. Muqon uni ko'tarib, boshidan oshirib otib yubordi. Keyin chaqqonlik bilan bo'riga chang solgan burgutday bosdi. Turk polvoni yoydek egilib, oyoqlarini tiklolmay, qaddini rostlay olmay qoldi. Engashib uning kuragini ko'rgan sudya hushtagini chalib, soatiga qaradi:

— To'rt minut ichida turk polvoni Hoji Alini rus polvoni Muqon Mungaytpasov yiqitdi, — dedi.

— Ko'ppak o'g'li, musulmonchilik oring, va'dang qani? — dedi ikki qo'lini tirab o'rnidan zo'rg'a turayotgan Hoji Ali.

— Yiqilib pusurmon bo'lganimdan ko'ra, yiqitib polvon bo'lganim yaxshi, — dedi hali jahlidan tushmagan Muqon, qovog'ini solib.

«Men umrimda yiqilishni xayolimga keltirgan emasman. Bog'da, turklardan ayrilgandan so'ng, yotoqxonaga kelguncha turli xayollarga bordim: yoshi, gavdasi menga qaraganda ikki hissa katta polvonning o'z kuchiga ishonmay, menga yalinganday bo'lib, o'z sheriklari orqali arzi-holini ayttinganiga sal ayagim ham keldi. Biroq ko'nglida bor gapini ochiq aytmay, «turk, tug'ishgan, pusurmon, islom» deb tushunmaydigan so'zlar aytganiga jahlim chiqdi. Rostini aytsam, yotoqxonaga boranimdan keyin, shuni bugun yiqitmay qo'ya qolsam nima qiladi? — degan fikrga ham bordim.

Biroq, uning kurashda o'zini tutishi meni bu fikrdan qaytardi. Ivan tog'a: «O'z raqibini o'ldirmoqchi bo'lgan polvonlar birdaniga mana shunday hamla qiladi», degan edi. Unday bo'lsa, unda pusurmonlik ham, tug'ishganlik ham yo'q, faqat dushmanlikkina bor, xolos. Uning yiqilganda o'rnidan turolmay «ko'ppak o'g'li» degan so'ziga ko'p yil o'tgandan so'ng tushundim. Bunisi «itning bolasi» degani ekan. Eshitgan zahoti tushunganimda uni sirkdan omon chiqarmas edim», degan edi polvon.

* * *

Ertasi kuni kurashga Poddubniy bilan Hoji Ali tushishi kerak edi. Birinchi kurashda ancha yurak oldirib, bo'shashib qolgan Hoji Ali o'n to'rt minutda yiqildi. Poddubniy qirqta polvonni yiqitib birinchi bo'ldi. U endi jahon chempioni nomini olish uchun o'zining do'sti, tarbiyalab o'stirgan shogirdi Muqon bilan kurashishi kerak edi.

Muqon, avvalo, nemis polvoni Ans bilan kurashga tushishi kerak edi. U Poddubniydan yiqilgandan keyin har kuni «og'riydigan» bo'lib qoldi. Ilgari tez-tez ko'rinib turadigan polvon endi siyrak kelar, kelsa ham bir chetda, ko'rinmas joyda o'tirar edi. Biroq uch kun ilgari nomi yozilib, rasmi solingan afishalar ko'chaga osilib tashlangan edi. Bu afishalarni ko'rgan odamlar uni kurashmaganiga qo'ymadi. Har kuni so'rab, unga tinchlik bermadi. U rus polvonining kuchiga chidash berolmadi, yiqildi.

G'olib chiqqan ikki polvonni o'rtaga chiqarib, komissiya raisi (fransuz):

— Jahon birinchiligi uchun bo'lgan kurashning birinchi o'rnini ham, ikkinchi o'rnini ham rus polvonlari oldi. Bular mana shu qarshilaringda turgan polvonlar. Beriladigan mukofotimiz mana bu, — deb u bitta katta, bitta kichkina oltin

medalni kaftiga solib ko'rsatdi, — bu medalni qanday qilib olsa shunday qilib olishadi, bari bir shularniki. Komissiya safiga kirgan o'n uch davlat vakili kurashlarni muttasil kuzatib turishdi. Qo'yilgan shartlar benuqson bajarildi. Hech qanday hiyla-nayrang, aldash degan gaplar bo'lgani yo'q, — dedi. Sirkni yangi gulduros olqishlar yangratdi.

Ikki bolaning yoqalashayotganini ko'rsa ishidan qolib tomosha qilish ingliz hukmron doiralarning azaldan odati emasmi? Ularning vakillariga bu ikki rus polvonining kurashganini ko'rish qiziq tuyuldi. Agar qora tanli odamni oq tanli odam yengsa, «Bu oq tanlining alohida ustunligi hisoblanadi. Bordiyu, oq tanlini qora tanli yiqitsa, unda ayiq odamni yiqitganday gap», deb tushunadigan odamlar, shu kurashni tomosha qilgisi kelib qoldi.

— Jahon chempioni medalini kim olganligini o'z ko'zimiz bilan ko'rmoqchimiz. Kurashsin, — deyishdi ular.

— Janoblar, bir oilaga tekkan mukofotni bo'lib beraman deyish haddan tashqari o'jarlik emasmi? — dedi Stepan Nikolayevich.

— Sharqlik odamni biz hech qachon Rossiya oilasining a'zosi deb hisoblamaymiz, — dedi birov.

— Albatta, dunyoni faqat siyosatgina bo'ladi, bo'lmasa odam odamdan bo'lingisi kelmaydi. Ana, kurashaman desa o'zlari biladi. Biroq birinchi o'rin bilan ikkinchi o'rin Rossiyaniki ekanligi akt bilan mustahkamlandi, — dedi Stepan Nikolayevich. Ikki polvonning kurashishini iltimos qilib uch-to'rt kishi chapak chaldi, ko'pchilik buni rus polvonlarining umum g'alabasini tabriklagan olqishga aylantirib yubordi. Shunda Muqon:

— O'z og'asi bilan odobsiz ukagina talashadi. Birinchi o'rin mana bu kishiniki, — deb Poddubniyni yelkasiga mindirib kiyinadigan xonaga olib kirib ketdi. U Parijda kichik oltin medal bilan

birga har bir mamlakatning bosh polvonini yiqitganda beriladigan sakkiz medalni qo'shib taqib qaytdi.

U shundan sakkiz yil keyin Shveysariyaga borib jahon chempioni nomini olib, katta oltin medal bilan mukofotlandi.

Ko'tarib urar Guppinskiy

To'yguncha pivo ichib uyquga ketgan Muqon, cho'chib uyg'onib, iyagini ikki kaftining o'rtasiga olganicha, bir oz xayolga cho'mdi. O'tgan-ketgan gaplar xayolidan bir-bir o'ta boshladi. Ovulini, bolalik chog'larini esladi. Esil daryosining so'lim bo'ylari, dalalari, qirlari, soylari, ba'zan ovul oralab kengayib, ba'zan torayib oqadigan o'zanlar ko'z oldiga keldi. Yalangliklardagi yam-yashil maysalar qulf urib, o'ziga to'qroq oilalar yaylov-larga ko'chib, nochorroq oilalar esa ovul atrofida qolganday... Yoshligidayoq alpang-talpan bosib zo'rg'a yuradigan Muqon qo'llarini orqasiga qilib, sevikli buvisining ketidan asta ergashib borayotganday edi nazarida. Muqon buvisi nima qilsa shunga taqlid qilar, qo'lini katta kishilarday orqasiga qilib keyin qolar, oldinga o'tib ketgan buvisi uni tez-tez chaqirar edi.

— Joybosarim-ov, yursangchi tezroq. Kun qizimay uyga yetib olaylik-da, qulunim... Qariganimda ermagim, yetim qo'zim... Yur tezroq, — der edi u. Muqon xuddi epaqasiz bola yasagan qorboboday, oyog'ini sudrab bosib, shoshilmay asta yetib olardi. Buvisi uni bir oz joygacha opichib borardida, «uh» deb o'tirib qolar edi. — Endi o'zing yur, qarog'im. Mana, uyga ham yetay deb qoldik. Qorning ham ochib qolgandir, mana bu qurutni og'zingga solib ol.

U shunday deb kamzulining cho'ntagidan qurut olib, uning qo'liga tutqazar edi.

Shular esiga tushib, go'yo hozir qurut so'rayotganday og'zi suv ochib ketdi. U o'rnidan turib yonveriga qaradi. Haligi o'ylaganlari xayol bo'lib chiqdi. Hozirgina qurut bergan buvisi Oysaraning yoqimli tovushi qulog'ining tagida jaranglab ketganday bo'ldi. Polvon buvisiga erkalanganday karavotiga cho'zildi. Ro'parasidagi oynaga qarab, soqoli o'sganini ko'rди.

— Qo'y, endi uyga qaytmasam bo'lmas... Esilning totli suvidan bir chelak qonib ichmagunimcha, mehrim qonmaydiganga o'xshaydi, — dedi-da, soqolini olib, sirk boshlig'ining oldiga jo'nadi. Undan uzoq muddatga ruxsat oldi.

Shunday qilib u tug'ilib o'sgan yurtiga qaytdi.

Muqon kuzda kelgan edi, qor tushguncha qayta olmadi. Boqirov yarmarkasidan kelgan odamlar shaharga ko'chma sirk kelganini, unda bir to'p polvonlar kurash tushayotganini, ular orasida ikki-uch ulkan polvon bor ekanini hayrat bilan gapirishardi.

Sirkdagilar Nurmag'ambet polvonni kurashga taklif qilib, ovuliga xabar yuborishgan ekan, topisholmabdi. Olatovdagi tog'alarining oldiga ketib qolgan ekan. Polvonni bir ko'rishga orzumand ekanlar-u, tog'alarining oldiga ketib qolganini eshitib afsus qilishibdi.

— Unday bo'lsa, nega Oq poshshoning polvoni Muqonni chaqirishmaydi. Ikki buklab yerga ko'tarib urar edi, — dedi yugan, quyishqon yasaydigan usta.

— Qo'y-e, bular Muqon bilan bel ushlasha olarmidi, anchayin mayda-chuyda polvonlar bo'lsa kerak-da.

— Mayda-chuydasi nimasi! Oralarida Muqonga ikki baravar keladiganlari ham bor deyishyapti-ku. Axir shuncha gavdani bekorga ko'tarib yurishmagandir? Bir nimasi bordir.

— Muqonga bu gapni aytmanglar. Ular bilan kurash tushishga qo'rqadi, — dedi Muqon bilan birga tepkilashib o'sgan yigitlardan biri hazil-lashib. — Bizning polvonimiz yonida oqposhsho turmasa kurash tusholmaydi. U shoxli polvonlar bilan kurash to'shayotganda, poshsho ularga: «Yiqilib bermasalaring, boshlaringni olaman!» deb do'q qiladi shekilli...

— Hoy, qo'y, naq qulog'ingni yulib qo'lingga beraman-al

— Ana aytmadimmi, faqat menga yetadi kuchi... Cho'ntagimdagi sichqonni qo'yib yuboray-mi? Ishonmaysanmi? Mana, o'zing qo'lingni tiqib qarayqol, chiyillab turibdi, — deb cho'ntagini Muqon tomonga yaqinlashtirdi haligi jo'rasi.

— E, qo'y shunaqa gapingni, nima keragi bor sichqonni gapirib!

— Unday bo'lsa, meni shaharga birga olib borib, polvonlarni yiqitib, pulini olib berasan. Agar shun-day qilmasang, bugun xirmonga boraman-da, bir xalta sichqon olib kelib, yotadigan yeringga qo'yib yuboraman. Mening aytganimni qilmasang, men ham so'zimdan qaytmayman. Sichqonlarning o'rtasida yotasan...

— Qo'y endi, sichqoning qursin!

— Nega qo'yar ekanman, hoy xotin, menga otto'rvani olib chiqib bergin. Xirmonga borib sichqon olib kelay. Men buni medallarini shaldira-tib ovulda yurgizib bo'pman. Borib kurash tushsin. Menga choychaqa kerak. Anavi polvonlarni yiqitib, pul ishlab bersin. Bo'lmasa yotadigan joyini sichqonga to'ldirib yuboraman...

— Qo'y. Petrogradga ketib qolmasin tag'in?

— Nima, meni Petrogradga borolmaydi deb o'ylaysanmi? U yoqqa ham bir xalta sichqon olib borib, yotgan joyiga qo'yib yuborarman.

Davrada o'tirgan qariyalar tengqurlarning hazil-mutoyibalaridan maza qilib kulishdi. Ba'zi qariyalar:

— Qarog‘im Muqon, hazil-mutoyiba o‘z yo‘li bilan, sening ta‘rifingni ko‘p marta eshitdig-u, lekin haliga qadar kuching borligini o‘z ko‘zimiz bilan ko‘rganimiz yo‘q. O‘sha shahardagi polvonlar bilan bir kurash tushib ko‘rsatsang. Hammamiz borolmasak ham o‘rtamizdan vakil saylab yuborarmiz. Ular ko‘rib kelib bizlarga aytib berar, axir. O‘z ko‘zimiz bilan ko‘rganimiz tuzuk, el orasida faxr bilan aytib yuramiz. Bunday tomosha kunda-kunda bo‘lavermaydi. Qilichini sudrab qish ham kelib qoldi. Mana shunday paytda tomosha ko‘rib qolmasak, qantarga borib kunimiz bo‘ron bilan olishib o‘tadi, — deyishdi.

— Hujjatlarimni tekshirib ko‘rishsa, ular kurashga tushmaydi-da.

— Unday bo‘lsa, hujjatlaringni ko‘rsatma. O‘zingni Muqon Mungaytpasov deb tanishtirmay, anchayin, ovul odami bo‘lib borib kurash tushaqol.

— Fransuzcha kurashni qayoqdan o‘rganding, deyishsa nima deyman?

— Bizga qozoqcha kurashga tushiboq yiqitib ber-chi. Shuni ko‘rsak ham bo‘ladi.

— Bu boshqa gap. Unday bo‘lsa menga etik bilan qalin guppi-chopon topib beringlar. Mana bu kiyimlarimni ko‘rishsa, shubhalanishadi.

Hamma narsa topildi. Qo‘shni ovuldan o‘n choqli kishi Muqonni olib shaharga tushib ketdi.

* * *

Tomosha ko‘rsatish uchun kelgan sirk butun qish bo‘yi shu yerda qoldi. Xalq kurashni juda qiziqib tomosha qiladi. So‘nggi paytlarda, har kuni bir-biriga o‘xshash nomerlar qaytarilavergach, odamlar kamroq keladigan bo‘lib qolishdi. Sirk ma‘muriyatiga: «Qozoqcha kurash ko‘rsatish-laringizni so‘raymiz», degan iltimoslar tushdi. Shundan so‘ng sirk rahbarlari bu iltimosni bajo keltirish uchun Polvon Cho‘loqni qidirishibdi, u

qayoqqadir, uzoq qarindoshinikiga ketib qolib, to-pisholmabdi. Nihoyat, tomoshabinlarning istaklari ham bajariladigan kun keldi.

Hojimuqonlar bir tanishlarinikiga ot-ulovlarini boylashib, qamchi va chiviqlarini bellariga qis-tirishgan kuyi sirk kassasidan bilet olishib, ichkariga kirishdi.

Shu yerda aylanishib yurgan odamlar:

— Hov anavi qalin guppi kiyib olgan odam polvon emish. Sirkdagi polvonlar bilan kurash tushadigan ko'rinadi. Ular bilan gaplashmoq-chimish... Yuringlar, bizlar ham ko'ramiz, nima deb gaplashisharkan, — deb sirkka oqib kela bosh-lashdi.

Ba'zilar esa:

— Ovuldan kelgan polvon fransuzcha kurashni bilmamidi, Muqonga o'xshagan, o'qigan polvonlar bo'lmasa, — deyishdi.

— Rost, Muqon nega kelmaydi?

— Oq podsho ruxsat bermaydi-da. Bo'lmasa, besh-olti yil ilgari duch kelgan bir tatar kishiga: «Ovulimni sog'indim, qaytaman», degan ekan. Hali daragi yo'q. Kelganda ham bular bilan kurash tushmasa kerak.

— Nima, bular Muqondan kammi, anavi Botumskiy degani uncha-muncha devdan ortiq bo'lsa ortiqki, kam emas.

— Qo'y-e, gavdasi bo'lmasa, ichi bo'sh ko'rina-di. Demoqchimanki, alpang-talpan qilib yurgan bilan hech evi yo'q.

Odamlar shu taxlit gaplar bilan tomoshaning dastlabki nomerlarini o'tkazishdi. Endi gal kurash-ga keldi, o'rtaga chiqadigan polvonning nomi ayti-ladi.

— Nega bizga qozoqcha kurash ko'rsatmaysiz-lar? Agar sizlarga pul kerak bo'lsa, qozoqcha kurash ko'rsatinglar. Ana shunda butun qozoqlar bola-chaqasi bilan ko'chib kelishadi sirkka. Pul ham ko'p tushadi.

— Bu iltimoslaringizni jon deb bajarar edik, lekin Nurmag'ambet polvonni qidirib topolmadik.

— Nurmag'ambet bo'lmasa, boshqasi bo'lar. El emasmi, mana, Imonjusip bor, Murodbek bor. Qaribroq qolgan bo'lsa ham, Erjon polvon bor. Nima qilaylikki, Muqonimizni Petrogradga oldirib, oq poshsho yubormayapti. O'sha polvonlarimizning boshi qo'shilsa, o'zimiz ham bir sirk tashkil qilardik!

Muqonning yonida o'tirgan jo'ralaridan biri: «Mana, u... deb gap boshlagan edi, polvon: «Jim o'tir!» — deb uning sonini qattiq chimchiladi.

— Ovozingni chiqarsang son go'shtingni yulib olib, shimingga o'rab qo'lingga tutqazaman!

— Ho', o'rtoq sirk boshlig'i, birpas mana bu yerga kelib o'tir-chi, senga aytadigan gapimiz bor, — dedi Muqonning tog'asi Qali chol. «Bu chol nima derkin?», deganday sirk boshlig'i uning oldiga kelib o'tirdi.

— Og'oyini, sen mana bu guppi kiyib olgan qozoqqa bir qara. Bu mening bolam bo'ladi. Ovulda yurib mol boqishdan boshqani bilmaydi. O'ziga yarasha kuchi ham bor. Agarda oldi-berdisini sen bilan kelishib olsak, bu bola sening hamma polvonning bilan qozoqcha kurash tushadi. Bordi-yu, yiqilsa, sen bizga sariq chaqa ham berma, agar kerak desang minib kelgan tuyamni ham senga tashlab ketaman.

Haligi chol muguzdan qilingan nosvoy shishasi bilan nariroqda o'tirgan Muqonni ko'rsatdi. Sirk boshlig'i unga boshdan-oyoq bir qarab chiqdi, qalin guppisining oldingi tugmalarini ochib tashlab, chalqayib o'tirgan Muqonga birpas razm soldi. Usti-boshiga qarab ovul odamidan farqi yo'qligini sezdi. Ammo uning shaharda yashovchi odamlar-nikiga o'xshatib qo'yilgan soqol-mo'ylovini ko'rib sal shubha qildi. Buning ustiga sirkka kelgan odamlar, sirk boshlig'iga xushomad qilishar edi.

Bu bo'lsa hech narsani pisand qilmay, kekkayib o'tiribdi. Sal takabburroq ko'rinadi. Sirk boshlig'i polvonning qo'ltig'iga qo'l solib ko'rmoqchi bo'lib:

— Sen ruschani bilasanmi? — deb so'radi.

Muqon esa:

— Nima deydi? Sen tushunyapsanmi! — deb yonida o'tirgan odamga hayron bo'lib qaradi.

— U o'rischani bilmaydi, — deyishdi yonida o'tirganlar.

Sirk rahbari gumon aralash piching bilan kuldi. Xullas tomoshabinga, ayniqsa pulga muhtoj sirk boshlig'i qozoq polvoni bilan murosa qildi, qozoqcha kurashni tushunadigan odamlar ishtirokida komissiya tuzish lozim ekanligini aytdi. Mehnat haqiga kelganda esa sirk boshlig'i kutilmagan darajada «sahiylik» qildi:

— Qozoqcha kurash tushib, sendan yiqilgan har polvon boshiga besh so'mdan haq to'layman, yiqita olmasang uch so'mdan... Bordi-yu, yiqilib qolsang, mana bu otang aytganday mendan sariq chaqa olaman, deb o'ylama, — dedi u. Tilmocho bu gaplarni Muqonga tushuntirdi. U bu taklifga ko'nmadi.

— Bu yerda o'n ikki polvon bor ekan. Ular bilan tugal kurash tushaman, — dedi ovul polvoni, — bordi-yu yiqitsam, har biriga yigirma besh so'mdan to'la. Tag'in, bugungiday, har kuni bitta polvon bilan kurashtirib vaqt cho'zish bo'lmasin. Men hammasi bilan bir kunda kurashaman.

— Yo'-o'q, bu bo'lmaydi, — sirk boshlig'i cho'chib tushdi. — Sirkimizning bir kunlik foydasi yigirma besh so'mdan ortmaydi. Uni senga berib qo'yib, hammamiz och o'tirolmaymiz. Birinchi gruppadagi to'rt polvonimiz oyiga yigirma besh so'mdan oladi. Shunaqa, do'stim, sen pul topishni oson o'ylama!

— Men oltmish so'm uchun bu yerda o'n ikki kun laqillab yura olmayman. Bundan ko'ra, o'n

ikki qo'yimni qishdan eson-omon olib chiqsam, oltmish so'mlik qo'zi tug'ib beradi. Polvonlarningning afti-angorini ko'rdim, yo'q desang, ertaga ovulga qaytaman.

Ovuldan kelgan polvonning sirk boshlig'i bilan gaplashayotganini ko'rib, ancha tomoshabin to'planib qolgan, hatto, sirk polvonlari ham uning atrofini o'rib olishgan edi.

— Bizni ko'rib qo'rqib, ataylab gapni cho'zypati. Bunga yo'l bo'lsin! O'zi, hatto qozoqcha kurashni ham bilmaydigan, ro'dapoga o'xshaydi. Zo'r polvon bo'lsa qozoqlar tanir edi-ku. Buni hech kim bilmaydi... — deyishdi o'zaro.

«Shoshmay turlaring hali. Men senlarga ko'rsatib qo'yaman kimligimni!» — dedi ichida Muqon.

Uning qozoqcha gaplarini sirk boshlig'iga bazo'r tushuntirib o'tirgan tilmoch haligilarning gaplarini sal bildirganday bo'lgan edi, Muqon to'ng'illab berdi. Shunda haligi sirk polvonlari shubhaga borishdi:

— Bu ruschani biladi shekilli, «ko'rsatib qo'yaman!», deyapti-ku, — deb ovuldan kelganlarga qarashdi. Muqonning tog'asi tezda javob qildi:

— Yo'q, chirog'im, shunchaki aytgan gapidir-da, o'ris tilini bilmaydi, bilsa o'zi so'zlashmasmidi? — dedi.

— Qaydam... — deb tilmoch ham shubhalanib qoldi.

Bu payt Muqon ichida: «Ko'pchilikning oldida bu bechoralarni so'ygan uloqday uloqtirib tashlasam, obro'si tushib yurmasin tag'in», deb o'ylar edi. Shu boisdan kurash haqini bahona qilib, kurash tushmay ketgisi ham bor edi-yu, haligi polvonlarning «qo'rqyapti», deganini eshitganidan so'ng: «Bularni bir martadan emas, ikki martadan yiqitib sharmanda qilmasammil...» — deb, kurash tushishga bel bog'ladi.

— Hoy, agar sirkning bir kunlik foydasi yigirma besh so'm bo'lsa, men sendan bir tiyin ham haq olmaganim bo'lsin. Hatto, yuz so'm topsang ham sariq chaqa so'ramay qo'ya qolay. Mana bu odamlar, men kurash tushaman, deganim uchun kelishgan. Mabodo kurash tushadigan bo'lsam, odamlar bundan ham ko'p keladi, men bunga aminman. Menga, bir kunda kassaga tushgan pulning yuz so'midan ortig'ining yarmini bersang ham bo'ladi. Xiyonat bo'lmasin. Kassani tekshirib turish uchun komissiya tuzilsin. Bordi-yu, men o'sha o'n ikki polvoningning aqalli bittasidan yiqilsam ham bir tiyin olmayman. Agar ikkitasidan yiqilsam, ovuldan minib kelgan sakkiz ot, to'rtta tuyamiz bor, shularni ham berib ketaman, — dedi Muqon.

— Mana bu Joybosar hammamizni ovulga yayov haydaydigan bo'ldi-yov, — dedi jo'ralaridan biri.

— Tovushingni chiqarma, omon bo'lsak, tualarga aqcha yuklab ketasan!

Polvonlardan biri: «Yiqilsam, minib kelgan otulovimiz tugal seniki», degan gapni chalaroq tushundi shekilli, o'rnidan irg'ib turib: «Bittasi meniki!» — deb kaftiga tuflab qo'ydi. Ularning fikricha, buning hammasi qiziq ustida aytilayotgan, anchayin, bekorchi gaplardek edi. Tomosha-binlardan kassaga yuz so'mdan ortiq pul tushmaydi, deb o'ylashdi ular. Ovul polvoni aytganidek, shartnoma tuzildi. Kassani tekshirib, kundalik tushgan foydani halol aytib turishni tilmoch yigit o'z bo'yniga oldi. Sirk boshlig'i ertagayoq shu mazmunda buyruq chiqaradigan bo'ldi. Muqon boshliqning sal vaqtni cho'zaman, degan taklifiga ham talashmadi.

— Tomosha endi boshlanadi. Ertaga qozoqcha kurash tomosha qilamiz. Nurmag'ambet bo'lganida-ku yutishi turgan gap edi. Buni kim biladi, hali yosh. Hali Nurmag'ambetday chiniqqan emas. Ismini nima dedi?

— Joybosar dedi-ku, hali yonida o'tirgan yigit.

— U jo'rasiga o'xshaydi, hazil qilgandir. Shartnomada nima deb yozdi ekan-a? Saidmurod, sen oldida o'tirgan eding-ku, nima dedi, eshitdingmi?

— Menimcha, shartnomaga yozilgan ham o'zining nomi emas. Juda g'alati bo'ldi. U, avvalo «Men bilan kurash tushadigan polvonlarning ismi-shariflarini yoz», — dedi. Sirk boshlig'i: «Petro Sibirskiy, Mixail Shatinskiy, Zamuk Batumskiy, Ivan Oralskiy...» deb yozdi. So'ng: «O'z ismi-sharifingni ayt», dedi. Shunda u tilmochga qarab: «Bularning ismi-shariflari bir xilda tugalar ekan, meni ham Ko'tarib urar Guppinskiy deb yozib qo'yaqol», — dedi. U ham shartnomaga shunday deb yozib qo'ya qoldi. Ularga pul tushsa bo'ldi-da, Bu qozoq bizlarni yiqitib ketadi, degan gap ularning xayolida yo'q edi.

— Eh attang, ana shunday paytda Muqon bo'larmidi? Nomini eshittirib xursand qilguncha diydorini bir ko'rsatsa bo'lmasmidi-ya...

* * *

Ertasi kuni sirk afishalari yopishtiriladigan taxtaga katta surat osildi. Unda, sirkning o'n ikki nafar polvoni qarshisida, tulki tumog'ining chap tomonini ichiga qayrilib olgan, etikli, egnida qalin guppisi bor qozoq turar edi. U belini yo'g'on arqon bilan bog'lab olib, bilaklarini shimargani holda: «Qani, mard bo'lsang yaqinlashib ko'rl» deganday yulqinib turar, surati tagiga: «Bu — ovul polvoni Ko'tarib urar Guppinskiy», deb yozib qo'yilgan edi. Bugun qozoqcha kurash bo'ladi, degan xabar shaharga, ovulga o'sha kuniyoq yoyilib ketgan edi. Sirkning hamma biletlari tushgacha qolmay sotilib bo'ldi. O'z narxi bu yoqda tursin, biletlar ikki baravar qimmatlashib ketdi. Tushga yaqin sirk boshlig'ining stoli ustini shaharning obro'li kishilari-

dan: «Bizga ham biletdan qoldiring?» degan mazmundagi xatlar bosib ketdi. Mavjud o'rinlar ustiga qo'shimcha joylar hozirlanib, sirk xodimlari stol tashib ancha ovora bo'lishdi. Oqshomda, tomoshalar boshlanishi oldida, odamlar odatdagi mayda-chuyda o'yinlarni ko'rgisi kelmay qarsak chalishib:

— Polvonlar chiqishsin! Bizga ovuldan kelgan ko'tarib urarni ko'rsatinglar! — deb chug'ur-lashdi.

Xullas, navbat polvonlarga yetdi.

Sirk xodimlarining kunduzgi o'zaro yig'ilishi-da, boshliq:

— Xudo iltimosimizni inobatga oldi. Men sirk boshlig'i bo'lganimdan beri munchalik tomoshabin to'planganini ko'rgan emasman. Bundan keyin ham tomoshabinlar mana shunday kelib tursa, ovul polvonini butun qish ichi olib qolar edim. Nachora, xalq uning yo yiqitgani, yo esa yiqilganini ko'rish-ga mushtoq. Endigi gap shuki, dastlabki yetti polvon bilan bo'ladigan kurashni sal cho'zishga harakat qilaylik. Qozoq kurashida chalib yiqitish mumkin. Biroq ovul polvoni bunday qilmaslikka va'da berdi. Aksincha, rus kurashida yota solib otish usuli bor, shu hadisni ishlatmasliklaringni o'tindi. Faqat kuchlaring ko'p bo'lsa ko'tarib olib, so'ng yiqitinglar. Kuchimiz bor, deb ko'targan zahoti yiqitib o'tirmay, vaqtni bir oz cho'zishni ham o'ylanglar. Vaqt qanchalik cho'zilsa, shuncha-lik pul ko'payishi yodlaringdan chiqmasin. Fikrimcha, agar bu polvon ovuldan kelmaganida, ular shahar sport maktabida ta'lim olgan tala-balardan biri, der edim. Tag'in ruschani bilmas ekan, deb og'izlaringga kelganini gapiraver-manglar. Rus tilini bilsa ehtimol. Sababki, rus-larning o'zi zo'rg'a tushunadigan sport terminla-rini aytganimda, tilmoch tarjima qilishga qiynaldi-yu, u bo'lsa, tushundim, deb qo'lini siltab qo'ydi.

Har holda anoyi emas ko'rinadi. Ehtiyot bo'lish kerak. Tag'in bu oddiy qozoq bo'lmay, Pod-dubniyning sherigi Qora Ivan bo'lib yurmasin. Uni shu yerdan chiqqan, deb eshitganman.

— Qora Ivan?! — deb hayron bo'lishdi polvonlar. — Qo'y-e u chet elga ketgan polvonlar orasida edi-ku. Men Moskvada gazetada o'qiganman. U qozoq emas...

— Uni men taniyman, — dedi Dmitriy Tomskiy.

— Men ham yaxshi taniyman, — dedi Cherniy Zamuk Batumskiy.

— Ha, aytganday, Zamuk, sen Ivan bilan kurashdim, deb yurar eding. Shu qora Ivan emas-midi? Sariq Ivandan farqi qalay?

— Ular sariq, qora bo'lgani bilan kuchi shaytonning bolasinikiday... — deb to'ng'illadi u yoqtirmay. Chunki u Muqondan ikki marta yiqilgan edi.

— Dmitriy, sen uni qayerda uchratgan eding? Kurash tushganmiding?

— Kurashganim yo'g'-u, bizlar maktabni tugatib chiqqanimizda, ular Xarkovda kurash tushib yurishgan ekan. Bizlarni sinab ko'rish, malaka oshirish uchun shularning ixtiyoriga yuborishganda, meni Qora Ivan otaliqqa olgan. U qayoqdal Qaddi-qomatini ko'rsang havasing kelardi... Mana bu uning tirnog'iga ham arzimaydi.

— Mayli, u bo'lmasa yana yaxshi. Bilishimcha, bu qozoq ichib bo'lib uloqtirib tashlaydigan pivoning shishasi emas, har holda ehtiyot bo'lganlarning yaxshi, — dedi sirk boshlig'i.

— Faqat Qora Ivan bo'lib g'aflatda qolmasak bo'lgani. Yiqish-yiqilish o'zimizning ixtiyorimizda-ku, — deb ba'zi polvonlar shubha qilishdi.

Sirkdagilar, avvalo, ikki polvonni hozirladilar. Boyagi: «Ikki otning biri meniki», deb kaftiga tupurgan, ixcham gavdali Mitya Amurskiy sahna-ga chiqdi. Muqon o'rnidan turdi. Sirtqi kiyimlari-

ni yechib, uyidan hozirlab kelgan jun chakmonini kiyib, barini qayirib beliga bog'ladi, etigini yechib, mahsi kiydi-da, davraga tushdi. U o'zini sahnada notanish qilib ko'rsatgisi kelsa ham, bari bir bo'lmadi, maktabda o'rgangan yurishini qilib o'rtaga chiqdi. Uning bu yurishini qarsaklar, qiy-chuvlar sadosi ostida payqamay qolishdi.

U bir chekkada stol qo'yib o'tirgan komissiya oldiga borib o'tirmadi, to'g'ri polvonning oldiga keldi.

— Joybosar ilgarigidan ildamroq yuradigan bo'lib qolganmi? Juda ixcham bo'lib ketibdi, yiqitadi shekilli, — dedi birga kelgan jo'rasi.

U polvonning oldiga kelganda qo'llarini cho'zib, gavdasini g'oz tikdi. Mushak go'shtlari chakmoni sirtidan tiqmachoqday bo'lib bo'rtib ketdi.

— Ana, ko'rdingmi, mushaklari temirday tortishib ketdi, ovuldan kelgan oddiy odam emas bu! — dedi sirk polvoni yonida turgan boshliq.

Kurash vaqti qirq minut, uslubi qozoqcha ekanligi haqida tomoshabinga e'lon qilindi.

— Hoy tilmoch, men qozoqcha kurash tartibini aytaman, sen yaxshilab mana bunga tushuntir. Aytganimni buzsa, mendan o'pkalamasin. Sen shoshmay tur, polvon!

Qo'lingni yugurtiraverma, belimdan ushla. Oldin qo'lingni menga ber, — Muqon uning ikki qo'lini siqib ushladi-da, o'zining belbog'iga olib bordi. — Mahkam ushlal — u shunday dedi-da, o'zi ham uning belbog'idan tutib, bir tortdi-yu, yana bo'shatdi.

— Belbog'ing bo'sh. Mana, menikiday qilib qat-tiq bog'la. Ushlaganda belbog'ing bo'sh bo'lsa, belingni qiyib yuboradi. Tag'in nontopar belingdan ayrilib qolma, bu bel ertaga ham kerak bo'ladi senga. Tushundingmi? Yaxshilab tushuntir, tilmoch. Qanaqa gapirasan o'zing yo o'rischani bil-maysanmi? — deb tilmochni ham bir chaqib oldi.

Kurashsiz o'tgan kunlarini kun qatoriga qo'shmaydigan Muqon ovulda ikki-uch oy yurib zerikib qolgani uchunmi, sirkka kirib yechinganda, qayta suvga tushgan baliqday sergaklanib ketdi. Ro'parasida turgan polvonga qozoqcha kurash usulini xuddi o'zining ustozlari — Ivan tog'a, Poddubniydek o'rgatar edi. Sirk polvoni Muqonning qo'li tekkan sayin qitig'i kelib, tinkasi qurib bo'ldi, bor umidi puchga chiqdi. Negadir uning esiga nuqul Qora Ivan tushar edi.

Muqon qozoqcha kurash hadisini o'rgataman deb, goh oldinga itarib, goh orqaga chekintirib, goh bilaklarini qisib, biqiniga nuqib yurganidayoq bechora polvonning holi qolmagan edi. Buni payqagan sirk boshlig'i undan, imo bilan:

- Ahvoling qalay? — deb so'radi.
- Dusurst-u, lekin...
- «Lekin» deganing nimasi?
- Ilgari bu kurashni ko'rmaganimdan...
- O'rgatyapti-ku.

Ularning gap-so'zi bilan Muqonning ishi yo'q edi. U:

— Hoy, oyog'ingni oldinga chiqar. Bunday! — deb uning boldirini siqib o'ziga qarab tortdi. Keyin tilmochga qarab dedi: — Buningga ayt, tag'in o'rischa kurash usulini ishlataman deb yerga ag'anamasin! Unday qilsa burni pachoq bo'lishi mumkin, — deb orqaga itaribroq borib polvonga qaradi.

— Qani, tezroq ushlab. Onasiga ergashib to'yga kelgan bolaga o'xshab taltayaverma, — deb baqirdi kimdir tomoshabinlar orasidan. Muqon unga parvo ham qilmadi. Kalta chakmonining yengini qaytarayotib:

— Muncha oshiqasanlar, kuchini chamalab ko'ryapman. Bu men o'ylaganday qizlarning qo'g'irchog'i emasga o'xshaydi. Kim biladi tag'in...

Ular bir-birini ushlab, nari-beri surishib bir oz o'rtada yurishdi. Mitya ovul polvonini bag'riga tortib yulqigisi keladi. Muqon unga bo'y bermaydi, o'ziga tortib, qimir etkizmay qo'yadi. Shu tarzda yigirma besh minut o'tib ketdi. Mityaning a'zoyi badani terlab, xuddi yurak og'rig'i tutgan kishiday hansirab qoldi. Odamlarning sabr-toqati tugadi:

— Hoy, Ko'tarib urar bolam, nega shuncha ermak qilasan? Yiqitsang-chi tezroq! — deyishdi ular chuvillashib.

— Nima qilay og'alar-ov, kuchim yetmayapti, — dedi Muqon polvon bilan surishib yurarkan.

— Kuching borligini ko'rib turibmiz. O'zing, anchayin, ermak qilib yuribsan-da.

— Qo'ymadinglar-da, bo'lmasa arvoonga sig'ininglar...

U Mityani «hap!» deb ko'targan edi, xuddi pan-shaxaga sanchilgan bir bog' poxolday osmonga chiqib ketganday bo'ldi. Sirk boshlig'i uni uloqtirib yuboradi, deb o'ylab hushtagini churillatgancha ularning yoniga chopib keldi. Muqonning bir qo'li belbog'idan bo'shashi bilan haligi polvon xuddi mushukdek dik etib yerga tushdi.

— Mana bu meni o'ldiradigan bo'ldi, — dedi u o'pkasini bosolmay. Muqonning bir qo'li hali ham uning belida edi. Bo'shatishini so'radi. — Bunday kurashi qurib ketsin...

— Hoy, tilmoch, mana bu nima deyapti o'zi? Birortamiz yiqilmagunimizcha men uni bo'shatmayman.

— Endi bu usulda hech ham kurashmaganim bo'lsin, — dedi Mitya.

Shu bilan birinchi polvon komissiya tomonidan yengildi, deb topildi. Muqon ikkinchi polvonni uch minut ichida yiqitdi-da, kiyimlarini kiyib sirkdan chiqib ketdi.

Ertasiga Muqonni sirk boshlig'i idorasiga chaqirib olib, iltimos qildi:

— Ko'tarib urar Guppinskiy, roostingni ayt, sen kimsan? Bilib turibman, sen rus tilini ham bilasan, tilmochsiz so'ylayver. Bizni aldama.

— Nima deyapti bu, tushuntir-chi? — deb Muqon tilmochni qidirib qoldi. Tilmoch yo'q edi. Sirk boshlig'i Muqonni sinamoqchi bo'lib, ataylab tilmochni qo'shni xonaga o'tqizib qo'ygan ekan, nachora, chaqirib kelishga majbur bo'ldi. Haligi gap qayta boshdan qozoqchalab aytili.

— Yo'-o'q, o'lay agar tushunsam. Ismim ham, bor gapim ham shu. Otamni ko'rdilaring-ku, haligi, kunda shu yerga kelib yurgan qora chol.

Sirk boshlig'i Muqondan gap ololmadi. Keyin ikkinchi iltimosini aytdi:

— Agar iloji bo'lsa, shartnomani qayta tuzaylik. Bahorgacha sirkimizda qol. Men o'zim o'ttiz besh so'm maosh olaman, senga ellik so'mdan beramiz. Haligi... kassaga tushgan yuz so'mdan ortig'ining yarmini olaman, degan gapingni qo'y.

— Yo'q, bo'lmaydi. Va'da-va'da. Tepamda bir xudo bor, men ikki so'zlamayman. Oq qog'ozga barmoq bosdimmi, gapimda turaman. Kassaga pul tushmasa bir tiyining ham kerak emas. Polvonlaringning ikkitasi yiqildi. Endi qolganlarining bit-tasidan yiqilsam, ot-ulovimni tashlaymanu keta-veraman. Bugun nechtasi bilan kurash tushirasan, ixtiyor o'zingda. Bugun ham yiqitadigan bo'lsam, ertaga haqimni olaman. Shaharda hamma narsa sotig'li ekanini o'zing bilasan. Ulovlarimizga xashak, o'zimizga ovqat deganday... O'zingdan qolar gap yo'q. Pul kerak bo'lyapti. Men shu ishlarni bir kunda saranjomlab keta qolay degan edim, unga o'zing ko'nmading. Tag'in u-bu gaplarni bahona qilib, kurash muddatini cho'zib o'tirma. Qozoqlarning chorvador xalq ekanini o'zing bilasan, ovulda molimiz bor, cho'p-xashak tashishimiz kerak. Xudo xayringni bersin, bizlarni ko'p ushlama, — deb Muqon sirk boshlig'ining shartnomani qayta tuzish haqidagi taklifini rad qildi.

Muqon shartnoma tuzishib, bir nusxasini allaqachon qo'liga olgan, sirk boshlig'i shunga ko'nmay iloji yo'q edi. Kurash davom etardi. Bir hafta ichida hamma polvon yiqilib bo'ldi. Shartnoma bo'yicha Muqonga uch yuz ellik so'm pul tegdi. Sotilgan biletlarni, kassani Muqon tekshirib o'tirmadi, qo'liga ilinganini oldi. Bu orada chopon, ro'mol deganday... tomoshabinlardan sovg'a-salom tushib turdi.

Qozoqcha kurash tugagach, sirk kassasiga tushib turgan pul birdaniga kamayib ketishiga ko'zi yetgan sirk boshlig'i Muqonni sheriklari bilan obro'li bir qozoqnikida mehmon qilib, sirk hisbidan birtalay sovg'a-salomlar berdi. Sirk polvonlari ham dasturxon ustida jamul-jam bo'lishdi. Obi-yovg'on kelgunicha ular quyidagicha iltimosni o'rtaga tashladi.

— Janob Ko'tarib urar mirza, sezib turibmizki, bu sening haqiqiy isming emas. O'zing aytmaganningdan keyin, nachora, shunday deb atashimizdan boshqa ilojimiz yo'q. Kecha bir kishinikiga mehmon bo'lib borgan edik. O'sha uyning bolasi bizga, seni: «U yashirinib yurgan atoqli polvon Muqon Mungaytpasov», dedi. Otasi: «Sen uni qayoqdan bilasan! U hali ovulga kelgani yo'q», deb bolasini jerkib tashladi. Biz bu gapdan hayron bo'ldik. Nazarimizda qozoqlar orasida hali biz bilmaydigan nomdor odamlar ko'p shekilli. El-yurt emasmi, shunday bo'lishi tabiiy, endi sendan iltimosimiz shuki, mabodo mollaringdan xavotir olayotgan bo'lsang, otangni ovulga qaytara tursang-u, o'zing bir oz muddatga biz bilan qolsang...

Qozoqcha kurashda polvonlarimizni hash-pash deguncha yiqitding. Bular ham, ba'zilar o'ylagani-day, osonlikcha jon beradiganlardan emas, ko'p polvonlarni yiqitib sovrin olishgan, sirkimizga saralab olingan polvonlar edi. Bularga ham armon bo'lib qolmasin. Ular: «Kuchining ko'pligiga shub-

hamiz yo'g'-u, ammo, hali o'rganmaganimiz, qozoqcha kurashga tushganimiz uchun dog'da qoldik. Fransuzcha kurash bo'lganida boshqa gap edi», deyishyapti. Shuning uchun ham seni otang bilan birga shu joyga taklif qilib o'tiribmiz. Xo'sh, bu gapga nima deysan? — dedi.

Muqon jilmayib sheriklariga qaradi. Ular ham yelkalarini uchirib:

— O'zing bilasan, — deyishdi.

— Men fransuzcha kurashni bilmayman-da.

— Bilishingga, shubhamiz yo'q. Bordi-yu, bilmaganingda ham, bilmagan-ko'rmagan qozoqcha kurashga tushib bizlar ham yiqildik-ku, nima qipti sen ham yiqilarsan...

— Men qanday kurashga tushsam ham yiqilgim kelmaydi, — dedi Muqon kulib. — Mayli, bu taklifni bir o'ylab ko'ray. Ertaga sirkka borib natijasini aytaman.

Dasturxonga ovqat kelgan mahalda Muqonni polvonlar o'z xonasiga chaqirib ketdi. Ular ichkilikning turli-tumanidan olishgan ekan. Muqon ularni ko'rib:

— Men bunaqalarni umrim bino bo'lib totib ko'rgan emasman. Menga qimiz bo'lsa. Biroq hozir qimiz topib bo'larmidi? Mayli, mana bu shishalardan birini tanlab icha qolay. Ichidagi shirini qaysi bularning? — deb besh yulduzli konyakni qo'liga oldi. — Mana bu shisha chiroyli ekan, shirini shu bo'lsa kerak, — dedi.

— Topding, unga qand suvi qo'shilgan, — deb tilmoch kuldi. Sirk boshlig'i ryumka tutgan edi, Muqon qo'liga kosani olib: — Men qimiz ichib o'rgangan odamman, to'ldirib icha qolay. Shirin suv deyapti-ku. — U shunday dedi-da oltmish darajali bir kosa konyakni sipqarib yubordi. Keyin boshidan shu paytgacha kiyib o'tirgan tumog'ini yulib olib: — Meni aldabsan, bola, ichiga qand qo'shilmagan ekan, — u shunday deb o'rtada

uyulib turgan yaxna go'shtdan katta bir bo'lagini panshaha bilan ilib olib og'ziga tiqdi.

— Shunaqa ham odam bo'larkanmi ovulda? — deb sirk boshlig'i kulib yubordi. Muqon boshqa ichmadi...

* * *

Sirk afishalari o'zgartirilib, Ko'tarib urar Guppinskiyning fransuzcha kurashga tushishi e'lon qilindi. Buni eshitib tomoshabinlar tag'in ham ko'paya boshladi. Biletlar yetishmay qoldi. Kurash bo'ladi desa, o'zlarini tomdan tashlaydigan qozoqlar ovuldan oqib kela boshladilar. Sirk shartiga ko'ra, Muqon kunora bitta polvon bilan kurashadigan bo'ldi. Dastlab o'rtaga Mitya chiqdi.

— Do'stim, men senga qozoqcha kurashni o'rgatgan edim-ku, sen ham menga fransuzcha kurashni o'rgat. Belingda belbog'ing yo'q, seni qanday yiqitaman, xuddi suvdan chiqqan baliqday lipillab turibsan... — dedi Muqon.

Mitya nima deyishini bilmay kulib yubordi:

— Bilmasang ham, menda seni yiqitaman degan umid yo'q...

— Qani, boshla bo'lmasa, qanaqa bo'ladi o'zi? Mening qayerimdan ushlyasan?..

Mitya kelib Muqonning yelkasiga turtib yuborgan edi, u mukkasidan tushdi.

— Iye, anavi bir urib yiqitdimi? Asti, kuchi ko'p bo'lsa ham, hadisini bilmagandan keyin qiyin ekan-da, a? — deb chuvurlashdi odamlar.

Muqon tez yiqilgandan so'ng Mitya kurash usulini bilmaydi shekilli deb, nimadandir umidvor bo'lib, qo'ltig'iga qo'lini tiqib ag'darmoqchi bo'lgan edi, uni qo'zg'ata olmadi. Keyin Mitya uning qo'ltig'idan qo'lini sug'urib olaman deb ancha ovora bo'ldi, xuddi mixlanib qo'yilganday...

Muqon hali qimir etmay yotibdi, uning ustida Mitya xuddi yosh boladay sakrab, obdan sillasi quridi. Yigirma minutcha vaqt o'tdi. Muqon trusi emas, keng pochali shim kiyib olgan edi. Shim Mityaning teridan jiqqa ho'l bo'lib ketdi. Vaqt tugashiga atigi ikki minut qolganida Muqon Mityaning ikki qo'lidan mahkam ushlab olib o'rnidan irg'ib turdi-da, kutilmagan bir chaqqonlik bilan uni tagiga bosdi. Mitya oyog'ini yozib ham ulgur-madi, xuddi tandirga yopilgan nonday yerga yopishdi-qoldi.

— Klassik g'alaba! — dedi sudya.

— O'zi o'rgatgan usul bilan yiqitdim, bunaqa kurashni kim ko'ribdi, — dedi Muqon.

Ovul polvonining kurash hadisi kundun-kunga osha bordi.

— Mana bu polvonlarning hadisini obdan bilib oldi, — deyishdi odamlar. Nihoyat sakkizta polvon yiqilib, maydonga Chyorniy Zamuk chiqqanida Muqon unga ko'z qirini tashlab:

— Bu bilan keyin kurashaman, — dedi. Uning gavgasi Muqondan ikki baravar katta edi.

— Shundan xavfi borga o'xshaydi, — deb taxmin qilishdi tomoshabinlar. Muqon bu gaplarga parvo ham qilmay, boshqalari bilan kurashni davom ettiraverdi.

O'n bir polvon o'n bir xil usul bilan kurash tushsa ham bari bir, yiqilib qolaverdi, hakamlik qiluvchilarning hech qanday e'tirozi bo'lmadi. Shahar hokimlari, to'ralari, xullas kattayu kichigi kurashni zo'r qiziqish bilan kuzatib borishdi. Ular bunchalik kuch, qudrat ovul kishisining peshanasiga qanday bitganidan hayron bo'lar, uni shu vaqtgacha payqamay yurganlaridan o'kinishar edi. Bu polvonning kim ekanini bilish niyatida Sariterak bo'lisiga tekshiruv xati ham yozildi. Xatga quyidagi mazmunda javob olindi: «Hurmatli bo'lisimizning chopari! Shu narsani sizga ma'lum qilamizki,

kurash tushayotgan yigit, Qali degan cholning o'g'li. Uning jiyani Muqon Mungaytpasov Petrogradga kurash tushib yuribdi. Ular, asli, urug'-aymog'i bilan polvon o'tgan...»

Shundan keyin ularning: «Bu Qora Ivan bo'lsa kerak», degan shubhalariga o'rin qolmadi.

Shaharga kelganiga bir oydan ortiq vaqt o'tib, axiyri Chyorniy Zamuk bilan uchrashadigan kun ham yetib keldi. Tomoshabinlar kundun-kunga ko'paya boshladi. Biletlar qo'ldan-qo'lga o'tib, narxi besh so'mgacha chiqib ketdi. Nomdor polvonlarning biri o'tgan kungi kurashda kutilmagan qisqa muddat ichida yiqildi. Bir qiziq jihati shunda ediki, kichik polvonlar kurashda vaqtni ancha cho'zishga muyassar bo'lishgan edi, kattalar esa ko'pga bormay taslim bo'laverdi. Eng zo'r hisoblangan polvonlarning biri uch yarim minut-dayoq yelkasi yer iskadi.

Bugun Muqon sirkka ancha kutdirib keldi. U o'z vaqtida kelavermagach: «U rosti bilan mana shu polvondan xavfsiraydi shekilli. Tag'in, qochib ketib sharmanda qilmasaydi», deb gap qilishdi. U keldi. Arenaga yaqinroq o'tirganlar:

— Polvon, bugun kechikib kelding, har kuni erta kelar eding, — deb undan hol so'rashdi.

— Sal mazam yo'qroq, shamollab qolganga o'xshayman... bugun kelmay qo'yaqolay degan edim-u, tag'in odamlar, mana bu polvondan qo'rqdi, demasin, deb uyalganimdan keldim, — deb qo'ya qoldi.

— Hov anavi kuni, qozoqcha kurash tushganda, uni bir zumda yiqitgan eding. O'shanda ba'zilar: uni «Qozoqcha kurashni bilmagani uchun yiqildi», dedi. Sen bo'lsang ularning kurash usulini bilmasang ham yiqitayotibsan. Bizningcha, har qanday hadisning onasi kuchda bo'lsa kerak. Bu polvonning kuchi o'zingnikidan ko'pmi yo'?

— O, bu tengi yo‘q polvon-ku. Anov kuni arvohtar yor bo‘lib bir yiqitib qoldim-da, bo‘lmasa... Bilmadim, bugun qanday bo‘ladi... — dedi Muqon qo‘rqan kishi bo‘lib.

— Xudo senga yor bo‘lsin, chirog‘im! Cho‘chimal Kuching ko‘p ekanligini sirkdagilar-ning o‘zlari ham tan olyapti-ku. Xudo biladi, yiqitasan, — deb ba‘zi chollar tasalli berishar edi.

Muqon Chyorniy Zamukning oldiga jadal yurib bordi-da, shappa bo‘yniga yopishib quchoqlab oldi. Ikkalasining boshlari bir-biri bilan taqashib, qo‘llari xuddi zanjirday ayqashib qoldi. Ular buqalarda bir-birini itarishib-surishib o‘rtada bir-ikki daqiqa yurishdi. Keyin Muqon kutilmagan bir chaqqonlik bilan Zamukning qo‘llarini yozib yubordi. Yerga engashib o‘zini o‘nglamoqchi bo‘lgan edi, imkon bermadi. Zilday og‘ir va ulkan gavda gilam ustiga gurs etib yiqilib tushdi. U mukkasidan yotib esini yig‘ib olguncha bo‘lmay Muqon uni shartta ag‘dardi-da, ustiga uzala tushib yotdi... Sudyaning hushtagi «chur-r» etdi. G‘olibning nihoyatda qonun-qoidali yiqitganini, uning tengsiz kuch egasi ekanini e‘lon qilishdi.

Polvonlar gilam ustida o‘rinlaridan turib, kurash qonuniga binoan qo‘l berishib, g‘olib yiqitgani uchun uzr aytar ekan, Muqon Zamukka:

— Sen tushingda og‘am Vanyadan ikki marta yiqilib, ikki marta yuzingdagi maskangni oldirgan eding. Endi bu yerga kelib mendan yiqilganing uyat emasmi? — dedi ruschalab.

Zamuk hayron bo‘lib, uning yuziga birpas tikilib turdi-da:

— O‘-o‘, do‘stim Vanya, jigarim... Seni ko‘rar kun ham bor ekan-ku, — deya quchog‘ini keng yozdi...

«Jib-jitsa» kurashi

Polvonlar Peterburgga qaytib kelganlaridan so'ng, ularning Parijda ko'rsatgan kuchlari xalq og'zida doston bo'lib ketdi. Ba'zi bir savdo ishlari minbari bo'lib xizmat qiladigan gazetalar e'tiborsiz joyga ularning suratlarini bosib, sharhladilar. Tashqi ishlar ministriligiga Parijdagi elchixonadan xarakteristikalar kelgandan so'ng, ba'zi bir yakka shaxslarning tavsiyasiga ko'ra, qatnashganlarning hammasi medal bilan mukofotlandi. Poddubniy bilan Muqonga podshoning bosh surati solingan medal taqdim etilib, qozoqlar orasida «Mungayt-pasovning o'g'li oq podshoning polvoni bo'libdi, u podshoning uyida birga turarkan», degan mish-mish gaplar tarqalib ketdi.

— Voy tavba, u cho'qinib ketgan-ku, a, — deb kampirlar shivir-shivir gap qilishdi.

— Ko'rgan odamlarning aytishiga qaraganda, u cho'qinmagan ko'rinadi, boshiga oq qalpoq, ustiga Buxoroning ola to'nini kiydirib qo'yganmish. Juma kunlar ko'chaga chiqib yurarmish, bir ko'zli jinni kurashib yengibdi. Shoxli bir devni kurashib yiqitibdi, — deb gap-so'z tarqatishibdi bekorchi chollar. «Qizil soqolli hazrati Ma'dining o'zi Muqon degan odam haqida gapiribdi. Chamasi oxir zamon bo'lib, yaqin o'rtada Dajjol chiqsa kerak», deb vahima qilishibdi. Bu gaplarni eshitgan qozoqlar nima qilib bo'lsa ham, Muqonni bir ko'rishga intizor bo'lishdi. Biroq, elini qanchalik sog'inmasin, Muqon uyiga, ovuliga qaytishga vaqt topolmadi. Kurashni yaxshi ko'radigan Muqon chet ellarni kezib, kurashadigan odam axtarib ketdi. Rossiya sha'niga dog' tushirmaydigan rus polvonlari, kurash bo'ladi, degan shaharga to'xtamay boradigan bo'lishdi. Muqon so'nggi uch yil ichida London, Anqara, Eron, Iroq, Hindi-Xitoy shaharlarini oralab chiqdi. U, qozoqlar ovulida gap-so'z qilganidek, podsho uyida turmadi. Hatto podshoni

ko'rgani ham yo'q, ko'ra olmagani uchun afsuslanmadi ham. Yotsa ham, tursa ham Qiziljardagi politsmeyster darvozasi oldidagi odamlar uning ko'z oldidan ketmas, ularni ko'rgisi kelar edi. U yoshi ulg'ayib yetilgan sayin, ko'p yil umr ko'rish orzusi kuchaygan sayin talay mamlakatlarni oralab, talay voqealarni boshidan kechirdi. Ba'zi mamlakatlarda odamlar hatto soyasi tushadigan yaproq ham topolmay, nohaq o'lib, butun umri qarzdan chiqmay, qul bo'lib sotilgan bechoralarni uchratdi. Shularni ko'zi bilan ko'rib, o'z vatandoshlarining mehribonchiligi, odamgarchiligi sira ko'z oldidan ketmadi: o'lgan otning xunini to'lagani, Safarboynikida o'tgan kecha, Cho'chqa ko'ldagi ma'raka, oq ko'ngil Dobriy-Rabiy, sof niyatli Ivan tog'a va nihoyat Dubniyning yoqimli siymosi, Parijdagi Stepan Nikolayevichning mehribonliklari ko'z oldidan bir-bir o'tganda: «Mehribon, quchog'i keng o'z elim, bepoyon Rossiyam», deb talay marta xo'rsingan kunlari ham bo'ldi Muqonning.

* * *

Dunyoni kezib chiqqan polvonlarning uzoq safari Xarbin shahriga kelib to'xtadi. Bu yerga Xitoy, Yapon, Koreya, Mo'g'ul mamlakatlarning polvonlari kelishgan edi.

Sar-Kek-Ki — bu Yaponiyaning Parijda bo'lib o'tgan jahon birinchiligi musobaqasida qatnashgan polvoni. U fransuzcha kurashda Hojimuqondan ikki minutda yiqilgan edi. Yaponlar izza bo'lgani uchun kek saqlaydigan xalq. Yaponiyaning Mikadosi¹, qayig'ini yurgizmagani shamolni: «Rossiya tomondan, Xitoy tomondan esgan shamol», deb xalqini gij-gijlab, o'chakishtirar ekan. Sar-Kek-Ki ham ana shu tarbiyani olgan-da. U ko'p gapirishni, kulishni yomon ko'rar ekan. Xitoydan, Koreyadan

---

¹ Yapon podshosi.

kelishgan o'n ikki polvonni yengib elimga obro' bilan qaytaman deb turganda, o'zini hash-pash deguncha yiqitib qo'ygan rus polvoni kelib qoldi. Yana kurashni qaytalab, vaqtni cho'zmaslik uchun Sar-Kek-Kini kim yiqitsa, u yiqilgan o'n ikki polvonni yiqitgan hisoblanib, poygani shu odam oladi degan kurash komissiyasining qarori chiqib qoldi.

— Kurash fransuzcha bo'ladi, — dedi komisiya.

— Men yaponcha «Jib-jitsa» kurashida kurashaman, — dedi Sar-Kek-Ki. Bu kurashda hech qanday qoida bo'lmas ekan, to'g'ri kelgan joyidan ushlab, chamasi kelsa yulib tashlayverar ekan.

— Ivan Koren, sen yaponlarga yaqinroqsan-ku, bu kurash usulini biladigandirsan, sen kurasha qol, — dedi bu kurashni bilmagan Muqon.

— Qo'y-e, urishgan itdek yaralanib nima keragi bor. Kurashmayman, — dedi saxalinlik Ivan.

— Men «Jib-jitsa»dan boshqa kurash bilan kurashmayman. Rus polvonlari kurashmasa, mukofotni kurashmayoq olaveraman. Birinchilik meniki, — deb Sar-Kek-Ki bezrayib turib oldi. Hojimuqon bir oz yerga qarab turdi-da, og'zidagi nosini jahl bilan tupurib:

— Yoz meni, agar itning kurashi bo'lsa ham kurashganim bo'lsin, — dedi.

Mabodo birortasi o'lib qolsa, javobgar bo'lmasligi uchun ikkalasi bir-birining qo'lidan tilxat olishdi. Keyin sirkdagi tomoshabinlardan ikki odamni chaqirib olib aktga qo'l qo'ydirishdi-yu, ikkalasiga ham oq mayka, trusi kiydirishdi. Oraligini ikki sarjin yercha qo'yishib, qo'ng'irog'ini chaldi sirk boshqaruvchisi. Yapon polvoni temirday qattiq qo'li bilan Hojimuqonni bir urib o'tdi. U ko'z ilg'amaydigan tezlikda yana bir urib, sirkning ikkinchi tomoniga sakradi. Hojimuqonning boshiko'zidan tirqirab qon oqdi. Rus polvonlari o'rinla-

ridan irg'ib turishib, o'rtada sakrab yurgan yapon polvoni sari tashlanishdi.

— Chiq bu yoqqa. O'ladigan bo'lding-ku, bechora! — deb qichqirdi kimdir ovozinig boricha. Sudyaning hushtagi ustma-ust chalinib Sar-Kek-Kiga qarshi tashlangan rus polvonlarining yo'lini to'sdi:

— Qayoqqa?

— Nima, o'ldirmoqchimi bu?

— Bu kurashning qoidasi shu! Kuchi yetsa u ham shunday qilsin!

Arslondek hamla qilgan uchta polvon chiqqan joyida turib qolishdi:

— La'natining qo'lini endi tekkizma! — deb baqirishdi.

Yapon polvoni yana urmoqchi bo'lib uchinchi marta o'qday uchib kelayotganda qonga bo'yalgan Hojimuqon uni ikki qo'lidan shap ushlab, orqasiga qayirdi-da yelkasidan ko'tarib olib yerga urdi. Mukkasidan tushirib, o'ng tizzasi bilan yag'rinidan, chap oyog'i bilan yelkasidan bosib turib, chap qo'li bilan Sar-Kek-Kining butun yuz terisini shilib oldi.

«O'ldim!» degan dahshatli tovush eshitildi. Biroq Hojimuqonning qasosli po'lat qo'llari unga rahm-shafqat qilmadi. Uning qonga belangan og'ir gavdasi qimir etmadi. Sar-Kek-Kining bosh terisi sidirilib yelkasiga kelganda, sirk boshqaruvchisining hushtagi chalindi. Muzika qisqagina motam kuyini chaldi. Bunday o'limni ko'p ko'rgan sirk boshqaruvchisi Sar-Kek-Kining o'limini odatdagi ish deb, indamay qo'ya qoldi. U kasalxonaga olib borilgandan keyin o'ldi. Hojimuqon ham bir oy davolanib, tuzalib ketdi. Biroq uning Ivan tog'a maktabidan suluvlanib chiqqan husniga ozgina dog' tushdi.

Bahor payti edi. Hojimuqon kasalxonadan chiqib o'z do'stlarining safiga qo'shildi. Bular

yotadigan joy Xarbin sirkining qurilish materialari turadigan hovlisidagi bir bo'lmada edi. Hovli ichida uyulib yotgan yog'ochlar ustiga kiyimlarini yozib, kungayda tog' burgutiday to'rtta polvon o'tirardi. Bular ichida yosh jihatdan kattasi ham, xo'jalik ishlarini boshqaruvchisi ham Ivan Koren edi. Oldilariga qalinroq bir sirk afishasini yoyib, nonlarini, tuzlangan baliqlarini, shishalarini, pishloqlarini o'rtaga tashlashdi.

— To'yga kelinglar, og'aynilar! Dunya, Yakov bobongni chaqir.

— Polvonlar, bularing nima?

— To'y. Ko'pdan beri mana bu «Qora Ivanni» kutib yotgan edik. Bu — elga qaytadigan mahalimizdagi yo'l ocharimiz.

— Bu polvonning oti Hojimuqon emasmi?

— Biz buni ilgari Qora Ivan der edik. Siz aytgan otni Stambulga borganda olgandi, boshidagi yarani o'shanda orttirgan edi-da! Endi buni ilgari nomi bilan aytamiz. Qutlug' oting qayta topilganligi uchun... Ol, krujkangni bir ko'tarib yubor...

Shu o'tirgan polvonlar borib kurashgan shaharlardan biri Stambul edi. Shunda Muqonga turklar qiziqib qolib, o'z to'pidan ajratib olish payiga tushishib ishlatmagan hiylasi qolmabdi. Muqon har kungi odati bo'yicha mehmonxona bog'i o'rtasidan o'tadigan ariq bo'yida yuvinib, suvda suzib yurgan kichkina baliqlarni tomosha qilib o'tirganda, qayoqdandir, uning ustiga suv sachrabdi. U boshini ko'tarib ro'parasiga qarasa, ariqning narigi yuzida boshlariga zar do'ppi kiyib, og'izlarini oq shohi ro'mol bilan o'rab olgan ikki qizga ko'zi tushibdi.

— Salom! — deb kulishibdi qizlar yigitga.

— Salomat bo'linglar, go'zallar! Nega suv sachratasanlar?

— Nega qaramaysan?

— Suvdagi suluv baliqlarni tomosha qilib o'tiribman.

— Voy, baliq bizlardan suluvmi?

— Suluv, ularning og'zi senlarnikiga o'xshab qiyshiq emas...

— Bizlarning og'zimiz qiyshiqmikan?

— Qiyshiq bo'lmasa nega ro'mol bilan o'rab olgansanlar?

Ikki qiz qiqir-qiqir kulishib og'zidan ro'molini olishibdi. Ularning marjon taqilgan oppoq bo'yinlari, inju tishlari, gulday qizil yuzlari Muqonni maftun qilibdi.

— Lablaring go'zal ekan, bunday labni o'psa ham bo'ladi.

— Bizlarning senga o'pkizib harom qiladigan labimiz yo'q.

— Mening og'zim harommi?

— Ha, harom. Seni kofir bo'lib ketgan turk deyishadi, rostmi?

— Yolg'on. Men kofir emasman, pusurmonman. Turk emasman, qozoqman. Senlarga meni «kofir» deb kim aytdi?

— Biladigan kishilar aytdi. Bizlar seni shu bog'da har kuni ko'ramiz. Biladigan kishilardan surishtirib so'rasak, shunday deyishdi.

— Senlar qayerda turasanlar?

— Ro'parangdagi ochiq turgan derazani ko'ryapsanmi?

— Ha.

— Xuddi shu uyda turamiz. Yur, uyimizga borib mehmon bo'l.

— Men uylaringga bormayman.

— Nega?

— Men Stambulga mehmon bo'lish uchun kelganim yo'q, kurashgani kelganman. Kurashim tamom bo'lgandan so'ng, qaytaman.

— Qayoqqa?

— Rossiyaga.

— Rossiya kofirlar vatani, bizda qol.

— Senlar noto'g'ri aytayapsanlar. Rossiyada kofirlar yo'q, faqat ruslar bor. Ular yaxshi odamlar. Buvim: «Kimning niyati yomon bo'lsa, o'sha odam kofir», degandi. Qani, senlar meni kofir degan odamni shu yerga olib kelinglar-chi?

— Nima qilasan?

— Mana shu suvga tumshug'ini botiraman! Undan keyin bunday so'zni aytmaydigan bo'ladi.

O'sha ikki qiz uning orqasidan bir necha marta ergashib, xohlagan bittamizni olgin-u Stambulda qol, deydi bo'lishibdi. Shunda Muqon:

— Mening uchun aziz narsa — qiz emas, jonajon vatanimning tuprog'i, — deb javob beribdi.

Muqon bir kuni Stambulning katta machitini ko'rgani borganda turk eshoni boshiga turkcha popukli qizil do'ppi kiydirib:

— Bu hamma musulmon machitlarining onasi. Buning ichiga kirgan odam «hoji» bo'ladi. Endi sen Hojimuqon bo'lding, — deb boshidagi popukli turkcha qizil do'ppi bilan suratga olib, gazetaga chiqaradi. Shu-shu o'rtoqlari hazillashib boshqacha nom bilan chaqirib yurishgan ekan. O'zi bilan ko'p yil do'st bo'lib birga yurgan Ivan Korenning boya hazillashib aytgan hikoyasi mana shu edi.

— Endi Yaponiyaga boramizmi?

— Qo'y-e... — dedi Hojimuqon, oq qilib ko'targan krujkasini to'nkarib qo'yib. — Men Dubniy bilan Londonga bormoqchi edim, kemada yura olmaganimdan qoldim. Tushsam ko'nglim ayniydi. Bu yer bilan Yaponiya o'rtasida katta dengiz bor ekan. Ularni men bilan kurashtiradigan polvonlarining ishini Xarbinda bir yoqli qildim-ku, bo'lar endi, bormayman. Elni sog'indim. Endi elimga qaytaman. Yer yuzining ba'zi joylarini oralab ko'rdim. Biroq jonajon vatanimiz tuprog'idan aziz, Rossiyadan go'zal mamlakatni ko'rmadim.

— To'g'ri aytasan, og'ayni. Bizning mamlakat-

dan ham go'zal mamlakat, xalqimizdan mehribon xalq bu dunyoda topiladimi! Shu xalq bilan birga yashab, birga ishlashdan ham katta baxt bormi dunyoda!

— Orenburg sirki xat ustiga xat yuborib, chaqirib qo'ymayapti, boraylik, — dedi Koren.

— To'ylaring to'yga qo'shilib, safarlaring be-xatar bo'lsin! — dedi Yakov, hazilkash polvonlarning hikoyasini maroq bilan eshitib bo'lib.

*Dunyoga mashhur bo'ldi alp kuchim,
Odamlarni tang qoldirib kurash tushdim,
O'ldirmoqchi bo'lganda Sar-Kek-Kining
Sidirganman, tulkidayin bosh terisin.*

Mirza

Ming to'qqiz yuz o'n to'rtinchi yilning qishi xuddi jahon imperialistik urushi kabi sovuq keldi. Kunora bo'ron izg'irinli yoz bo'lib turdi. Dekabr oyining boshlarida qo'radagi uyulgan qorni ikki ot qo'shilgan taxta mola bilan tozalayotganlar oldiga, ustiga qashqir terisidan tikilgan po'stin kiygan, boshida qora qozonday qalpog'i, qo'lida katta sandiqday chamadoni bor birov kirib keldi. U:

— Ey, birodar, Quttiboy mirzaning hovlisi shumi? — deb so'radi terlab-pishib, uyulgan qorni qo'radan olib chiqib ketayotgan kishidan.

Quttiboy Qiziljarning ko'zga ko'ringan savdogari edi. Bu hovlining yarmidagi uy yevropacha uslubda solingan bo'lsa ham, ikkinchi yarmi xashak uyumlari, chanaga qo'shiladigan tuya, so'yiladigan ho'kiz, yengil chanaga qo'shiladigan ot, sotiladigan qo'y va hokazolar bilan ivirsib yotardi. Kechasi bilan uvillab esgan shamol hovlini qorga ko'mar, xashakni har tomonga sochib yuborardi. Ana shu sochilgan xashak, uyulgan qorni tozalash uchun o'nlaracha yollangan ishchi kechayu

kunduz tinmay ishlardi. Nihoyatda charchagan xizmatkor qora qalpoqli bu kishiga hayron bo'lib qaradi-da, indamay o'tib ketdi. Yo'lovchi uning qaytib kelishini kutib turdi. Xizmatkor keyingi moladagi qorni olib borganda, oti qorga tiqilib qoldi. Ikki xizmatchi tiqilgan otni chiqirish uchun har qancha urinsa ham bo'lmadi, terlab-pishib ketdi. Ularni ko'rib turgan hovlidagi yo'lovchining toqati toq bo'ldi. Chamadonni darvoza oldiga qo'yib, ular oldiga borib:

— Hoy namuncha urinib yotibsanlar? — deb so'radi.

— Ko'rmayapsizmi, mirza?

— Ko'rganda nima, so'ysa bir qozon go'sht chiqmaydigan otni tortib ololmayotganlaring uyat emasmi?

— Albatta, mirzalarning ko'ziga shunday ko'rinadi-da. Sizlar faqat go'sht yeyishni bilasizlar. Bu otning og'irligini ko'targan kishigina biladil

— Bularning gapini qara-yu. Bor, sen borib kurak olib kel, qorni qazib chiqarib olaylik, — dedi ikkinchi xizmatkor qora qalpoqli, po'stin kiygan odamga jahl qilib. Bir xizmatkor ustiga yopishgan qorni qoqib, qorga botmagan otini burdi.

— Ey, to'xta! Molani chiqarib, qor ustiga ko'ndalangiga tashla. Nima qilasan kurakka ovora bo'lib, — dedi haligi notanish kishi.

— Nimaga, mirza?

— Sen mirza-pirza degan gapingni qo'y, ishqilib otingni chiqarib bersam bo'ldimi? Taxtani qorga oyog'im botmaydigan qilib tashlagin. Nima qilmoqchi ekanimni ko'rsatay senga.

Qorga oti botgan xizmatkor xo'mrayib qarar ekan:

— Vajohatidan xuddi ayiqqa o'xshaydi-ya, qayoqdan kelib qoldi bu yerga? — deb to'ng'illadi. Ikkinchi xizmatkor nima qilishni bilmay turib qoldi.

— Nega ag'rayib turibsan, yech deyman taxtani.

— Qotib qolgan qayish yechiladi deysizmi, mirza. Borib kurak olib kelaman.

— Voy bechora-ey, kurak-kurak deguncha taxtani olib kelsang-chi? — deb u molani bir qo'li bilan tiqilib yotgan otga qarab itarib yubordi. Taxta — qo'shig'liq turgan ot-poti, odami bilan sudrab yurgan chanaday yengil surilib qor uyumiga borib tiraldi. Ot to'rt oyog'i tayg'anib cho'nqayib o'tirib qoldi. Haligi odam ot botgan qor ustiga taxtani ko'ndalang qo'yib, yol-dumidan ushlab, «haup» deb bir siltaganda, otni qoziqday sug'urib olib, bir chetga dumalatib yubordi. Charchab qolgan ot, tuyoqlari yerga tekkandan so'ng, o'rnidan turib bir silkindi-da, yonidagi otga qaradi. Ikki xizmatkor xuddi tush ko'rishganday bir-biriga ma'noli qarashib olishib, noma'lum kishiga tikilishdi. Ular otlarining tizginidan ushlar ekan, so'rashdi:

— Mirza, chamadoningiz ko'chada qoldimi?

— Ha.

— Bittasi ilib ketmasin yana. Bu yerda bebosh bolalar ko'p...

— Ilib ketadigan bolalar ikkalangga o'xshasa, qayerga borardi deysan. Uning og'irligi haligi otday bor.

Xizmatkorlar otlarini qo'raga haydab kirdilar.

— Yigitlar, yigitlar!.. Qo'raga birov kirdi, yo Dajjol, yo Maddoh — ikkalasidan biri. Afti-angori shundan boshqaga o'xshamaydi, — deb vahima qilishdi haligi xizmatchilar, qo'rada qor kurab, xas-xashakni tozalab yurganlarga.

— Nima deb valdirayapsanlar o'zi?

— Nima bo'lardi... Dev!

— Nima deb aljirayapsanlar? Ko'zlaringga bir narsa ko'rindimi o'zi? Shu zamonda dev bo'larmidi?!

— Ana, ana qo‘raga kirdi.

Qo‘ra ichidagi odamlar uni ko‘rib hayron bo‘lib qolishdi. Boshqalardan unchalik katta bo‘lmasa ham qashqir terisidan po‘stin kiyib olgan gavda odamlarga devdek bo‘lib ko‘rindi.

— Voy, bo‘y, bu odamda bir gap bor! Qo‘lidagi chamadonining o‘zi bir chanaga yuk bo‘ladi-ku. Kim ekan u, so‘zlashdinglarmi?

— So‘zlashdik.

— Tili qanaqa, o‘zimizning odamlarga o‘xshab so‘zlar ekanmi?

— Ha, rus tilini aralashtirib qozoqcha so‘zlashdi.

— Unday bo‘lsa tatar ekan-da.

— Bilmadik. Yuziga ham tikilib qarayolmadik. Quloq, lablarining dabdalasi chiqib ketgan. Kiyimiga qarab, mirza bo‘lsa kerak, deb o‘ylagan edik, ko‘tarib yurgan chamadonini ko‘rib, kim ekaniga ham aqlimiz yetmay qoldi...

— Xo‘sh, unday bo‘lsa polvon ekanini qayoqdan bildinglar?

— Iya, boya mana bu ot qorga tiqilib qoldi-ku. Shunda orqasi zo‘rg‘a ko‘rinib turgan otni bir o‘zi tortib olib, bir chetga uloqtirib yubordi.

— Otni uloqtirib yubordi deysanmi?

— Ot bu yoqda tursin, vajohatidan tuyani ham uloqtiradiganga o‘xshaydi. Bekorga uni yo Dajjol, yo Maddoh deyapmizmi?

— Xo‘sh, so‘zlashganda nima dedi?

— Aytarlik hech nima demadi-yu, sal manqaroqmi, har holda, tovushi g‘alati, xuddi ingragan arslonning ovozigaga o‘xshaydi. Faqat men ko‘chaga chiqib ketayotganimda: «Quttiboy mirzaning hovlisi shumi?» deb so‘radi, xolos. Men shoshilganimdan yuziga ham qarayolmay o‘tib ketaverdim. Otning qorga tiqilib qolganini ko‘rib, oldimizga keldi-da, mening molamni oyog‘i tagiga qo‘yib, chiqarib berdi.

— E, unday bo'lsa ichkaridan (Rossiyadan) kelgan mirzaning do'stlaridan bittasidir-da.

— Yo'q, mirza bo'lsa ot tugul odam o'lib yotsa ham qayrilib qaramasdi. Qaysi mirza shunday katta chamadonni qo'lida ko'tarib yuradi? Yo odamga ko'tartirib, yo aravada olib kelmasmidi?

— Rost, agar mirza bo'lsa qorga botmoq tugul, qonga belanib yotsa ham qaramay ketavermasmidi? Bu oddiy odamlardan bo'lsa kerak.

— Unda kim bo'lsa ekan-a? Ana, mirzaning uyiga kirib ketdi. Hol-ahvolini ham so'ray olmadig-a?

* * *

Quttiboy mirzaning tashqari uyida yotadigan ov iti «vov» dedi-yu, «hay!!!» degan salmoqli tovushdan qo'rqib, eshigi ochiq turgan oshxonaga kirib ketdi. Ilgari bunday qilmaydigan itning g'ingshishidan shubhalangan oshpaz ayol cho'chib tushdi. Hali shirin uyquda yotgan mirzaning oilasi, mehmonlari uchun ovqat tayyorlayotgan ayol, qo'lga kappirini olib tashqari uyga chiqdi.

— Kampir, Quttiboy mirza uydami? — dedi yo'g'on bir tovush.

Boshiga qora qalpoq, egniga po'stin kiyib olgan odam oqsoch xotinning ko'ziga go'yo ayiq so'zlayotganday ko'rindi. U qo'rqqanidan mirza uxlab yotgan xonaga qarab yugurdi. Eshikni odatdagiday taqillatib kirishga ham chamasi kelmay, birdan ochib:

— Mirza! — dedi tovushining boricha, uyg'onganiga ancha bo'lsa-da, turishga erinib yotgan Quttiboyga.

— Nima? — dedi u qo'rqib ketgan ayolga qarab.

— Keldi.

— Kim?

— Qora qalpoq kiygan qashqir... bir...

— Nima deb aljirayapsan? — deb mirza boshini ko'tardi.

Ayol boshqa hech narsa deyolmay mirzaning xotini yotgan xonaga chiqib ketdi.

— Nima deydi bu mal'un. Qalpog'i nimasi, qashqiri nimasi?.. — deb mirza shoshib-pishib ki-yina boshladi. Hovlida qor kurayotganlarga yor-damlashib yurgan uy xizmatkori «dev»ni ko'rmoq-chi bo'lib, shoshilib uyga kirdi. U dahlizda turgan mehmonni kiyimlarini yechib qo'yadigan xonaga olib kirib:

— Yechining, mirza, men xo'jayinga xabar beray, — deb chiqib ketdi.

Mehmon endi po'stinini yechib mixga ilayotgan-da, Quttiboyning tovushi eshitildi:

— Sen qayoqda yuribsan o'zing? Uyga bir balo kirib ketdi, deb toza qo'rqitdi-ku anavi oqsoch mal'un!

— Men qor kurayotgandim, mirza. Sizni so'rab qora qalpoqli, po'stin kiygan bir mirza keldi. O'sha kishini aytgandir-da.

— Po'stini bor deysanmi? Qayoqdan kelibdi?

— Unisini bilmadim-u, mirza, har holda kiyi-nishidan Rossiyadan keladigan mehmonlarga o'xshaydi.

— Unday bo'lsa, uning nimasidan qo'rqib yurib-di anavi jin urgur. Uyga kirgizdingmi? Yuk-puki bormi?

— Boshqa yuki bormi-yo'qmi bilmayman, qo'lida bir katta chamadoni bor. Yechinadigan uyga olib kirib qo'yay degandim, ko'tarolmadim. O'zi ko'tarib yurganiga qaraganda ichida pul bo'lsa kerak.

— Barakallo, ha bu boshqa gap! Haligi qo'rqitib, kiyimimni ham tuzukroq kiya olmadim. Men kiyinib, yuz-qo'limni yuvib chiqqunimcha Ros-siyadan keladigan odamlar uchun ajratilgan mehmonxonaga olib kir, — deb mirza o'z xonasiga kirib ketdi.

Quttiboy mirza toza yuvinib, yevropacha kiyinib mehmonxonaga kirganda, mehmonni ko'rish bilan bo'lib, eshik oldida qotib qoldi. Uning miyasidagi shirin xayollar mehmonni ko'rish bilan chip-pakka chiqdi. U mehmonni puldor, minglab mol sotib olib ketadigan qorindor savdogarlardan bo'lsa kerak, deb o'ylagan edi. Yo'q, mehmon boshqa odam bo'lib chiqdi. U hecham savdogarga o'xshamasdi, oddiy odamga ham, o'qituvchiga ham, injenerga ham o'xshamasdi. Uning ko'z oldida kamzulining yoqasidan etagigacha medal znachok taqib olgan bir odam o'tirardi. Kamzulining oldida tugma qadashga ham joy qolmabdi, hamma yog'i turli znachok bilan medalga to'lib ketgan. Uning ichida oltini ham, kumushi ham, misi ham bor. Sal qo'zg'alsa bas, shamol tebratgan daraxt yaprog'iday shildir-shildir qiladi. Bunday mukofotni, Quttiboy o'zi hamtovoq bo'lgan gubernatorda ham ko'rmagan edi. Harbiy odam dey desa, hech qanday belgisi yo'q. Mirza hayron bo'lib:

— Assalomu alaykum! — dedi.

— Salomatmisiz, Quttiboy mirza? — Men Rossiyaning jahon polvoni nomini olgan Hoji-muqon Mungaytpasov bo'laman.

Quttiboy mirza xalq necha yildan buyon ko'rishga intizor bo'lgan atoqli polvonning uyiga kelganiga xursand bo'ldi-yu, biroq foydasi tegadigan savdogar bo'lmaganiga achindi. Ranjiganini bildir-maslikka harakat qildi. «Nima bo'lsa ham bundan tezroq qutulish kerak. Bir toyning go'shtini ko'rdim demaydigan bu polvon meni nechuk izlab keldiykin?» deb o'yladi.

Uning esiga qish boshida Sariterak bo'lisidan mehmon bo'lib kelgan bir cholning aytgan gaplari tushdi. Ular dasturxon ustida hazil-mutoyiba qilib o'tirib:

— Chirog'im bo'lis, podshoning buyrug'i, deb ko'p qo'y yig'ib yubordinglar. Muncha qo'yni nima qilar ekan u? — debdi sariteraklik bir oqsoqol, xalqning tobora qashshoqlashib borayotganini aytib. Shunda bo'lis javob beribdi:

— Podshoga qancha qo'y bo'lsa ham ko'plik qilmaydi, oqsoqol, Peterburgda qozoqlarning Hojimuqon degan bir polvoni bor deyishadi. U har kuni besh qo'yning go'shtini yermish. Unga ovqat yetkazib bo'ladimi! Shunga berayotgan bo'lsa kerak.

— Asta'furillo!.. Eshitmagan gaplarni eshitasan-a. Unda yiliga bir ming sakkiz yuz qo'y yeydimi?

— Voy-bo'y, ikki mingga yaqin-ul

— Qaydam chirog'im, unchaligini bilmadim!.. Peterburgda polvon borligi ham rostdir-ku, biroq bir ovulning qo'yini bir polvonga so'yib berib, poshshoyi olam o'zlari quruq o'tirmagandirlar. U bu yoqda tursin-u, Qasqirboybiyning o'zi xalqdan olib shu yilning o'zida ellikdan ortiq qo'y so'ydi. Xalq farzandlari: botir, olim, shoir yesa chiqinimiz dalaga ketdi demas edik. Qaydam, qarog'im... — deydi shunda oqsoqol kulib.

Quttiboy Hojimuqonga katta qozonni to'ldirib go'sht pishirtirdi. Uning ichida qazi ham, qarta ham, yol quyruq ham bor edi. Shu atrofdan keladigan mehmonlar uchun tayyorlab qo'yilgan uyga dasturxon yozdirib, ikki yigit tog'arani to'ldirib go'sht olib kelishdi. Bu yerga shaharlik polvonni ko'rish uchun ikki-uch chollar ham kelishgandi. Boyning qarindosh-urug'lari ham bola-chaqalari bilan kelishdi.

— Polvon, Rossiyada ko'p yil yurgan bo'lsangiz ham ovul odatini unutmagandirsiz. Qo'yning kallasini qo'ymadi', deb ko'nglingizga kelmasin,

---

¹ Qozoqlardagi urf-odatga binoan eng aziz mehmonning oldiga albatta qo'yning kallasi qo'yiladi.

mirzaning ozroq moli dalada edi. Bozordan olay degan edi, men ayozda qolgan molning go'shti nima bo'lardi, deb oldirmadim. Hozir ayni so'qim go'shti yeydigan mahal-ku, mana, buyurgani oldingizga keldi, qani oling, — dedi qariyalardan biri.

— Mirza, polvonni yigirma to'rt yil chetda yurib ichkilikka o'rganmagandir deysanmi? Beradiganing bo'lsa, bizlardan tortinmay beraver, ovqat oldidan ichib o'tirsin, — dedi yana bitta chol.

Mirza oqsoch xotinga, olib kel, deganday imo qildi. Ayol bolaning bo'yiday keladigan shishani olib kelib mirzaning qo'liga berdi. Hojimuqon dasturxon atrofida o'tirgan odamlarga bir qarab oldida:

— Mirza, men yigirma to'rt yil chetda yurib, sening uyingda birinchi marta o'tiribman. Bu bir navqiron yigitning umri. Kuz o'tib qish kelganday, qish o'tib bahor kirganday, bir necha kishi dunyodan o'tib, uning chirog'ini bolasi yoqib o'tiribdi. Shularning biri, mana sen o'zingsan. Sakang'ning vafot etganini bundan yetti yil ilgari eshitgan edim. Ichkiligingni qo'ya tur-u, marhumning haqiqiga birov quron o'qib yuborsa ortiqchalik qilmas.

— Chirog'im-ey, qayoqdan esingga tushib qoldi... Bugun kun juma edi, juda yaxshi esga solding-da, — deyishdi qariyalar sevinishib.

Quttiboyning kekxa onasi sochlarini yig'ib, cho'kkalab o'tirdi-da:

— Chirog'im kelin, ovqatning betiga dasturxon yopa turgin, — dedi.

— Qani, mulla, qisqaroq bittasidan o'qib tashla, — dedi Quttiboy siporoq kiyingan Jontoy dey-digan bir kimsaga. Mulla cho'kka tushib, qur'on o'qidi. Fotiha qilingach:

— Mirza, yana bir iltimosim bor, uni ham ovqat

---

¹Quttiboy otasining qisqartirilgan oti (*tarj.*).

betidan dasturxon olinmay turganda aytay. Men yeyman desam toyingga qo'shib qo'yingni so'yib ossang ham ichagimga yuq bo'lmaydi. Yemayman desam, oddiy kishi yeydigan ovqatga ham qanoat qilaman. Shu Qiziljar shahrida men ham qor kuraganman. Endi hovlingni kurab yurgan yigitlaring meni tanimay «mirza» deb yurishibdi. Ular xo'jayinning oldiga kirishga uyalishyapti shekilli. Bu mening ham boshimdan o'tgan. Kim biladi, qashqir terisidan po'stin, tivit qalpoq kiyganimni ko'rib, meni mirzalardan bittasidir, deb yurishgandir. Quttiboy turganda menga mirzalikni kim qo'yibdi? Xudo mirzalikni har kimga ham ravo ko'ravermaydi... — dedi polvon.

— Rost aytasan, polvon, bu xudoning berganida, chirog'im, shukur, shukur... — dedi Jontoy mirzaga ko'z osti bilan qarab, soqolini silarkan.

— Ha, mirzalikni xudo bergan, qulochingni keng yoz! O'sha meni mirza deb hayqirib yurgan yigitlarning hammasini chaqir, kirsin. Sakangga qur'on o'qilib yeyiladigan ovqatni ular ham birga yeyishsin. Po'stinli odamning Hojimuqon ekanini, chin mirza Quttiboy ekanini ko'rib qo'yishsin. Meni kirib ko'rishga ham botinolmay yuribdi, sho'rliklar.

— Polvon, ular ovqatdan kanda emas. Bizlar shulardan ortganini yeb o'tiribmiz. Ertaga ularning yotoqxonasiga borib, alohida gaplasharmiz. Haligi poshshoning saroyida bo'lganingni aytib ber-chi... Saroyini oltin bilan kumushga bezab tashlagandir-a. Ha, podshoyi a'zam saroyidan nimani ayaydi deysan. Uning saroyining darvozasi-ni ko'rish ham katta gap-a? — dedi Quttiboy gapni boshqa tomonga burmoqchi bo'lib, polvonni ovqatga taklif qilarkan.

Hojimuqon o'rnidan qo'zg'almay, «sabr qil» deganday mirzaga qo'lini cho'zib, ko'zini qisib qaradi:

— Hey Quttiboy, bundan yigirma ikki yil burun men qo'shning Maslikovning pichanini olib kelaman deb, bo'ronda oti o'lib qolib, chanani menga yayov sudratib, xunini to'la, deb meni politsmeyergerga olib borganda, sen hali yosh bola eding. Odamlar otning xunini to'laymiz, deb pul to'plashayotganda Husayin bobo to'raning yonida turgan otangga: «Chirog'im Sakenjon, mana bu bechora bolaga xudo kuchdan beribdi, shunisidan xursand bo'lgan xalq o'lgan otning xunini to'lab yuborishmoqchi bo'lishyapti. To'laboy o'g'li Jumrat bitta oyog'ini it talagan otini devonaga berib yuborib obro' topgan ekan. Senga, yakka o'zing to'lab yubora qol, demaylik, ko'pchilik qatori sen ham ber», degani esingdami?

— Ha, esimda.

— Shunda marhum otang senga pul berib, bor, to'plovchiga olib borib ber, degan edi, esingda bo'lsa shu pul qancha so'm edi?

— Bunisi esimda yo'q, — dedi u tutilib.

— Unda Quttiboy yosh edi-da. Oradan shuncha vaqt o'tib ketdi-yu, esida turadimi? — dedi Quttiboyga yaqinroq o'tirgan bir chol, siyrak soqolini silarkan, ko'zlarini chirt yumib.

— Unutgan bo'lsang, esingga solib qo'yay, mirza: Husayin boboga olib borib bergan puling o'n besh tiyin edi. U betingga qarab turib: «O'g'lim, yamoqchi Ja'far ham besh so'm berdi. Mirzaliging shu bo'lsa, ma, otangga olib borib ber, chilim olib cheksin. Usiz ham, shu yurt omon bo'lsa, bir ot xunini to'lashar!» deb teskari qaragan edi. Men bu yerga yotadigan uy topolmaganimdan kelganim yo'q. Meni Maslikovning panjasidan qutqarib olgan odamlarning ko'pchiligi hayot hali. Faqat, seni shu yerning ko'zga ko'ringan kishisi-ku, endi erki o'ziga tekkanda bir ko'ray, deb keldim.

— Ha, marhum Sakangning ba'zan shunday xasisligi tutib qolardi. Ba'zan juda saxiylik qilib,

Omsk, Orenburglardan kelganlarga pulni ayamay berib ham yuborardi. Bo'lmasa o'sha otning xunini bir o'zi to'lab yuborsa ham qudrati kelardi-ku, — deb go'sht to'g'rab o'tirgan chol go'shtning yog'liroq joyidan bir kesib og'ziga soldi. — Shunday qilib, chirog'im Hojimuqon, Quttiboyning qo'li ochiq. Xudo davlatini kam qilmasin, talay odamning hojatini chiqaryapti, — deb mirzaga ko'z qirini tashlab qo'ydi.

— Men aytmochi bo'lgan narsa u emas, men mirzadan molu-dunyo so'ragani kelganim yo'q. Eshikning tirqishidan, qirov bosgan derazalardan odamlar mo'ralashib, qarashib yurishibdi. Xizmatkor yigitlar bo'lsa kerak. Men ketgan mahalda Maslikovning qo'lida ishlab yurgan Seyilbek bilan Sergeyni ham ko'rib qoldim. Hammasi ham meni ko'rgisi kelib yurgandir. Ularni ayozda qolgan sigirday eshikdan mo'ralatmay, kirgiz. Shu ovqat hammamizga ham bo'ladi, bir o'tirib gaplashaylik. Podsho va vazirlarning uyida ko'rgan-bilganlarimni aytib beray, ular o'z quloqlari bilan eshitishsin.

— U kim o'zi, eshik oldida yurgan? — mirza eshik tomondagilarga qaradi.

— Kim bo'lardi, mirza, «podshoning polvonini ko'ramiz», deb o'zimizning yigitlar to'p-to'p bo'lib kelib yurishibdi. Qo'shni hovlilarda ham ancha odam bor. Eshikni ilib, qorovul qo'yib qo'ydik. Bo'lmasa uyga kirib keladigan.

— Mirza, kirgiz ularni, shulardan iymanib dalaga chiqolmay o'tiribman.

— Uyga to'plab o'tirmay, ertaga ularning oldiga borsangiz nima qiladi?

— Men uyingga qishlagani kelganim yo'q. Ertaga ketaman. Hozir kirit. Bo'lmasa ovqatingni yemayman.

— Ha, hammamiz ham polvonni ko'rgani kelib o'tiribmiz. Bu ovqat bo'lsa har kuni yeb-ichib

yuribmiz. Polvonning aytgani bo'la qolsin, chaqiring mirza, — deyishib o'tirganlar Quttiboyga tikildi.

— Bay-bay-bay, oyoqlari iflos, uyni rasvo qilishadigan bo'ldi-da.

— Iflos qiladigan bo'lsa, tozalaydigan o'zlari. Kirishsin.

Yigitlarni chaqirishdi. Birinchi bo'lib Seyilbek bilan Sergey kirib Hojimuqon bilan quchoqlashib ko'rishdi. Boshqa yigitlar salom berishib, eshik oldida qator o'tirishdi.

— Ana endi arog'ingni quy, mirza. Bu angishvonaday qadahlaringni qo'y, choy ichadigan piyolaga quy. Seyilbek bilan Sergeydan boshlab, yigitlarning hammasiga tekis quy.

— O'zingga deb oldirilgan bir litr aroq edi, hammasiga yetmaydi-ku, polvon? Do'kon yopilib qoldi.

— Quttiboyniki yetmasa, Hojimuqonniki yetadi, mirza, quyaver. To'ldirib-to'ldirib quy, ichgandan keyin ichganday bo'lishsin.

— Bir mahalda xizmatkor bo'lib yurgan Hojimuqon, mana, Pyotr shahridan ta'lim-tarbiya olib, butun olamni kezib, ulug' Rossiyaning qozoq polvoni degan nom orttirdim. Yigirma ikki yill Chet elda yigirma ikki yil kezib, mana, tuprog'i oltin jonajon elimga keldim. Mana bu o'zimizning qo'lbola sharobni boyning eshigida birga ishlagan, bir mayizni bo'lib yegan, eski do'stlarim — Sergey, Seyilbek, sizlarning sog'lig'ingiz uchun ichay. Mirzaga va kelinlarga podsho sharobidan beray, — deb chamadonni ochib, Orenburgdan olgan sharobdan besh shishasini olib Quttiboyning oldiga qo'ydi-da, — ol, boshladik, — deb o'z kosasini shimirdi Hojimuqon. «Podsho» sharobidan bir-bir ko'targan odamlarning ko'ngli ancha ko'tarilib qoldi.

— Mana podshoning konfetidan bolalaringga beringlar, — deb polvon turli qog'ozlarga o'ralgan konfetlarni sochib yubordi. O'tirganlar uni talashib-tortishib terib olishdi.

Ovqat yeyilib bo'lib, chakkadan ter chiqqandan so'ng Hojimuqon allamahalgacha ko'rgan-bilganlarini hikoya qilib berdi. Oxirida:

*Yigirma to'rt podsho yerin kezib o'tdim,
Necha-necha polvonlarni yiqitdim men.
Yuragimni ilitgan mehri mo'l-ko'l
O'z elimday mehribonni topmadim men, —*

deb o'lan ham aytib berdi.

— Podshoning tilla saroyida yurib ham elni sog'indingmi? — dedi mirza.

— Ey... tilla deganing nima, bu bir tosh-da! Insondan, ota-onadan, o'z elingdan aziz nima bor dunyoda.

To'plangan odamlar polvondan xursand bo'lishib tarqalishdi. Hojimuqon yotadigan joyiga chiqib ketayotib, mirzaga:

— Mirza, otamning o'lganini eshitib, shoshilinch kelayotgan edim, bir amallab uloving bilan ovulga yetkazib tashla, — dedi.

— Xo'p, polvon.

Cho'loq polvon bilan uchrashuv

Uch ot qo'shilgan, soyavonli chana qalin qorni pichoqdek tilib, Oqmo'la tomonga kelardi. Kuchli bo'ron turib, chana qo'ngan bekatida ikki kun turib qoldi. Bekatga boshqa joylardan kelib tushgan kishilar chana hali kelib yetmasdan ovul odamlariga: «Podshoning tog' ko'taradigan polvoni kelayotgan ekan», deb tezda mish-mish tarqatishdi.

Xotinlar eshitgan xabar, ba'zi bir gazetalardan tez tarqaydi — eshitgan odamlar uyida o'tirolmadi.

— Oyi, eshitdingizmi?

— Nimani, chirog'im?

— Bekatga dev kelibdi deydi..

— Voy sho'rim qursin, yana nima gap o'zi. Devi nimasi? Dev degan narsa Ko'xihofda bo'ladi, deyishardi-ku? Hay, Qizlarkul, bu yoqqa keli Mana bu shum xabarni eshitdingmi? Xo'sh, kelin, uni kim aytibdi?

— O'zim ham chala-chulpa eshitib qoldim. Qaynag'amiz Elgezer borku, o'sha so'fi otamga aytayotgan ekan. Tekeboyning o'g'li Temirbek yo'qolgan yilqini izlab bekatga borgan ekan. Borsa, bekat qorga ko'milib qolganmish. U: «Bu qandoq bo'ldi, bularni qor ko'mib nafas ololmay qolgan bo'lsa kerak», deb o'ylab hayron bo'lib tursa, qor uyumi birdan ag'darilib tushibdi. Bundoq qarasa, tagida podshoning polvoni yotgan emish. Haligi qorni o'sha polvon kafti bilan sidirib tashlagan emish.

Shu so'z ming xil o'zgarib og'izdan-og'izga ko'chib yurdi. Esil, Nura atrofini bir zumda aylanib chiqdi.

Haqiqati: chanada ustiga ko'k movut kostyum kiyib, uy ichida kiyadigan kigiz chuvakni oyog'iga ilib, og'zi ochiq shishadan liq-liq sharob yutib bir yo'lovchi kelardi.

— Kun ham botay deb qoldi. Bekatga yaqinlashdikmi?

— Kun botarga yetib boramiz, yaqinlashib qoldik.

— Qizi bor, dedingmi?

— Qizi bo'lganda qandoq... Bahor guli, jannatning huri...

— Ha, chuh de, tezroq hayda. Qosh qoraymasdan yetib olaylik.

Chanaga qo'shilgan uchqur otlar xuddi qator uchgan o'rdaklarday oldi tozalanib ochiq turgan bekat darvozasidan g'izillab kirib keldi. Yuzlari qizarib ketgan Risbek, mollarga yemish solib bo'lib, qo'raning eshigini endigina yopgan edi. U ko'p vaqtlardan beri ko'rmagan mehmonni xushomad bilan qarshi oldi, chana haydab kelgan yigitga til uchida salom berib, chananing eshigiga yopishdi. U eshikni ochib yuborgan edi, chuvagini tashlab o'rnidan turib kelayotgan mirzaga ko'zi tushdi. Chanada usti-boshi qo'ng'iroqdek shildirab birov kuymalasha boshladi. Bekatchi chanada bir odammi, yo uch odammi ajratolmadi. Bekatchi qashqir terisidan tikilgan po'stinning yoqasini ko'rishi bilanoq:

— Hoy, Xadicha, chirog'im, beri kell! Mehmonni uyga olib kir, sovuq yeb qolgandir, — deb chanadan chiqib kelayotgan kishining qo'ltig'idan suyadi.

— Rahmat, nariroq turing, yana oyog'ingizni bosib olmay. Mana bu po'stinni ushlab turing-chi, yerga tushib kiymasam eshikka sig'maydiganga o'xshayman.

«E, bu qorni katta mirzalardan biri ekan», deb o'yladi martabali odam kelsa atrofida parvona bo'lib, bundayroq odam kelsa sovuqroq muomala qiladigan Risbek, Qashqir terisidan tikilgan po'stin qo'lga tekkach, yana ham pitillab qoldi.

— Qarog'im Xadicha, mirzaning po'stinini qorga tekkizmay ushlab turingin, men unga yordamlashib yuboray...

— Qizingizga bu po'stin og'irlik qiladi, ko'tarolmaydi, o'zingiz uyga olib kiravering. Singlim, bundayroq kel, uyga olib kiradigan narsalarimni beray.

— Mayli, mayli qarog'im, mirzaning berganlarini ehtiyot qil, yana sinib-pinib qolmasin, — deb bekatchi po'stinni ko'tarib uyiga jo'nadi.

Uyga kirishi bilan xotiniga shivirladi:

— Xotin, chanadan birov tushdi, bundaqa odamni birinchi ko'rishim. Ustida bir narsalar shaldir-shuldur qiladi. Yo pul solgan sandig'i-mikin-a? Ma, po'stinini uyga olib kirib, tozaroq ko'rpalarindan sol. Xadichaga uyga olib kiradigan narsalarini berayotgan edi, men chiqay...

— Mana bu kiyimiga qaraganda, shaharlik savdogarga o'xshaydi-ku, o'zi qozoqmikan?

— Qorong'ida qayoqdan bilay, gap-so'zidan qozoqqa o'xshaydi, ruscha aralashtirib gapiradi. Uyga kirgandan so'ng so'rarmiz... — deb sho-shilinch chiqib ketdi.

— Ma, singlim, sindirib qo'yma, — deb mehmon katta ro'molga tugilgan narsani qizga uzatdi. Qiz uni quchoqlab ushladi.

— Qarog'im, buni menga berda, og'angni uyga olib kir, sovuq yeb qolmasin, — dedi bekatchi xushomadomuz. Ko'k movut kamzuli yarq-yurq etgan qora qalpoqli mirza uyga kirdi. Dahlizda xotini eriga shivirladi:

— Hov, boyoqish, mana bu shaqir-shuqur qilib ko'tarib kelayotganing nima balol..

— Aroq-sharobidir-da.

— Necha kishi ekan?

— Chanachisidan boshqa hech kim yo'q.

— Voy sho'rim, shuning barini bir o'zi ichar-mikan?..

— Ichgani yaxshi, xotin. Aroq mirzalarni saxiy qiladi. Men otlarni joylashtirib kiray. Sen qozonga nima solishingni so'ra. Qazi, surlangan semiz qo'y go'shti borligini ayt. Necha qadoq go'sht pishir, der ekan.

Qirchillama ayoz otlarning qayishlarini toshday qotirib yuboribdi. Chanani haydab kelgan yigitning qo'li sovuqdan uvishib otlarni chanadan chiqara olmayotgan edi, bekatchi unga yordamlashib yubordi. U yigitga qarashayotib:

— Yigit, bu mirza kim bo'ladi? — deb so'radi.

— Uni o'zidan so'rarsiz. Kimligini bilmadim, — dedi qorong'ida turtinib, otni qantarib bog'layotgan yigit, sovuqdan tishlari takillab.

— Chana o'zinikimi yo yollab oldimi?

— O'ziniki ham emas, yollab ham olgani yo'q... Ana, yana biron darvozani taqillatyapti. Boring, — deb yigit bekatchini turtdi. U yopiq darvozaning oldiga borib:

— Kim? — deb so'radi.

— Chanada odam keldimi? — dedi yo o'n uch, yo o'n to'rt yoshlardagi bola tovushi.

— Ha, keldi, nima ishing bor? Kimning o'g'lisan? — dedi bekatchi darvozani ochmay turib.

— Rahmat! — dedi-da, haligi bola otini chop-tirib ketdi.

— Bu qanaqa bola? Qayoqdan keldi?! — dedi bekatchi hayron bo'lib. U otlarga qarab yurgan mahalda uy egasining ayoli:

— Xadicha, mehmonlarga choy qo'yib yubor, — deb qizini hovliga chiqarib yubordi-da, o'zi mirza-ga nazar soldi. Turli odamlarni ko'rgan bekatchi ayol, bunday odamni hech ko'rmagan edi. Aft-angori, savlati na boyga, na hokimga va na sav-dogarga o'xshardi. Ayol kimga o'xshatishini bil-may, hayron bo'ldi.

— Mirza, biz yo'lovchilarni kutadigan odam bo'lgandan keyin, qozonimizni mehmonimizning xohishiga qarab osar edik. Ovqat yersiz? — dedi.

— Yeganda qanday... Albatta, yanga. Qanaqa go'shtlaringiz bor?

— Yilqining qazisi bor, yol bor, semiz qo'y go'shti bor.

— Unday bo'lsa, qazidan o'n qadoq, yoldan o'n qadoq, qo'y go'shtidan o'n qadoq osing. Hozircha mana buni olib turing, — deb u o'n so'mlik qizil

ola qog'ozni ayolga cho'zdi. Hisobsiz berilgan pulni ayol ololmay hayron bo'lib qoldi.

— Olavering, yanga, qolganini yana olaverasiz. Sovuqda qornim ochinqirab qoldi. Ovqatingizni tezroq pishiring.

Ayol eshik oldiga kelgan eriga shivirladi:

— Mirza uydagi go'shtning hammasini qozonga sol deyapti. Bir ot puli — o'n so'm berib ham qo'ydi.

— Necha qadoq go'sht sol, dedi?

— O'ttiz qadoq. Qazi bilan yoldan yarim pud, qo'y go'shtidan o'n qadoq. Muncha go'shtni nima qilmoqchi, qozonga sig'maydi-ku, axir.

— Yo'lga olib ketadigandir-da. Yo'lga olib ketadigan bo'lsa, o'zidan so'rab bo'lak pishirib ber.

— O'zingiz so'ray qoling.

— Bor, bor, go'shtlarni olib kelaver. Chana haydab kelgan yigitga ko'rsatib tortib, korsonga solaver. Men joylashib o'tirgandan keyin so'rayman...

Cho'ntagiga o'n so'm tushgan Risbek uyga kulimsirab kirdi.

— Mirza, «yuz odamning tusini bilguncha, bir odamning ismini bil» degan, so'raganning aybi yo'q... Kim bo'lasiz? Qaysi urug'dansiz? Qayoqdan kelyapsiz? Gaplashib o'tiraylik, — dedi mezbon mehmonga yaqin chordana qurib o'tirib.

— Jonbilmas urug'idanman. Belgisiz boyning o'g'liman. Rossiyaga bir ming sakkiz yuz to'qson ikki qo'y olib borib sotib, (Hojimuqonning Rossiyaga borgan yili) endi elimga ketyapman.

— Qiziq, eshitmagan gaplarni eshitasan-a, Jonbilmas qaysi uruqqa kiradi? Org'inmi, Qipchoqmi?

— O'tog'asi, unisini o'zim ham yaxshi bilmayman.

— Mayli. Ha, aytmoqchi, ovqatni ko'proq qil, degan ekansiz, yo'lda yeydiganingizni bo'lak pishirsinmi?

— Yo'g'-e, yo'lda kishi ovqat yermidi? Hammasini pishirib olib kelaversin.

Bu oilada uchta jon bor edi. Ko'p yillardan beri umri yo'lovchi kutib o'tgan bu oila, o'tgan-ketgan yo'lovchilarning xizmat haqidan tashqari qiziga ubu narsalar tashlab ketishini yaxshi ko'rar edi. Qizning oti Xadicha edi. Ilgari yo'lovchilar besh-o'n tiyin yoki bir-ikkita konfet berar, uni quruq qoldirmas edilar. Endi Xadichaning bo'yi yetib qoldi. Odamlar unga nima berishini bilmay, kichikroq narsa beray desa uyalib, ulg'ayib qolgan qiz bolaga berishga arziydigan narsa topolmay faqat yotoq joyiga, yegan-ichganiga haq to'lab ketishaveradigan bo'lib qoldi. Bu yo'lovchilar orasida boylar ham, oddiy odamlar ham, savdogar va to'ralar ham kelib ketadi. Ammo, bu oila shu vaqtgacha mana bunday fe'li atvori boshqacha mirzani ko'rmagan edi.

Xadicha bug'ini burqiratib samovarini olib kirishi bilan yonboshlab yotgan mehmon boshini ko'tardi-da:

— Singlim, anovi tugunni menga olib bergin, Peterburgdan olib kelgan narsalardan senga ham beray, — dedi.

Dasturxonni yozib, piyolalarni tayyorlab qo'ygan qiz, tugunni mirzaga olib berdi. U avvalo, besh shisha aroqni olib qator qilib qo'ydi-da, bir siqim konfet olib tashladi. Keyin «Guljahon» degan sovun bilan bir quti vazelin olib qizga berdi.

— Ma, singlim, bu bozorligim. Yana bir yo'lim tushganda, toy ham mindirib ketaman.

— E, mirza, qo'ying. Ovulga olib ketayotgan sovg'a salomingizni yo'l-yo'lakay ulashsangiz, nimasi qoladi? — deyishdi qizning ota-onasi.

— Hechqisi yo'q, o'tog'asi. Parvo qilmang. Bu

faqat chanadagisi. Peterburgdan ortilgan yuk hali yo'lda.

«U qanday narsalar ekan-a?» — deb o'yladi bekatchi. Choy bilan bir shisha konyakni ichib olgan mirza, chana haydab kelgan yigitga bir stakan oqidan quyib berib, shu uydagi hamma yostiqliqni boshiga qo'ydirib, qashqir terisidan tikilgan po'stinini oyog'iga yopib, ovqat pishguncha yonboshladi.

— Xotin, ovqatingni shoshilmay bemalol pishiraver. Mirza bir oz dam olsin, — dedi Risbek.

* * *

Yostig'ini balandroq qilib uxlash Hojimuqonning odati edi. Boshi yostiqliqqa tegdi deguncha uyquga ketardi-yu, lekin bilmagan, eshitmagan bo'lib yotib, hamma gapni eshitib olardi. Biroq u keyin, «falonchi falon dedi», deb og'iz ochmasdi. Birovning orqasidan gap-so'z qilishni ham yomon ko'rardi.

Ovqat pishgan mahalda bir kuchli qo'l darvozani taqillatdi. Shunchalik qattiq urdiki, har urganda yog'och uyning devorlari zirqillab ketdi.

— Yopiray, bu kim bo'ldi yana? — deb bir bo'lak go'shtni korsonga solayotgan ayol eriga qaradi.

— Xudo biladi, polvon bo'lsa keragov... Avval kuni ovuliga keldi, deb eshitgandim. Men chiqay, — deb Risbek korsonni yerga qo'yib, darvozani ochgani ketdi. Darvozaga yaqin borib:

— Kim? — deb so'radi to'nini yelkasiga tashlab olgan bekatchi.

— Och darvozingni, Nurmag'ambetman!

— Voy aylanay, seni juda ko'rgim kelib o'tirgandim, xudoning o'zi yetkazdi... — dedi darvozani tez ochib, otining jilovidan ushlab.

— Otni panaroq joyga bog'la. Choptirib keldim, terlab qoldi.

— Otdan g'am yemang, polvon, o'zim bilaman. Siz sovuq yemay uyga kiravering.

To'rda, qashqir terisidan tikilgan po'stin yopinib to'nkaday bo'lib yotgan mirzaga tur deyolmay, uy egasi shunga yaqinroq joyga to'rt qavat ko'rpacha soldi. Polvon ustki kiyimlarini yechib, uydagilar bilan ko'rishdi.

— Polvon sizni ko'rmaganimizga ham ancha bo'ldi-a. Ovulga kelganingizni eshitgandik. Borib ko'ray desak qor qalin yog'ib, hech iloji bo'lmadil.. — deb Risbek eshikdan kira so'zga tushdi. Polvon unga javob bermay, buklab ushlagan qamchisi bilan:

— Mana bu eshik oldida to'nkaga o'xshab yotgan kim? — dedi u yotgan mirzaga ishora qilib.

— U Sariterak tomondagi mirzalardan biriga o'xshaydi. Peterburgga borib qo'y sotib qaytganmi? Harqalay... Chana bilan qaytibdi, yo'l ancha qiynab qo'ygan ko'rinadi. Qosh qorayganda kelgan edi, dam olib yotibdi.

— Kim ekan?

— Bilmadim, polvon elidan dedimi. Jonbilmas dedimi, bir urug'ning nomini aytdi. Esimdan chiqibdi... — dedi bekatchi shivirlab.

Cho'loq polvon baland tovush bilan:

— Unda to'nka ekani aniq bo'ldi, mayli yota tursin.

Yotgan mirza ingranib boshini ko'tardi-da, polvonga ko'z qiri bilan qaradi-yu, indamadi.

— Mirza, qayerdan kelyapsan?

— Peterburgdan.

— Xo'sh, u yoqdagilar omon-esonmi?

— Omon.

— Podshoning Hojimuqon degan polvoni bor emish, ko'rdingmi?

— Yo'q.

— Unda sen shuncha yerni kezib, ovulda men ko'rgan Hojimuqonni ko'rolmabsan-da?

— Siz uni qayerda ko'rdingiz?

— Ko'rganda ham, onasini uch qo'rg'ondan ko'rsatib qo'ydim. U qor bosgan bir bekatda o'tirgan ekan. «Men podshoning polvoniman», deb maqtandi. Men uni o'tirgan joyidan shartta ko'tarib olib ko'chaga uloqtirib yubordim.

— Yolg'on aytyapsiz. Siz uni ko'rganingiz yo'q. Hojimuqonni uloqtirib yuborishingiz uchun siz avvalo men bilan bellashib ko'rishingiz kerak!

— E, shunaqa hunaring ham bormi?

— Bor.

— Unday bo'lsa tur o'rningdan.

Mirza kamzuliga taqilgan medallarni shaldiratib o'rnidan sakrab turdi. Nurmag'ambet ham o'rnidan turib Hojimuqonni quchoqlab bag'riga bosdi.

— Noming chiqib, elimizning obro'si bo'lgan jigarim, sog'inib yurganda seni ham ko'rdim! Kel o'pay...

Qozoqning ikki polvoni bekatchining uyida mana shunday uchrashdi.

Qudalik

Nurmag'ambetning yoshi Hojimuqonnikidan bir muchal katta edi. Shuning uchun ham u: «Jigarim, sog'inib yurganda seni ham ko'rdim!» — deb uzoq bag'riga bosib turdi. U ko'risharkan, o'zining xafachiligi yo xalq boshiga tushgan kulfatlar esiga tushdimi, ko'zlaridan yosh tomchiladi.

— Dardga to'lgan ko'nglim sal bo'shadi shekilli...

— Yanga, mana bu mening tagimdagi ko'rpachalarni qayta yozib soling, Nurakam joylashib o'tirsin, — dedi «mirza» Nurmag'ambet bilan o'tirayotibl..

Uydagi odamlar hech narsaga tushunmadi. Boya, o'rningdan tur, deganda talay mirzalarning

peshanasini urib yorgan Cho'loq polvon yana bir janjalni boshlamasa go'rga edi, deb o'ylashdi-yu, biroq o'zlari «mirza» deb o'tirgan odam podsho polvoni haqida bir narsa aytib, kurashgani o'rnidan uchib turganda, quchoqlamoq tugul salom bermaydigan polvon, uni «jigarim» deb bag'riga bosganda, undan battar hayron bo'lib qolishdi.

— Qarog'im, Xadicha, og'angning tagidagi ko'rpachalarni yozibroq sol, — dedi keyin. — Bu kim bo'ldi chirog'im, chiningni aytgin, — deb chana haydab kelgan bolaga imo qildi.

— Sabr qiling, hozir bilasiz, — deb ming'irladi u.

— Bu mirzaning kim ekanini endi bildingmi, Risbek? — dedi Nurmag'ambet bekatchiga.

— Qaydam, qarog'im, to'qqiz yo'l qo'shiladigan joyda qirq yil o'tirib bunday g'alati uchrashuvni endi ko'rib turibman. Oxiri xayrli bo'lsin.

— Oxiri xayrli bo'ladi, Bibigul. Xayrli bo'lmasa, mirza uchun pishirilgan ovqat men bilan «oq podshoning asrayotgan polvoni» — el og'zida doston bo'lgan Hojimuqonga buyurarmidi? Bu faqat mehmon uchun pishirilgan ovqat emas, oldimizdagi bo'ladigan to'ylarning yo'l ocharidir. Bu mening necha yildan beri intizor bo'lib kutgan jigarim Hojimuqon.

— Voy aylanay, nima deyapsiz... — deb qo'lidagi go'sht olib solayotgan kapgirini korsonga qo'ya solib ayol orqasiga o'girildi. Oq ko'ngil Risbek nima qilarini bilmay Hojimuqonni quchoqladi. Povlon, shoir, botir yigitlarni ta'rif qilganda, o'yiga turli narsalar keladigan qizning yuzi nurlanib ketdi.

— Qarog'im, ikki polvonning boshi qo'shilsa seni gapirardi, seni ham ko'rar kunimiz bor ekan-ku. Boy, xon, to'ra, sultonlarning nomi ovul atrofidan nariga chiqqan emasdi, sening kuching o'ris, qozoqqa ma'lum bo'lib, dovrug'i olamni

tutdi, chirog'im. Ba'zi bir nomi chiqqan kishilar Peterburgga borib podsho senatining uyini ko'ribdimish, deb so'z qilardi xalq. Sen o'sha uyda turibsan. O'tgan kuni shu yerda tunab o'tgan yo'lovchilar tuni bilan: «Quttiboy ham hazilakam odamlardan emas! Podshoning polvoni o'shaning uyiga tushibdi, podshoning aroq, sharobini, konfet-shokoladini to'kib tashlabdi», deb so'z qilishgan edi. Agar Nurmag'ambet biznikiga kelmaganda sening kim ekanligingni bilmay, «mirza», deb ketaverar ekanmiz-da... Voy chirog'im-ey, otingni nimaga yashirasan?

— Risbek, men bu yerga bekorga kelganim yo'q. Men buning shahardan chiqqandan buyon otini yashirib kelayotganini eshitib yurganman. Ovul ro'parasidagi ikki bekatga ham odam yubortirib, uning bugun shu yerga kelishini bilganman. Kechqurun darvozangni taqillatib, so'rab ketgan bola bor-ku, o'shani men yuborganman.

— Qara, yo'l ustida o'tirib biz bilmagan narsani, ovulda o'tirib sen bilibsan-a?

— Buni senlar qayoqdan taniysanlar, o'zicha ochilib so'zlamasa, oti-zotini aytmasa, yo basharasini tanimasanglar. Bu menmidim, meni shu yosh boladan tortib to munkillab qolgan chollargacha ovozimdanoq tanib oladi... Bu anchadan beri uyasida yotgan bo'ri bolasidek podshoning saroyiga tiqilib yotibdi-yu...

— Podshoning saroyiga tiqilib yotganim yo'q, og'al

— Xo'sh, bo'lmasa qayoqda yurding?.. Ovulda sening yo'lingga ko'zi to'rt bo'lib qarab o'tirganlar ozmi? Mana men ham shundaylarning biriman. Seni ko'rishga intizor bo'lgan odamlarga otingni yashirib «mirzaman» deb Quttiboyning kichkinagina chanasida yurguncha, menga bir og'iz xabar qilsang nima bo'lardi! Seni ot ko'tara olmasa, tuya ko'tarardi-da. Ustiga gilam yopib, oq tuyaga

mindirib ovul oralatib olib kelmasmidim. Itning bolasiga ham qo'yilaveradigan «mirza» nomi, jahon polvonlarini yiqitgan Hojimuqon degan nomdan mu'tabar bo'ptimi! O'tirgan joyingda yaponidan qolgan tirtiq qulog'ingni yulib tashlayman... — deb hazil aralash jahli chiqdi Nurmag'ambetning. — Shunday qilib, seni oq podshoning saroyida turadi, degani yolg'on bo'ldimi?

— Podsho polvonni nima qilsin, og'a.

— Yer yuzining yarmisini so'rab o'tirgan podshoni qo'riqlash uchun kuchli odamlar kerak bo'lmaydimi?

— E, uni qo'riqlash uchun olti otari bor bitta esi past yetadi. Podshoga o'nta bilimi bor aqlli kishidan, bitta aroq zavodi bor puldor boy ortiq.

— Bu qanaqasi? Podshoda qirq kishining aqli bo'ladi, deyishardi-ku. Bu yaramas kishining ishi-ku. Qurolni kuchi bor kishi ushlamasa, qo'g'irchoqqa o'xshagan odamdan kim qo'rqadi.

— Qo'rqadi, og'a. Podsholik — ertaklarda ta'riflangan sehrli uzukdek gap. Men o'qib chiqqan maktabning direktori ham bilimli, ham aqlli, ham polvon. O'shayam maktabga qarab yurgan oriqlar politsiyachidan qo'rqardi. Uning mast bo'lmagan kuni yo'q. Bordi-yu, o'chakishib qolsa, nohaq bo'lsa ham uning so'zi o'tadi. Hokimiyat o'shalarining qo'lida bo'lgandan keyin, nachora, tinglay-sanda.

— Maktablarningning boshlig'i qaysi yurtlik ekan?

— Xalq nihoyatda sevadi, o'zi o'ris, oti Ivan tog'a.

— Unaqa ekan, ustidan podshoga arz qilmaydimi?

— Podshoning o'zi shunaqa bo'lgandan keyin kimga arz qilsin!

— Unday bo'lsa, jigarim, bizlarning arzi-

dodimiz oq podshoning qulog'iga yetmay yotibdi, og'izma-og'iz gaplashsak mushkulimiz oson bo'lardi, deb yurganimiz, «och qolgan tovuqning tushiga tariq kiradi», deganday gap ekan-da. Unda seni qo'llab-qo'ltiqlab odam qilganlar faqat, Ivan tog'aga o'xshaydiganlar ekan, shuning uchun qaytib ketaman, degan gapni qo'y, elda bo'l. Qayerga borsang ham xalq madadkor bo'lsa, Ivan ham, Ibadulla ham shu yerdan topiladi. O'rganganlaringni bolalarga o'rgat. Bu dala hali qancha-qancha Hojimuqon bilan Nursmag'ambetni yetishtirib beradi. Xo'sh, uylandingmi?

— Uylanishga qo'l tekkani yo'q.

— Qashqir terisidan po'stin kiyib, qora chamadon ko'tarib kelguncha, oltin sochli oq farishtalarning bittasini yetaklab kelsang bo'lmasmidi?

— Qo'y-e, mirza og'a, uni nima qiladi? Qaynim olaman desa, qaysi qozoq qizini bermaydi deysiz, o'z yurtimdan uylanay degan-da, — dedi bekat-chining ayoli.

— Olib kelsa nima qilibdi, Bibigul. Yegorning qizi Mariyam Dudorga tegib, mana butun qozoqlarning o'lanida kuylanib yuribdi. Agar qaynim deb qovurg'ang qayishsa, qizing Xadichani bera qol. Endi, buni qo'ldan chiqarmay mahkam ushlab qolaylik, — dedi polvon Hojimuqondan ko'zini olmay o'tirgan qizga qarab.

— Hoy xotin, ozgina issiq sho'rva olib kelchi, ovqat ham sovib qolay dedi, — dedi Risbek go'shtni to'g'rab bo'lib, qo'lini artar ekan. Qiz uyalganidan yerga qaradi. Terlab ketgan ayol, betiga qon yugurib:

— Qizning ixtiyori menda emas, polvon og'a, ovul og'asi o'zing bilan otasida.

Polvon iljayib Risbekka qaradi:

— Risbek, Bibigulning so'zini eshitdingmi? Agar ixtiyor menda bo'lsa, bu masalani keyinga

cho'zmayman, men o'z fikrimni aytib bo'ldim. Ovqatingga qo'l urmay turib, sen ham o'z so'zingni ayt, nasiya qilishni yomon ko'raman, buni o'zing ham bilasan-ku, — dedi polvon jiddiy.

— Qaydan bilay, qarog'im... Xudoning peshanasiga yozgani bordir-da, o'rni kelganda bir og'iz so'z bilan ham ish bitib ketadi, o'zingdan qolar gap yo'q, qarog'im. Oti chiqqan yigit ovulga kelayotgan ekan, behazil aytayotgan bo'lsang o'ylashib ko'rarmiz yana.

— Mening gapimda hazil bo'lmaydi, o'zing bilasanku, chin so'zim Risbek aka. Agar Xadichaning og'asi deb ixtiyorini menga bersanglar, shu ovqatni quda oshi deyman. Men qudalashish uchun inimni ergashtirib kelgan bo'laman. Aravakashim mana bu Quttiboyning yigiti bo'ladi. Kiyadigan to'ning mana bu mirzaning qashqir terisidan tikilgan po'stini. Minadigan oting uchun uyga bor-da, yo'rg'amni minib qayt. Qaliningni eldan yig'ib beraman, el mening tugalmas xazinam ekanini bilasan-ku!

— Mana, polvon og'asining qilgan ishi. Ishni ko'z ochib yumguncha bitirdi-qo'ydi. Qudasi ham o'zi, og'asi ham. Bir talay mirzadan sovchi kelganida qovog'idan qor yoqqan edi, endi bilsak gap buyoqda ekan-da. Hatto minib yurgan yolg'iz bo'z yo'rg'asini ham beradigan bo'ldi. Ha, aytganday, bizlar minadigan otini ham olib qo'ydik, — dedi qizning onasi.

— Iya, qanday qilib, nima, bu mirzaning yetaklab yurgan yilqisi bor ekanmi? Qanday qilib olding, quv naymanning qizi.

— Aytsam yana jahling chiqadimi, qaydam... Mehmon kelgandan keyin odatimiz bo'yicha qanday ovqat pishiraylik, deb so'ragan edik. «Mirzaman» deb kelgan qaynim o'n so'm pul berdi-da, «mana bu pulni olgin-da, bor go'shtingni os», dedi.

— Sen oldingmi?

— Oldim. Kap-katta odam «mirzaman», deb turgandan keyin olmay bo'ladimi. Endi nima de-yarimni bilmay uyali b o'tiribman, — deb Bibigul kuldi.

— Voy, uyiga kelgan mehmonning ayil-yugani-ni o'g'irlyadigan naymanning qizi-yey, hali otning pulini ham olib qo'ydim degin!

— Ha, mirza og'a. Nega bo'lmasa ismini yashiradi, o'zi aybdor. O'zingiz emasmi, mirzalarni hecham ayamagin, degan.

— Buning to'g'ri. Biroq men qudalashib o'tir-gandan keyin otni men minishim kerak, pulni bu yoqqa cho'zi!

— Pul desa sichqon ko'rgan mushukday chang soladigan og'ang menga pul ushlatarmidi, olib qo'ygan allaqachon. Qudang — og'ang-ku, bitta qoziq dovini qirq yilga cho'zadigan org'inlar — endi o'zlaring dovlashaveringlar. Naymanning qizi endi bu mashmashadan qutuldi, mirza og'a.

— Risbek aka, sen ham menga o'xshab juda epchilsan-da... Mana bu nayman qizining suv yuqtirmay qutulib ketganini qara. Mayli, bosh molni o'z qo'lingga olibsan, bu yog'ining hisobini keyin qilarmiz, — deb kuldi polvon.

— Ol, chirog'im Hojimuqon, katta-katta ol. Bu tirikchilik kishini nima ko'yga solmaydi deysan. Bu Risbek ham ota urug'imdan. Har odamning tuz nasibasini tangrim u tug'ilmay turib daftariga yozib qo'yarmish. Bunday o'ylab ko'rsang, tangrining o'zi ham kirim-chiqim daf-tari bor savdogarga o'xshaydi. U o'sha ulush-larini taqsim qilganda bizning ota-bobomizga: mol boqish bilan yo'l kuzatishni, Quttiboy bilan Ittiboyga mol, pul yig'ishni yozgan ko'rinadi. Men tangrining bu taqsimotiga ko'nmay, ular-dan bir oz u-busini tortib yeb ko'rdim. Ammo, tangri menga: «Men seni yemasin, deb yozgan-man», degani yo'g'-u, biroq pul bilan mol

xo'jayinlari bir oz koyishdi. Bundoq o'ylab qaragam, bu bilan tirikchilik qilib bo'lmas ekan. Keyin, qo'y, bu ishim bilan bolalarga yomon tarbiya berib qo'yadigan ko'rinaman, deb bunaqa ishlarni qo'ydim. Bir qishloqqa yaqinroq joyga ko'chib borib, bolalarimni o'qishga berib, o'qitayotibman. Risbek akam bu bekatga Bibigulga uylangan yili kelgan edi, chamasi o'ttiz yilcha bo'lib qolgandir-a?

— Ha, yigirma sakkiz yil bo'ldi. To'ng'ichimiz o'lmaganda nabira ko'rgan bo'lardik. Qandoq qilay, sakkizta farzandan bitta shu Xadichaga ega bo'lib o'tiribmiz, — deb Bibigul ko'z yoshi qildi.

— E, yanga qolganining umrini so'ra. Shunday qilib, Risbek akamning ozgina qo'y-echkisi bizning ovulda. Senday hurmatli mehmonga bor molini so'yib, kalla solib berishdan Risbek akam qisilmas edi-yu.. lekin ovuli qurmag'ur o'n chaqirimcha joyda-da. Xo'sh, otangning o'tgan yili vafot qilganidan xabarim bor. «Otang o'lsa ko'milar, oting o'lsa so'yilar, har kun bunday ulfatchilik qayoqdan topilar» deganday, sening yo'ling bunday o'ngidan tushavermas. Sog'inib yurgandim, zo'rg'a topib oldim. Endi o'n-o'n besh kun tur, mehrim qonsin, to'rt ovulli To'qtovulni toza aylantirmay javob tegadi deb o'ylama aslo! Buni qora chamadonini narigi uyingga olib kirib, eshigini qulfla-da, ertaga Quttiboyning chanasiga tushib, Xadicha bilan bizning ovulga yur, Bibigul. Risbek akam bekatiga uch-to'rt kun o'zi qarab turar. Endi odamlar oq podshoning polvonini Nurmag'ambetning uyida ko'rsin, — deb u aytganini qilib, ertasiga ikki ot qo'shgan chana bilan ularni ovulga olib ketdi.

Bekatdan chiqqanda Nurmag'ambet yo'rg'a otiga Xadichani mindirib, o'zi Hojimuqon bilan birga chanaga o'tirgan edi, bir oz yo'l yurgach, chanani to'xtatib:

— Xadicha, tush otdan, sovuq yeb qolding, chanaga minib ol, podsho polvonining po'stiniga o'ranib o'tirasan. O'ziyam to'rt kishiga yetadigan mo'l ko'rinadi. Men oldinroq borib mehmonlarga joy hozirlatay, — dedi.

— Qo'y, og'asi, otda ketaversin, uyaladi, — deb Bibigul qarshilik ko'rsatsa ham, yuzlari sovuqdan olmaday qizarib ketgan qizni otdan ko'tarib oldi.

— Hey, Hojimuqon, yalpayib yotmay po'stiningning bir tomonini bu yoqqa yoz! Uyalarmish-al Yigitning po'stinini yopinib o'tirishga sen uyalasan, — deb chanaga sho'ng'itib yubordi.

— Qizginamdan aylanay, kel, og'angning sovuq yedi deganicha bor ekan, kel, o'rtamizga kir, — deb Bibigul nariroq surildi. Hojimuqon po'stini-ning mo'l etagini burgutning qanotiday yozib yosh qizning yelkasiga tashladi, uni bag'riga bosib o'tirdi. Avvaliga qiz yotsirab o'zini bir oz tortib o'tirdi, lekin asta-sekin o'rganib qoldi.

— Bola, endi chanangni mening izimdan sekin haydayver, tag'in ovul orasidagi so'qmoqlarda ag'darib yuborma! — deb Nurmag'ambet ovulga ot choptirib ketdi. U ovulga borishi bilan boy ovulning yayloviga odam yuborib, bir toy oldirdi. Uning ustiga yana ikki qo'y so'ydiridi. Ikki xonali uydagi uskunalarni bo'shattirib, gilamlar bilan jihozlatdi. Yaqin atrofdagi hamma qiz-juvonlarni yig'ib, uylarga bo'lib o'tqazdi-da, avvalo, uyga to'lgan ayyollarga:

— Mana, o'zlaring ko'pdan beri so'z qilishib yurishgan, podshoning saroyida turadigan Hojimuqon polvonlaring. Bu tog' ko'targan bir ko'zli, fil ko'targan shoxli polvoni yiqitishga qudrati kelsa ham, shunday yo'li tushganda o'zini tanitib, bir ko'rishga intizor bo'lgan xalqni aylanib ko'rib o'tish xayoliga kelmabdi. Quttiboyning chanasiga tushib «mirza» bo'lib kelayotgan ekan. Risbekning

bekatidan tutib olib, ikki qo'lini mahkam ushladim-da, yuzidagi pardasini Xadichaga oldirdim. Shunday qilib, mana, o'zini ovulga olib keldim. Mana endi, do'stlar, bu biringning o'g'ling, biringning iningday gap, tanishinglar u bilan.

— Ko'p yasha, chirog'im, bola-chaqangning rohatini ko'r! Buning kuchi bizga osh-non bo'lmasa ham, qozoq degan nomni butun dunyoga tanitdi-ku. Barakallo. Endi xumorimiz bosilguncha javob berma unga.

— Qoziqqa boylab qo'ysammi deb turibman.

— Rahmatli onasi qarag'ayni qoziqdek yulib olardi. Bunga qoziq chidarmikan?

— Qimir etkazolmaydigan qoziq topamiz.

— Mayli unday bo'lsa, biz ham yordamlashaylik.

— Agar yordam bersanglar, Risbek bilan quda bo'lib qizini olib beraman, ana o'shanda qiz bunga qimir ettirmaydigan qoziq bo'ladi.

— Chirog'im Nurmag'ambet, juda aqlli ish qilibsən. Yordam beramiz, — deyishib kattalar ma'qullashdi.

— Agar qizimiz ovulniki, o'g'limiz elimizniki bo'lsa hech qiyinchiligi yo'q! To'yni ertagayoq boshlash kerak...

Qariyalar tarqalishgach, qizlar o'yini boshlandi. Do'mbira, surnay chalinib, turli jozibali kuylar yangradi. O'qtin-o'qtin Hojimuqon o'zining hunarini ko'rsatdi; gavdasida tosh chinniday sinib, temirlar chiviqday buraldi.

Nurmag'ambet Quttiboyning chana haydovchi yigitini bir kun tunatib, ertasiga chanasi bilan qaytarib yubordi. Hojimuqonni qo'shni ovullarga nortuya qo'shilgan chanada olib borishdi, bu polvonning sha'niga yarashib tushdi. Qayerga borsa ham o'yin-kulgi, xushchaqchaqligini tashlamaydigan Nurmag'ambet, ovul qiz-yigitlarini

yonida olib yurdi, shular bilan birga Xadicha ham sayil qildi.

— Qizgina, baxting ochilibdi, qutlug' bo'lsin! Polvon og'angning orqasida, nomi tillarda doston bo'lgan oq podshoning polvoniga unashtirilibsan-u, — degan yangalarining so'zi dastlab qizga erish ko'rinsa-da, keyin o'rganib ketdi. Ba'zi bir sho'x yangalar uni itarib Hojimuqonning oldiga yiqitishni ham o'ylab chiqardi. Nurmag'ambet ovulida bo'lgan kechalarning birida yangalar «qo'l ushlata»¹ ham olib ulgurishdi.

Ovulga tezroq ketishga shoshilgan polvonni Nurmag'ambet o'n kuncha ushladi, xabar topib kelgan sariteraklik ovuldoshlari bilan bamaslahat Risbekni oldirib, semiz qo'y so'ydiridi-da, qudalik to'yini qildi. Yangi oying o'rtalarida, o'z uyida to'y qilib, Xadichani qo'shmoqchi bo'lishdi. Ovulning yosh-yalanglari kechasi allamahalgacha o'yin-kulgi qilib tarqalishdi. Nurmag'ambetning uyida faqat Hojimuqon bilan Xadichagina qolishdi. Hojimuqon qizning nozik qo'llarini yo'g'on, baquvat qo'li bilan ushlab, kichkina ko'zlari bilan uning yuziga uzoq tikildi.

— Endi qolgan umrimizni birga o'tkazamiz-a... Seni ko'rishim bilan ko'nglim ko'nglingga sirk gumbaziga bog'langan arqondek mahkam bog'landi. Kundan-kunga ko'zimga issiq ko'rinib ketyapsan... Tashlab ketishga ham ko'zim qiymay qoldi...

— Sizga kim ketgin deyapti?..

— Kelaman, kechikmay kelaman, Xadicham... — Uning qalin labi qizning yuziga taqaldi.

---

¹Qozoqlarning urf-odatiga binoan to'ydan oldin yangalar kelin va kuyovning qo'llarini bir-birlariga ushlatib pul, sovg'a-salom olishadi (tarj.).

Butun umri kurashdan boshqani o'ylamay kelgan Hojimuqon, ovuliga qarab yo'l olganda, endi yana bir narsa — sahroda jar yoqasida qolgan bekatchining uyi haqida o'ylar edi. U uyda, o'zimizga tanish uch kishi turadi. Sariterakka yo'l olganda chanada teskari qarab o'tirgan Hojimuqon, ko'p vaqtgacha shu uydan ko'zini olmadi. Nurmag'ambetnikida o'tgan o'n kunlik totli hayotning ba'zi lavhalari ko'z oldidan o'tib, chanadagilarning so'zlariga uncha quloq ham bermadi. Bekatchining uyi ko'zdan g'oyib bo'lganda, qor bosgan keng daladan chana olti-yetti chaqirim uzoqlashib ketgan edi. Uning yonida o'tirgan ikki odam, o'zi bilan birga tug'ilib, birga o'sgan tengdoshlari, ko'p yillardan beri ko'rmay sog'ingan do'stining kelayotganini eshitib ikki kunlik yo'lga ulov bilan kelishgan edi. Qozoqlarning urf-odatini yaxshi biladigan Nurmag'ambet uni o'ziga o'la-ol'guncha do'st, deb hisoblar edi. Shuning uchun ham Hojimuqonning ovulidan kelgan odamlarni izzatini o'rniga qo'yib kutdi.

— Mening ko'pdan beri kutgan, ko'rishga mushtaq bo'lgan odamim kelib, o'ylaganimdan ziyod ma'raka qilayotgan vaqtimda keldinglar. Borimiz shu. Oz bo'lsa ko'pday ko'rib, ma'zur tutinglar.

— Yo'g'-e, hecham-da... Odamgarchilik boylikning quli emas, boylik odamgarchilikning quli. Shunday ekan, erksiz qulni egasi siylov qilib ham beradi, sotadi ham. Qo'limda davlatim bo'lsa, hech qachon hech kimdan ayamaganman, ayamayman ham. Shu bilan kamayib qoldim deb o'kinmayman ham. Biroq, iloj qancha, kerak mahalida dunyosi qurg'ur topilmay ham qoladi.

— Mana, Hojimuqonni ovullaringga olib ketmoqchi bo'lib o'tiribsanlar. Zar qadrini zargar

biladi, deganiday bunda qanday fazilat borligini men bilaman. Biroq, shu men bilgan fazilatni ham ko'pchilik tushunguncha hali ancha vaqt borgan o'xshaydi. O'g'ling o'ssa o'g'li yaxshiga qo'shni bo'l, qizing o'ssa qizi yaxshiga qo'shni bo'l, deb bobolarimiz juda to'g'ri aytgan. Bolalarimizning kelajagi haqida o'ylaganda o'ris xalqining hunar-bilimini ko'proq o'rganish kerak ekanligini hayotning o'zi aytib turibdi. O'risning tarbiyasi qor kurab yurgan Hojimuqonga shuncha obro', shuncha martaba berdi. Endi uni qo'ldan chiqarmaslik uchun ovullarning katta-kichiga bilan maslahatlashmayoq, o'zimcha og'alik qilgan bo'larman deb o'ylab qarindoshimning qiziga unashtirib qo'ydim. Bu ishinni ovulimizning katta-kichigi ma'qul ko'rishdi. Bir niyatim bor: el yaylovga ko'chib chiqqandan so'ng Esil, Nuradagi odamlarning yordami bilan butun Orqa' qozoqlarga to'y bersam deyman. Mana, bu urush degan bir balo chiqib, el turmushi kundan-kunga yomonlashyapti. El omon bo'lsa, yaxshi kunlar kelar hali. Otasiga fотиha o'qilgandan so'ng tezroq qaytinglar.

Bizlarda «jiyanchilik» degan bir odat bor emasmi? Shu odat bo'yicha bir yigit qarib qolgan tog'asinikiga kelib, uch-to'rt kun mehmon bo'lib, so'ng qaytar paytida tamagir ona maqsadini aytibdi. Chol tog'asi ingranib o'tirib, ketish taraddudini ko'rayotgan jiyaniga:

«Chirog'im jiyan, hammasiga tushunib turibman! Mening to'rimdan go'rim yaqin, ketib qolmay menga uchrashib qolganing ma'qul. Sendan hech narsani ayamayman. Uyda: minib yurgan bir otim, yozda sog'ib ichadigan bir qulunli biyam bor, endi o'zing bilasan... Bir-ikki sigirim, besh-o'n tuyoq qo'y, echkim bor, o'zingdan qolar gap yo'q, lekin

---

¹ Tog' orqasida yashovchi qozoqlarni orqa qozoqlar deyishadi. (tarj.).

yana o'zing bilasan... Xo'sh, mana bu sandiqda, onangga ko'ylakli besh arshin mato bor, shuni ola ketl...» — degan ekan. O'shanga o'xshab biznikiga birinchi kelishlaring, «bir nima qiladigan» qo'limda hech narsa yo'q, qo'ynidan to'kilsa qo'njiga demoqchi, mana bu choponlarni menga birov kiydirgan edi. Endi ikkalang shu ikki choponni kiyib ketinglar», deb ikkalasiga chopon yopdi. Bu mardlik Hojimuqonni ko'p o'ylatib qo'ydi. Nurmag'ambetning salobatli gavadasi bilan birga, bekatchining uyida qolgan nozanin qizning yorqin qiyofasi ko'z oldiga keldi. Hali o'n gulidan bir guli ochilmagan yosh qiz ochilib hech narsa deyolmadi. Yangi sozday hali sado bermagan bu jononning pardalarini joy-joyiga qo'yib, torlarini tarang tortib, qulog'ini burab tilga keltirishga Hojimuqon ham ojiz edi. Yangalar urchuqdek aylantirib qo'liga ushlatganda, xuddi tuzoqqa tushgan asovdek yulqinib, yuzlari gul-gul yashnab, qo'ltig'iga kirgan qizga biron durustroq so'z topib ayta olmadi.

— Ey, xotinlar, qo'yinglar endi! Uyaltir-masanglarchi... — deya oldi, xolos.

— Voy sho'rim qursin! Jarliqapning asov nor tuyasiday, mana bu kuyovimizning so'zini qaral Xotinlar degani nimasi... Hech bo'lmasa yangalar demaysanmi? Nima, biz senga haligi podsho saroyidagi nozik oyimlarmizmi, bizga bunaqa gapirasan? Ko'hiqof devlariday serrayib, bu bizga kuyov bo'lib yolchitmaydigan ko'rinadi... Qizni quchoqlaganini qara... o'g'irning dastasiday qilib qo'ltig'iga qisib olibdi. Qo'lingni sal beliga tomon olib kelsang-chi, sho'rlik... Nima, qo'lim kuyib qoladi deb qo'rqyapsanmi, o't emas-ku bu, — shunday deya yo'g'on bilagini chimchilab, bir sho'x, chaqqon kelinchak uning qo'lini qizning beliga o'rab qo'ydi.

— Nurilla, ko'p qaqshayverma. Tilingning

suyagi yo'qligini bilamiz. Bu sening ovulingda o'sgan bo'ydog'ingmi? O'rislarning orasida o'sgandan keyin quchoqlashni qayoqdan bilsin, ko'p uyaltirma...

— Nima, nima? O'ris yigitlari qiz quchoqlashni bilmaydi dedingmi? Qizlarning belini uch kechalik oydek kamalak-kamalak qilib egib yurishadi-ku. O'zing emasmiding, yaylovga kelgan Sergeyning bolasi yonimda yotib qo'yninga qo'l soldi degan? Yana ularni o'ynab-kulishni bilmaydi deysan-a.

— Xudo ko'tarsin seni! Qayoqdagi narsalarni esga solib o'tirasan-a.

Shu xil hazillarni eshitgan Hojimuqon ketar paytida qizga bir og'iz bo'lsa ham iliqroq so'z aytolmaganidan o'kindi. Nima bo'lsa ham tezroq orqasiga qaytib Xadichani ko'rishni istardi.

Shu o'ylar bilan ro'molini olmoqchi bo'lib cho'ntagiga qo'l solgan edi, qo'lga bir parcha narsa ilindi: u hoshiyasini qizil ip bilan tikkan yupqa ro'molcha edi. Bu ro'molchani u Xadichaning qo'lida ko'rgandi, cho'ntagiga qanday tushib qolganiga hayron bo'ldi. Osig'lik turgan kamzuliga bilmasdan solib qo'ygan bo'lsa, men olib ketaverganman, deb o'yladi u. Birovning kichkina narsasini olsa ham o'ziga qaytarib berishga odatlangan Hojimuqon qizning ro'molchasini olib ketganidan juda nomus qildi.

— Ey, to'xtal! Chanani qaytar, — dedi u o'rnidan ko'tarilib.

— Ha, Joybosar, nima bo'ldi? — dedi Nurmag'ambetning odamgarchiligini aytib tugatolmay kelayotgan do'sti. Hojimuqon yosh paytida tanasi og'ir bo'lib, bir narsani olib qochgan bolaga quvib yetolmasdi, shuning uchun uni tengdoshlari — «Joybosar» deb atashardi.

— Xadichaning ro'molchasi cho'ntagimda ketibdi. Shuni o'ziga olib borib bermasak uyat bo'ladi.

— Qo'y-e! Endi bir bekatday joyda qolgan ovulga qaytib bormoqchimisan?

— Bo'lmasamchi...

— E, kallavaram, uni qiz ataylab solib qo'ygan cho'ntagingga. Qizning yigitga beradigan shunday hadyasi bo'ladi. Kap-katta ho'kizday bo'lib shuni bilmaysanmi? O'zingning ro'molchang bormidi?

— Bor.

— Qani, ko'rsatchi.

Hojimuqon cho'ntagini axtarib ro'molchasini topolmadi.

— Ro'molcham yo'q, — dedi medallarini beshikka taqilgan qo'ng'iroqdek shiqirlatib, cho'ntagini axtargan Hojimuqon.

— Bo'ldi, qiz olib qolgan.

— Qo'y-e, Xadicha unday qilmaydi. Olsa, o'zimdandan so'rab olmasmidi?

— E, xomkalla, sening bir parcha lattangni so'rab nima qilsin. O'zing bilib hadya qilmaganingdan keyin o'zi olgan-qo'ygan-da.

— Xo'sh, unday bo'lsa uning ro'molchasini mening cho'ntagimga kim solgan?

— Uni ham o'zi solgan. «Ro'molchamni ko'z nuringday saqla, Oq machit, Perovskiy, Orenburg, Troysk, deb sang'ib yurmay tez qaytib kel, to'yni tezroq qilaylik», degani-da.

— Qo'y-e, kip-kichkina qiz shuni bilarmidi?

— Hm... shu qizni kip-kichkina deb o'tirganingdan keyin — hech narsani bilmas ekansan, og'ayni. Olganingdan keyin ko'rasan, hali kip-kichkina bo'lib, miyangda yong'oq chaqsin.

— Qo'yinglar-e, so'zlaring suyilib ketyapti, — deb Hojimuqon ancha vaqt indamay o'tirdi. Ustiga mo'lgina pichan to'shalgan yumshoqqina chana Sariterakka qarab yo'l oldi.

Polvonini sog'inib qolgan ovul odamlari mehmoniga, Nurmag'ambetga o'xshab, ikki hafta to'y tomosha qilib berdi. Otasining oshini qilib o'tkazguncha yana o'n besh kun vaqt o'tdi. Qavmu qarindoshlari, yoru birodarlarini ko'rib chiqaman deguncha bir oy ham o'tdi. Kun isib qorlar eriy boshladi. Xadicha uning qalbidan tobora chuqur joy olib, uni o'ylab, ba'zi tunlarni bedor o'tkazdi. Ovul kishilarining mehribonlik bilan «qarog'im, chirog'im» deb aylanib-o'rgulishlariga berilib, xayoliga kelganini qilaverish huquqidan mahrum bo'lib qoldi. Yaqin-yiroqdagi ovulga bormay desa ham odamlar qo'ymay olib ketishadi. O'z kasbidan boshqa sohada tortinib, uyalib yuradigan Hojimuqon hech kimga «Xadichani sog'indim» deyolmadi. Ovul kattakonlari jam bo'lgan bir yig'inda Nurmag'ambetning odamgarchiligini so'z qilishib, Risbekning qizini bermoqchi bo'lganini ma'qullashdi.

— Er erligini qilgan ekan, biz ham bir odamgarchilik qilaylik. Biroq u to'yni kechroq qilamiz debdi, ha, ezgulikning erta-kechi yo'q, shoshilmaylik. «Shoshilgan qiz erga yolchimas» degan. Hammamiz bo'lib qirq-ellik uy qurama bormiz; borimiz yirikroq, yo'g'imiz maydaroq mol to'plab Nurmag'ambetni, Risbek bilan ovuldagi ko'zga ko'ringan kishilarni chaqiraylik. Xo'sh, Muqonning ozroq puli borga o'xshaydi. Bor pulini otasining ta'ziasiga sarf qilmoqchi edi, bizlar yo'l qo'ymay, xarajat qildirmadik. Qor erib ketmasidan shaharga odam yuborib, qizga usti-bosh oldiraylik.

El faxri bo'lgan Nurmag'ambet polvon ovulimizning yaqinida turgan bo'lsa ham, hali biz tomonlarga kelgani yo'q edi, mindirsa uyalib qolmaydigan ot topib qo'yinglar. Buning uchun qoraqalpoq, turkman bilan aloqasi bor Qarg'ali,

Qaydauldagi o'rqora, Nuraliga ishning ko'zini biladigan bir yigit yuborib, durustroq ot so'rataylik. Qipchoqligi tutsa tekin berar, agar unutsa pulga berar.

Qariyalar shoshilmay taraddud ko'ra boshladilar. Qor ketguncha aytilganlarning hammasi muhayyo bo'ldi. Shahar yo'lidagi bekatchining qizini sariterakliklarning ko'pi ko'rgan edi, bir qizga o'lchab, ust-boshlarini ham tikib qo'yishdi. Qor ketib, orqaning o't-o'lani ko'kara boshladi. Ovul kattakonlarining Nurmag'ambetni chaqiradigan mahali ham kelib qoldi. Besh-o'n chog'li yigitlarni ergashtirib ovul oralagan Hojimuqon Risbekning bekatiga yaqin bir ovulga keldi.

— Yigitlar, endi bekatga kirib o'tmasak bo'lmaydil

— To'g'ri, bekatchi buzog'ining ma'rashi ham polvonimizning qulog'iga shirin eshitilyapti, — dedi bir hazilkash do'sti.

Ular borgan ovulidan qaytadigan kuni, kun juda charaqlab ochilib ketdi. Kechasi bilan yoqqan yomg'irdan suvga tashna bo'lib yotgan ko'katlar gurkirab o'sdi. Qor suvidan keyin goh qirov, goh shudring tushiradigan tungi salqin yo'qolib, xuddi ko'katlar yomg'irdan yuvilgan shoyidek qulf urib ketdi. Bekatga tomon kelayotgan salt otliqlar endi sabza urgan o't-o'lanlarning olamni to'ldirgan muattar hididan mast bo'lishib o'lan aytishar, gurunglashar, o'rtalarida ketayotgan hurmatli polvonning Xadichasi haqida hazil-mutoyiba qilishar, chaq-chaqlashib kulishar, Muqonda esa ularga javob beradigan til yo'q edi.

— Hoy, menga qaralaring, hadeb quv tillik qilavermay, Xadichani qo'shib ashula aytlaring. Attang, Nurmag'ambetday o'lan aytib, kuy yarata oladigan bo'lsam, o'zimdan boshqa odam ko'tara olmaydigan kitob yozardim.

— Unday bo'lsa og'irligi tuyaday kitob bo'lar ekanda. Bunday kitobga nimalarni yozarding?

— E, topiladi: qoshini, ko'zini, sochini, xipcha belini, oyday yuzini, yoqimli qilig'ini, bolday shirin so'zini, o'zimning duk-duk urgan yuragimni, tushlarimni yozaverardim, yozaverardim. Bordi-yu, taqdir bo'lib, bir yostiqa bosh qo'yadigan bo'lsak, Omsk, Orenburg kabi sirki bor shaharlarning biriga olib borib, Rossiya polvonlarining xotinlariday lojaga o'tqazib qo'yardim-u, o'zim kurashga tushardim.

— E, unday bo'lsa, Nurmag'ambet senga Xadichani bermaydi. U, seni uzoqqa ketmaydi, hunarini yoshlarga o'rgatadi, deb bermoqchi bo'lyapti-da. Sen uni ola solib Orenburg, Peterburgga ketadigan bo'lsang, biz shu bugunoq borib Nurmag'ambetga aytamiz.

— Bundoq o'ylab ko'ringlar, axir men senlarga o'xshab mol boqa olmasam, so'qa haydab, o't o'ra olmasam, qanday qilib tirikchilik qilaman? Men pulsiz kun ko'ra olmayman. Savdogarchilik qilib pul topish qo'limdan kelmasa. Sirki bor shaharga bormay qanday tura olaman...

— Nurmag'ambet umri bino bo'lib shu el ichida tirikchilik qilib keldi-ku, sen ham bir kuningni ko'rarsan. Mana, kelganingga uch oy bo'ldi. Shundan beri el sendan osh-nonini ayadimi? Shunday qilib yashayverasanda...

— Nurmag'ambet ham, bunday tirikchilik jonimga tegdi, deyapti. Bu tarqoq el shahar bo'lib, shahrida sirk, teatr qurilguncha men el ichida bekor yura olarmidim... Mayli, uni keyin o'ylashib ko'rarmiz, qani bir o'lan aytib yuboringlar.

*O'rdaklar ko'lni bo'ylab uchar har chog',
Qo'limda ko'k qarchig'ay, belda belbog',
Mavj urgan daryo uzra yozdim quloch,
Xadicham, sensiz menga yo'qdir iloj.*

*Oq yuzing oyday tiniq, chiroylangan,
Ko'p odam ko'raman, deb gir aylangan.
Yoningdan keta olmas Hojimuqon
Savdogarda mato ko'rgan kishisimon.*

*Bir daraxtda qo'sh o'rik,
Yosh yigitga qiz ko'rik.
Ovuling olis ko'chganda,
Bo'lar qanday kun ko'rib! —*

deb o'lan aytishar, Hojimuqon ham qo'shilishar edi.

— Bu o'lanlar senga yoqyaptimi, Laylosining ishqida yurgan Majnun?

— Nurmag'ambetning G'aliyaga aytgan o'laniday bo'lsa...

Bir to'p yigit gurunglashib, bekatga yaqinlashib goldi.

*Ochilganda bahor guli
Tinmas bulbul xonishi.
Gul uzilib, kuy tinishin —
Istarmidi hech kishi?*

* * *

— Oyi, bu yoqqa kelingchi, mazam qochyapti.

Sahar turib sigirini soqqan Bibigul chelagini qo'ya solib, yostiqa suyanib o'tirgan Xadichaning oldiga keldi. Yuzi o't bo'lib, qovog'i sal kirtayibdi.

— Qizim, nima bo'ldi, shamollab qolgandirsanda, kecha kechqurun dalada yupun kiyinib yurgan eding, — dedi peshanasini kafti bilan bosib, ko'ziga tikilgan onasi.

— Dadam qani? — dedi qovjiragan lablarini qimtib, ko'zi suzilib.

— Mollarni dalaga chiqarab yurgandir, jonginam...

— Suv bormi?

— Hozir choy qaynaydi, chiroqqinam.

— Unda men bir oz yota turay, siz ishingizga boravering, — deb yostig'iga yonboshladi.

Bu Hojimuqonlar kelishidan bir kun oldin bo'lgan edi.

Risbek mollarini dalaga chiqarib, uyiga kelganda, Bibigul choy-nonni hozirlab, dasturxon yozib, Xadichaning yoniga borib boshini ushlab o'tirgan edi.

— Chirog'im, turib yuz-qo'lingni yuv, bir piyola choy ichib ol.

— Qo'zichog'im, bahor kelib hammayoq yashnab ketdi. Mana, o'lmagan qul, omon bo'lsa shu kunlarni ham ko'rar ekan. Odam bo'shashib erinchoq bo'lib ketyapti. Xadichaxon, bugun ko'p uxladig-ku, tursang bo'lardi... Sariterakdagi qipchoqlarning kelamiz, degan kuni ham yaqinlashib qoldi. Bugun tushdan keyin qadimgi joyiga o'tovni tikmasak bo'lmas. Tur, bolam, — deb kalta to'nini yechib, qizining oldiga otasi ham keldi. — Ha, sen nega xafasan, qovog'ing soliq? — deb Bibigulning yuziga qaradi u.

— Xadichaning tobi yo'qroq, yotib qoladimi, qaydam?

— Qo'y-ye, nafasingni sovuq qilma! Bahorda kishining shunday sal mazasi qochadi.

— Iloyim shunday bo'lsin... Qaydam, ko'pdan qolgan yolg'izim edi...

— Qo'y-ye deyaipman senga, qayoqdagi sovuq gaplarni gapirma... Qani, qani, ha dadasi aylansin, bu yoqqa kel-chi, bir iskay, — deb qo'lini tekkizgan edi, dadasi ham cho'chib ketdi. Tanasi cho'g'day yonib turgan ekan, — voy-bo'y, xudo ko'rsatmasin! Issig'i juda baland-ku...

— Dadasi, choy-poyingizni ichib, otga miningda, avvalo yo'l-yo'lakay ovchi qaynimga xabar qiling, uyida bo'lsa kelsin, undan keyin polvonning uyiga boring, o'shanikida sano, simobga o'xshagan

dorilar bo'lardi. Tabib uyida bo'lsa ola keling, tomirini ushlab ko'rsin. E xudoyim, yolg'izimni o'z panohingda asragin...

Risbek otiga minib Nurmag'ambetnikiga ketdi. Yetti farzandini yer qo'yniga bergan Bibigul tashqariga chiqib ho'ng-ho'ng yig'ladi:

— E, bevafo dunyo! Bizga kelganda shunchalar berahm bo'lding! Shunday dalada yakka o'zi qolgan bekatni bor-yo'g'idan judo qilding. El zada bo'lgan qushlarday har tomonda taralib yuribdi... Boshingga ish tushsa yordamga chaqirgunday jon topmaysan bu yerlardan! Hurkkan ovday biridan-biri qochib yurgan bu eldan keragida emchi, qisilganda damchi topib ko'rchi. Hamma bolalarim tabib topa olmaganlikdan o'ldi. O'tday yonib yotgan bolagingamga nima em qildim, e voh...

Dovdirab qolgan sho'rlik ona bitta zarang oldida, uni suvga botirib, hasta yotgan qizini uchuqladi, keyin zarangni tashqariga olib chiqib to'nkarib qo'ydi. Sovuq suvdan badani junjikkan Xadicha ko'rparasini ustiga yopib yotib oldi.

— Qizim, dadangnig to'nini yopaychi, zora terlasang, — deb kuygan badanni battar yondirdi. Xadichaning ahvoli daqiqa sayin og'irlashib borardi.

— Oyi, ustimdagi to'nni oling, nafasim qisilib ketyapti, — dedi lablari qurib, qoraya boshlagan Xadicha.

— Chirog'im, ternikidir, bir oz sabr qil...

U olib kelgan suvdan bir qultum yutdi-da, qo'lga qaytarib berdi.

— Tashqariga chiqib qarang-chi, oyi, ko'ri-narmikan?

— Kim, chiroqqinam?

— Haligi... — deb bu yog'ini ayta olmay yuzini devor tomonga burdi Xadicha.

Tashqaridan ot dupuri eshitildi. Bibigul chiqqanda kun tushga yaqinlashib, quyosh nuri yerni

tovadek qizdirar edi. Kelgan odam ovchi qaynisi ekan. U otini bog'layotib:

— Yanga, Xadichaning tobi qochib qoldimi? — deb so'radi.

— Qaydam, ko'rpa-to'shak qilib yotibdi, — dedi u astagina, so'ng uyiga kirib ketdi.

— Qaroqqinam keldi.

— Kim, oyi? — deb boshini ko'tardi qiz.

— Aylanay, ovchi og'ang!

— Ey... — u basharasini burushtirib, to'nni qo'li bilan surib tashlab, suv so'radi. Yana bir qultum yutib, piyolani yoniga qo'ydi.

— Qarog'im, tuzukmisan? — deb so'ragan ovchining yuziga u bir qaradi-yu, indamadi.

Tushdan keyin Xadichaning issig'i oshib, lovilab yona boshladi. Dam-badam suv so'rardi. Katta ovulga ketgan Risbek tabibni topolmay, qishloqdagi bolalari yoniga ketgan Nurmag'ambetning orqasidan odam yubordi, o'zi bir siqim sano topib keldi. U kelganda Xadicha alahlab yotgan edi.

— Oyi, keldimi?

— Keldim, qulunim. Sano olib keldim. Xudo xohlasa hozir ichasan, — deb manglayini siladi Risbek.

Xadicha boshini ko'tarib, uyda o'tirganlarga bir-bir qaradi-da, yana yotdi.

Kechga tomon katta ovuldan qizlar, kelinchaklar; tuyaga, otga mingan o'ntacha odamlar kelishdi. Kechasi bilan mijja qoqmagan Xadichani navbatma-navbat poylab chiqishdi. U avval qimir etmay o'tirgan onasidan qayta-qayta «keldimi?» deb so'rar edi. Onasi kelgan odamlarni birma-bir aytib chiqdi. «Ularning menga keragi yo'q», deganday indamay yotardi qiz.

— Oyi, kichkina sandiqdagini olib beringchi? — dedi bir mahal. Oyisi kichkina sandiqni oldiga olib kelib ochdi-da:

— Qarog'im, o'zing qara-chi, nima edi izlaganing? — dedi.

Xadicha boshimni suyab turing deganday ishora qildi. Dadasi boshini suyadi. U ko'zini suzib sandiqqa qaradi-da, cheti ko'rinib turgan ro'molchani ko'rsatdi. U Hojimuqonning ro'molchasi edi. Oyisi ko'zlaridan yosh oqib, ro'molchani sug'urib oldi.

— Boshimni bog'lang, — dedi qiz. — Tong otdi-mi?

Xadichaning og'ziga suv tomizilayotgan qayg'uli kechada, yaqin bir yerda tunab chiqqan Hojimuqonlar bekatga kelib tushishdi. Kayfi chog' bo'lib kelgan yigitlar odamlarning uydan qovog'i solinib, xafa bo'lib chiqayotganlarini ko'rib bo'shahib qoldilar. Lol bo'lib qolgan Hojimuqonni Nurmag'ambetning ayoli qo'lidan asta ushlab uyga boshlab kirdi. Xadichaning boshida ko'z yoshi to'kib o'tirishgan kampir-cholning yoniga kelib:

— Erkam, mana, Hojimuqon keldi! — dedi yig'i aralash tovush bilan.

— Keldi... — dedi qiz va nuri so'nayotgan ko'zlarini ochdi. Boshini ko'targisi kelganday dahanini asta qimirlatdi.

— Polvon, sen qo'lidan tort-chi, — dedi yangasi. U qo'lini ushlaganda, qiz yana ko'zini ochdi: «Xayr!...» deganday lablari qimirlab mangulikka ko'z yumdi.

Uyda dod-faryod ko'tarilganda, Xadichaning qo'lini hamon ushlab turgan Hojimuqonni tislantirib, qizga tikilib qarab turgan tabib yigit:

— Voy, attang, kuydirgi chiqqan ekan-kul Bilgan zahoti, emlaganda tuzalib qolardi, — dedi.

Hojimuqonning kichkina qisiq ko'zlaridan yosh marjonday yumalab tushardi. U tashqariga chiqib:

— Chini bilan ketganingmi? — dedi.

*Xadicha vafot etdi o'n yettida,
Qarab hech to'ymas edim nur yuziga.
Esizgina ahdimiz, paymonimiz,
Armon bo'ldi, chiqmay ketdi yuzaga.*

Uylanish

Ovul qariyalari el oralab yurgan Hojimuqonga chopar yuborib, Nurmag'ambet bilan Risbekni chaqirib kelishni topshirgan edi. Quda chaqiriq suyunchi olib, o'lja bilan qaytaman, deb kelgan chopar yigit, o'yin-kulgi o'rniga, yig'i, qur'on o'qilayotgani ustidan chiqdi. Uncha-munchaga parvo qilmaydigan Hojimuqon ham xafa edi. Ilgari kam so'z edi, endi mutlaqo so'zlamaydigan bo'lib qolibdi. Chopar uni xoliroq joyda uchratib, biror narsa dey desa, u qaramasdi. Mullalar lahat ustida qiroat bilan qur'on tilovat qilmoqda edi. Xadichani ko'mib bo'lgan odamlar ketmon, kuraklarini, baqon siriqlardan¹ yasalgan tobutni tuyaga ortib bekatga jo'nab ketishdi. Bu hol faqatgina, suyunchi olaman, deb kelgan chopar yigitnigina emas, shu bilan birga, shu qizni olsam umr yo'ldoshim bo'lar deb o'ylagan Hojimuqonning ham, atoqli polvon Hojimuqonni o'z qo'li bilan uylantirdi, degan obro'ga ega bo'lsam, deb o'ylagan Nurmag'ambetning ham, sakkiz bolamdan qolgan yolg'izim — Xadichamni elga mashhur bo'lgan o'z tengiga qo'shadigan bo'ldik, xudo endi shu-larga umr bersin, qo'sha qarisin, deb niyat qilishgan Risbek bilan Bibigulning ham, elning guli, sayragan bulbuli, kambag'al bo'lsa-da, bekami ko'st yigit Nurmag'ambet bilan quda-anda tushadigan bo'ldik, deb quvonishgan qudalarning ham umidini uzdi. Bekatga yetib, uyiga kirgan Risbek o'zini yo'qotib bir oz yotdi-da, keyin o'rnidan sapchib turib, to'nini qo'ltig'iga qisgancha:

— Bibigul, uyingga qaral Men Xadichaning uyiga borib kelay. Hali bola-ku, mol-jonga qaray oladi deysanmi ular?.. Uyida bir-ikki kun yotib, yordamlashib kelay!.. — deb chiqib ketdi.

---

¹ O'tovning qismlari (tarj.).

Qovoqlari tushib, har joy, har joyda cho'qqa-yishib o'tirishgan odamlar ketib borayotgan cholni ushlab olishib, yuziga suv sepib yotqizib qo'yishdi. Shunday bir og'ir vaziyatda Hojimuqon bilan birga kelgan yigitlardan ba'zilar choparni ergashtirib ovulga ketishdi.

Bekatda, qizni ko'mib kelganlarga bir-ikki mol so'yib berib, Nurmag'ambet:

— To'yu tomosha qilaman, surnay tovushini eshitaman degan joyda, hazin qur'onni eshitdim, — dedi. — Bu zamonning xudoyi meni qaysi istagimga yetkazgan edi! Bibigul yangal! Mana bu og'am yakkayu yagona merosxo'ridan ajraldi, endi uni ota deb kim chaqiradi? Biroq nachora?! Taqdirga tan berish kerak, qolganlarning joni basalommat bo'lsin. Men, Hojimuqonni ergashtirib ovulga olib boray, ovulida sal ko'nglini yozib qaytar.

— Og'a, men endi ovulga bormayman, — dedi Nurmag'ambetnikida ikki kun bo'lgan Hojimuqon, — siz meni. Qiziljarga bir amallab yetkazib tashlang. Men yana Rossiyaga ketaman. Meni ovulda tursin desa Xadicha o'lmas edi...

— Voy tentag-ey, nimalar deyapsan o'zing? Xadicha o'lsa, qolgan umringning barini olib ketdi, deb o'ylaysanmi? Buning hammasi vaqtincha, yomg'ir tinib, bulut tarqaladi, o't-o'lanlar ko'kardi. Sen bu gaplaringni qo'y, men seni hech qayoqqa yubormayman.

— Qo'y, og'a, endi mening orzu-umidlarim suv betidagi pufakday puchga chiqdi. Ovulga qaytib borib nima ham qildim, otamga osh berdim. Ovul qariyalari shu bahona bilan sizni chaqirtirib diydor ko'rishamiz, deb quvonishib yurgan edi. Chaqirib kelgan odam motam ustidan chiqib qolib, sizga ayta olmay ketdi.

— Ular yozgan xatni o'qidim. Biroq, mana bu yig'i-sig'ida unga biron narsa deyolmadim. Qiz o'z dardini, sirru asrorini ochmay ketgani uchun umr bo'yi yig'lab o'tgan Janatday bo'lmoqchimisani?

Qo'y, yana bir ikki kun bo'l. Men seni bahring ochiladigan bir joyga olib boray.

— Og'a, o'sha Jannat haqida gapirib ber.

— Xo'p, men aytib beray, biroq sen Rossiyaga ketaman degan gapingni qo'y. — U hikoyasini boshladi: — Otam bolalik vaqtida keksaroq bir kishi bilan Uysindagi tog'asinikiga ketib borayotib, Balxash bo'yidagi bir uyga qo'nibdi. Otam kirgan uy — qadim qozoqlar yozda yashaydigan o'tov edi. O'sha o'tovni ta'riflab aytgan so'zlari hali-hali esimda, o'tovni shunday ta'rif qilgan edi: u o'tovning odam panalab o'tirgudek joyi ham yo'q ekan; bir vaqtlar qalin bosilgan kigizdan qilingan yopqichlar to'zib ketgandan so'ng qirq yamoq bo'lib, teri, to'zgan choponning etagi, ko'kragi, hatto bosh kiyimining ba'zi bo'laklari ham yamalaverib, nima ekanini ajratib bo'lmaydigan holga kelibdi. Kigiz uyni ko'tarib turgan keraga, uvuq, bo'sag'a, kesaki, chang'aroqlari' to'zib bir necha joylari qisib bog'lanib, yerga tegib turgan joylari chirib, qirqila-qirqila pastakkina bo'lib qolibdi. Eshik o'rniga allaqanday oriqlab o'lgan hayvonning terisi osilgan ekan.

Uy tevaragida mol, it yoki mushuk kabi hayvonlarning oti-zoti yo'q, baland tepalik yonboshida yolg'iz uy — haligi chaylanamo o'tovgina cho'q-qayib turarkan.

Yo'lovchilar borib tushganda o'tovda ikki kishi bor ekan. Ulardan biri nihoyatda ozib-to'zib ketgan, eti borib suyagiga yopishgan yosh bir ayol, ikkinchisi eski bir yog'och karavotda, latta-puttalar ustida o'tirgan bir qari chol ekan. Otam u cholni tasvirlashga so'z topolmay, shu u'yning ko'rinishi qanday bo'lsa cholning ko'rinishi ham shunday edi, derdi.

Uy shunchalik to'zigan, xonavayron bo'lgan bo'lsa ham, uning ayrim joylari bu uy qachonlardir

---

¹O'tovning qismlari (tarj.).

bir boy odamning uyi ekanligidan dalolat berib turarkan, qarag'aydanmi, yoki boshqa daraxtdanmi, har holda keraga va uvuqlari katta daraxtdan qilinganligi ko'rinib turarkan. U avvalo, o'n ikki qanotli uy bo'lib, sinig'i kesilib, bir-biriga ulanib, to'rt qanotlik uyday bo'lib qolibdi. Keraga va uvuqlarning pardozlangan joylari ko'k bo'yoq bilan bo'yalib, qaloqlari suyak bilan, kumush bilan qoplangan. U suyak ustiga Xitoyningmi yoki Hindistonningmi naqshi o'yilgan ekan. Yog'och karavotning bosh tomoni ham shunday; o'yma naqsh bilan bezatilib, ba'zi joylari kumush bilan qoplangan ekan. Bular ham mayishgan, singan, ba'zilar tushib, o'rni ochilib qolgan, qoqilgan mixlarning uchida, o'yilgan suyaklarning orasida yiltiragan kumush siniqlari ko'rinarmish. Chol bo'lsa, o'sha yog'och karavot ustida qora qurum to'ziq gilamlar ustida o'tirarkan. Olisdan kelgan yo'lovchilar uning oldiga salom berib kirishsa, u alik olmas ekan. Otam cholning bosh tomonida turgan qo'bizni, to'shak oldida kigizdan tikilib keragaga kirlab ketgan ipak ip bilan osib qo'yilgan ikki tugunchakni ko'rib hayron bo'libdi.

Yo'lovchilar uyning ahvolini ko'rib ketgilari kelsada, yaqin tevarak-atrofdan ovul bo'lmagani uchun shu yerda qo'nishga majbur bo'lishibdi. Yuklarini olib, ulovlarini o'tga qo'yibdi. Hech kim bulardan hol-ahvol so'ramasa-da, otamning yonidagi odam onda-sonda tovush chiqarib, o'siq qoshlari ko'zlarini bekitib turgan cholga o'zining ahvolidan gapira beribdi. Unga chol indamabdi.

Kun botish oldidan to'rvasiga ikki baliq solib olgan, o'ttizlar chamasidagi yigit kelibdi. U ham juda oriq, yupun ekan. U uyga kelgan mehmonlarga hayron bo'lib ko'z qirini tashlab salomlashibdi.

— Chirog'im, orqadan Olatog'dagi og'aynilarimizga ketib borayotgan edik. Ot-ulovlarimizga dam bermoqchi bo'lib, shu yerda qoldik. Qariya

charchab qolganmi, sira javob bermaydi, kim bo'lasizlar? — debdi.

— To'biqti... — deb to'ng'illabdi yigit.

— Unday bo'lsa, biz arg'indanmiz, asli tug'ishgan ekanmiz-ku. Nega muncha chetga chiqib ketgansizlar?

— E-e... — deb xo'rsinibdi-da yigit, karavotda o'tirgan cholga qarabdi-yu, indamabdi. Ayol to'rvadagi baliqni tashqariga olib chiqib tozalab, pishira boshlabdi. Otam ham o'tga choygumni qo'yib, choy qaynatibdi. Yo'lovchilar yigit bilan choldan qanchalik ezmalanib so'ramasin, bari bir, bir tuzukroq javob ololmay, tashqariga chiqib choyini ichishibdi-yu, keyin egar-jabduqlarini boshlariga qo'yib yotishibdi. Uydagilar ham baliqni yeb, gapirishmay uyquga ketishibdi.

Endi tong yorishib kelayotganda uyqusi sergak yo'ldoshi otamni uyg'otib yuboribdi. Quloq solsa, uydan qo'biz tovushi chiqayotgan emish. Otam: «Bunday kuyni umrimda eshitmagandim», deb ta'rif qilar edi.

...Ko'm-ko'k ajriqqa ko'milib yotgan yo'lovchilar boshlarini ko'tarishib jim yotishgancha butun vujudlari bilan tinglashibdi.

— Qo'bizdan dastlab «oh!» deganday bir nido chiqib, og'ir, mungli bir kuy tarala boshlabdi. U oydinda, ko'l betida erkin uchgan qushlarning sayrashi, yengil shabada, kichik to'lqinlarning shovillashiga o'xshab yoqimli kuy taralib kishiga orom berar, shirin his-tuyg'ular uyg'otar, ba'zan esa bulbulning navosiga, toyning kishnashiga, qo'zining ma'rashiga, yosh bolaning kulgisiga o'xshash tovushlar chiqarib tinglochiga zavq bag'ishlar; kuy ba'zan kishi ko'nglini shodlikka to'ldirar, ba'zan g'amgin qilib, chuqur o'yg'a toldirar edi... — derdi otam.

Kuyni yaxshi ko'radigan otam bu mahal ajriqdan emaklab kelib, pachog'i chiqqan yog'och

karavot ustida o'tirib, ikki ko'zini chirt yumib, kichkina qo'bizni zavq bilan chalayotgan cholga keraganing sirtidan qarab yotgan edim, deydi. Sozanda kuy sal buzilsa, bir narsadan cho'chiganday ko'zini shart ochib, xuddi esini yig'ib olganday, yana ko'zini yumganicha chalishda davom etar ekan. Kuy xuddi yo'rg'alagan ot dupuriga o'xshab bir xil ohangda yangrab turibdi. Bir mahal unda hurgan it, allaqanday ingragan narsaning tovushi aks etib, quvonch, kimningdir noroziligi sezilibdi, bog'log'lik ot bo'shaganday tovush erkin sado berib, uchgan qironday bo'libdi. Keyin bu tovush tobora ingichka bo'lib turli ohangda jaranglabdi-yu, dastlabki «Oh!»ni qaytalab, uvillab esgan shamolday bo'talog'idan ayrilgan norday, egasiz qolgan itday, turli-tuman tovush-ohanglar chiqaribdi. Qo'shtor nolib yig'laganda otam ham, boshini ko'tarmay yotgan yo'ldoshi ham achchiq-achchiq yig'lashibdi. Ko'zi berkilgan buloqday cholning ko'zlaridan yosh chiqmas ekan; biroq qo'biz tovushi bilan jo'r bo'lib o'ksigan, g'amgin tovush chiqibdi. Keyin qo'bizni chap tomonga, kamonni o'ng tomonga qo'yib, keragaga osig'liq turgan tugunchakni olib bag'riga bosibdi-da, indamay o'tirib qolibdi. O'sha cholning ismi Janat ekan. Uni tildan qoldirib, odamgarchilikdan chiqarib, so'qqabosh qilib, shu ko'yga solgan narsa bir suluv qizning savdosi ekan. Suluv qiz suvda cho'milayotgan mahalda uni ilon chaqib o'ldiribdi. Shunda Janat qizning sochi bilan ilonning boshini olib ikki tugunga tugib qo'ygan ekan. U mahalda yoshi o'n sakkizda ekan. Qiz Jayiq bo'yidan kelgan ekan. Endi bu yog'ini keyinroq, to'ying bo'lgan kuni aytib beraman.

— Jon og'a, hozir aytib ber...

— Yo'q.

Hozimuqon Nurmag'ambet bilan sayil qilib yurganda, ovul odamlari yana boshqa bir gap topib qo'yishdi: Xadichaning kiyimini bo'yiga o'lchab bichtirgan qiz, Xojimuqonga munosib qiz edi, qariyalar o'zaro maslahatlashib o'sha qizni olib berishmoqchi bo'lishdi. Hozimuqon ko'p vaqtgacha Xadichani unutmadi. Ichimdagini top, deb yuradigan vazmin tabiatli Hozimuqon ko'p vaqtgacha bu haqda gapirmadi. O'zini qo'shib o'lan aytadigan cho'loq polvonga tavsif qilib, do'mbira chertadigan, yuqorida keltirilgan to'rtliklarni Nurmag'ambetdan o'rganib, uning oti bor joylariga o'z otini qo'shib aytadigan bo'ldi. Xadicha vafot etgandan so'ng, birinchi bandning oxiridagi: «Xadicha vafot etdi o'n yettida» misrasini ko'p takrorlaydigan bo'lib qoldi.

U ovul qariyalari ma'qul ko'rishgan qizni yoqtirmadi. «Akalar, bir oz sabr qilinglar», deb ovul oralab yurib, bir kuni aravada qiziljarga ketib qolganini eshitib qolishdi odamlar. U shu ketganicha dom-daraksiz yuqolib, keyinchalik Varshavadan daragi topildi.

Yozning qulf urgan ko'm-ko'k maysasi. Visla daryosining bo'yida, xuddi cho'qqiga qo'ngan burgutdek uch-to'rt polvon, trusi-maykada, qator o'tirishardi.

— Ey, qizil niqob, senga nima bo'ldi, sira qovog'ing ochilmaydi? Sen ilgari bunday emasingku, nima balo, elingga boraman deb g'am-g'ussa orttirib keldingmi?

— Mening hech qanday qayg'um yo'q.

— Ey, Vanya, sen hazillashma, biz senga yosh bola emasmiz, sen bilan Yevropani kamida ikki marta aylanib chiqqan Rossiyaning shoxli polvonlari so'zlashyapti. Sen nimadandir xafasan yo bo'lmasa ilgarigi fikringdan qaytgansan.

— Nega unday deysan?

— Nega deysanmi? Negaligini aytay... Ilgari bizlardan hech siringni yashirmas eding, endi hech gaplashging kelmaydi. Ilgarilari atoqli polvonlar, yosh polvonlarni qiynamay, ayabroq kurashar edi, sen-chi, sen bo'lsang qo'lingga tushgan polvonning yuzidagi niqobini yulib olasan. Kurash boshlanganiga o'n kun bo'libdi-yu, yiqqan niqobing bir xalta bo'ldi. Yurish-turishingni ko'rib seni jinni bo'ldimi, deb o'ylab yurganlar ham bor. Birov seni yiqitdimi desak, sharqiy Rossiyada seni yiqitadigan hech kim yo'q. Rostingni ayt, nima bo'ldi senga?

— Boshimga og'ir musibat tushgani rost, bir suluv qizni sevgandim, olaman deb turganimda o'lib qoldi, — deb u boshidan o'tgan voqeani aytib berdi.

— Ha, aytdik-ku, bir gap bor deb. Bu sharqilarning qadimiy odati, sevganiga yeta olmasa, ishqida kuyib-yonib, jinni bo'ladi. Endi bu dar-dingga bizlar davo topamiz.

— Men kasal emasman.

— Sening kasaling, xotin kasali, uni bizlar topamiz. Shu yerda bir polvon qiz bor. Biz qat-nashayotgan kurashni ham o'sha qizning og'asi tashkil etgan. Qiz har kuni sirkka kelib kurashimizni ko'rib o'tirarkan, biroq u qanday qiz ekanligini hech qaysimiz bilmaymiz. Shu yerda kurashgan polvonlarning eng zo'ri bilan kurasharmish. Yiqilsa o'shanga tegarmish, umr bo'yi shuning xizmatkori bo'larmish, yiqitsa, hamma polvonlarning niqob-nishonlarini yig'ishtirib, chamadonga solib, yiqilgan polvonga piyoda ko'tartirib yurarmish.

— Men uning lash-lushini ko'tarishga tobim yo'q.

— Nachora, sharti shu bo'lgandan keyin, yiqilsang ko'tarasan-da!

— Yiqilmayman!

— Qanday qilib yiqilmaysan, Poddubniydan kuchlimisan?

— Kuchliman, deb maqtana olmayman.

— U bultur kelib qo'rqqanidan kurasha olmay ketibdi.

— Qo'y-e, yolg'on. Poddubniy Dajjolingdan ham qo'rqmaydi.

— Qo'rqmaydi?.. Qiz qo'lini cho'zishi bilan chap berib qochibdi, qo'liga kamzulining bir etagi ilingan ekan, yulib olib uyiga olib borib osib qo'yibdi. Mana ko'rdingmi, shu-shu kurashga chaqirsa ham kelmayapti.

— Qo'y, nima qilasan yolg'on gapirib. Polshada polvon qiz bor deb bir vaqtlar eshitgan edim, uni bir yosh venger polvon yiqitib olib ketibdi, deyishgan.

— Demak, shu qiz. Uni hech kim yiqita olmaydi. Qo'lingga tekkan odamni yerga olib uravermay, kuchingni shunga saqla?

— Qo'y-e, shunga kuch saqlash kerakmi? Qiz deganing xotinda, «Xotinning zo'ri qozon qaynata-di», deydi bizning qozoqlar. Agar kurashadigan bo'lsa, birpasda yiqitaman-u, o'z xuningcha pul to'la, deyman!

— Pul bermaydi, o'zi tegadi.

— Olmayman, deyman.

— Yo'q, buning bo'lmaydi, agar olmasang, yiqilgan hisoblanasan.

— Unday bo'lsa kurashmayman...

— Unda ham yiqilgan bo'lasan. Bo'lmasa kurashgan polvonlaringning hech qaysisini yiqitma-yu, o'zing yiqilaver. Shunday qilsang, u qiz sen bilan qo'lingdan pul berganingda ham kurashmaydi.

— Qanday balo o'zi.

— Bu yerda yigirmadan ortiq yirik polvon, o'ttizdan ortiq yosh polvon bor. Shularning biror-

tasidan yiqilsa yoki bir-birini yiqita olmasa, qiz uni polvonlarning polvoni deb hisoblamaydi, u bilan kurashmay qo'ya qoladi. Eng zo'r polvon topaman, deb og'asi har yili polvonlarni Varshavaga to'playdi. Sen yiqitib shu qizni ol, bu ovoragarchilikdan qutulaylik.

— Ey, senlar, bu hazillaringni qo'y, men qizdan qo'rqib, hech kimdan yiqilmayman, qizning lash-lushini ham ko'tarib yurmayman.

Bu garchi hazil bo'lsa ham, uning tagida sir bor edi, u ko'p o'tmay ochildi.

Sirkda arqonga, ip narvonga osilib o'ynaydigan bir atoqli artistning bo'yi yetgan singlisi bo'lardi, u har yili turli mamlakat polvonlari yig'ila boshlaganda — hamma polvonlarni yiqitgan polvonga tegib olaman, deb yurarkan. Shu so'zini eshitgan yoshlar yag'rini yerga tegmaydigan polvonlar kiyadigan niqob kiyib olishibdi. «Oq niqob», «Ko'k niqob» Varshavaga to'lib ketibdi. Buning ustiga qo'li tegsa yiqitmay qo'ymaydigan Vanya kelib ularnig niqoblarini sidirib olaveribdi. «Endi qiz mo'g'ulniki bo'la qolsin!» deb umid uzganlari niqoblarini olib, yashirin nomlarini yo'qotib, to'g'ri nomlarini ayta boshlabdi. Buning sirini bilgan ba'zilar «ayanqirab yiqit», deb qora polvonning changalida mijig'lanib yotardi.

Har kuni ko'p tomoshabinlarning biri bo'lib kelib o'tirgan qiz, oltin, kumush, bir talay medallarini bo'yniga xalqa qilib chiqqan Hojimuqonni ko'rib o'tirgan joyida qotib qoldi. Ko'zlari chaqnab qayta-qayta qo'llarini uqaladi. To'satdan yonidan o'tib, ko'zini qisganga darrov ketidan ergashib ketadigan yigitlardan bo'lmagan Hojimuqon yelkasiga bir turtib o'tgan qizga ko'z qirini tashlab, «veynauat!» deb qo'ya qoladi. Sho'rlik qiz nima qilishini bilmay hayajonga tushadi. Uyiga borishi bilan ko'zgu oldiga kelib, upa-elik, hidli yog'larini yuziga surtadi, uzun sochlarini har turli maqomda

o'rib ko'radi, taraydi. Biroq bularning birortasi ham uning dardiga davo bo'lolmaydi. Shundan so'ng qo'liga karta olib fol ko'ra boshlaydi. G'ishtinning podshosi goh o'ngga, goh chapga o'tadi, bir ko'rganda to'g'ri keladi, bir ko'rganda esa, aksincha. Ba'zan labini tishlab xafa bo'ladi, ba'zan esa xursand. Gapga no'noq «mo'g'ulga» oshiq bo'lgan bechora qiz ba'zi kunlar hastalanib ham qoladi, sabr-toqati tugagan boyaqish peshanasini shartta bog'lab olib yana sirkka keladi. Axiri bo'lmagach, Hojimuqon bilan birga turadigan odamlardan u bilan gaplashib ko'rishni yalinib so'raydi. Xadichaga bo'lgan muhabbati hali ham so'nmagan polvonga ular:

— Sen qizlar bilan nega gaplashmaysan? — deb ham ko'rdi.

— Ya sovsem ne xashu... — deb qo'ya qoldi polvonlarning yuzidan sidirib olgan niqoblarini sanab o'tirgan Hojimuqon.

Qizning iltimosiga ko'ra haligi suv bo'yida o'tirgan polvonlar ham gaplashib ko'rdi, lekin hech ish chiqmadi. Oradan bir yarim oy o'tib, kurash tamom bo'lay deb qolganda, «polvon qizni ko'rsatish uchun» polvonlar Hojimuqonni shahar restoraniga olib boradi. Shunday qilib, o'sha qizga uylanish masalasi quyidagicha tus oldi.

Rosa ichishib mast bo'lishgan polvonlar restorandan chiqqach, Visla bo'yidagi bog'ni oralab besh chaqirim yergacha sekin yurib gaplashib keldilar. Suv bo'yidagi skameykalarda kemadan tushgan polvonlarni kutganday uch qiz o'tirishardi. Ular ichida oq guldun guldastasi bor bir suluv qiz, guldastani ko'tarib, polvonlarni to'xtatdi.

— Janobi polvonlar, dugonamiz polvon Polyaxonim shu guldastani polvonlar polvoniga topshirib qo'yishimizni iltimos qildi. Polvonman, deb o'ziga ishongan uch qadam oldinga chiqib, guldastani olsin! — dedi.

Polvonlar chiqolmay, bir-biriga qaragancha bir oz turib qolishdi. O'sha kuni ulfat bo'lishgan varshavalik ikki yosh polvonning bittasi:

— Hech kimning yuragi dov bermasa, mana men olaman! — deb oldin chiqqa boshlaganda Hojimuqon uning yelkasidan chelak ko'targanday ko'tarib orqaga olib qo'ydi-da:

— Bekam, u buyruq bergan xonimingiz qayerda? — deb so'radi.

— Saroyda. Nimaydi, guldastani olmoqchimisan? Sening polvonlar polvoni bo'ladigan hech narsang yo'q-ku. Polvonlar polvoniman desang, uch qadam oldinga chiq!..

Hojimuqon oldinga chiqdi. Qiz guldastani uzatarkan, boshqa polvonlarga kulimsirab qarab:

— Buning polvonlar polvoni ekani rostmi? — deb so'radi.

— Ha, — dedi mashhur polvonlardan biri.

— Gul olganing uchun guvoh bo'ladigan bir narsangni ber, Polyaxonimning oldiga borganingda o'zingga qaytarib beradi.

Hojimuqon katta kumush soatini uzatdi.

— Buning keragi yo'q, ro'molchangni bersang ham bo'ladi, — dedi qiz. U ro'molchasini qog'ozga o'rab berdi. Qiz uni qo'lga olib:

— Ertaga soat beshda falon joyga borishingizni so'rayman, — dedi-da, polvonlarga odob yuzasidan ta'zim qilib, ketdi.

Hojimuqon ertasiga Koren bilan o'sha aytilgan joyga borib qarashsa, hech qanaqa saroy-paroy yo'q, qadimgi Varshavadagi oddiy uylardan biri ekan. Hovlidagi shinam, xushmanzara bog' ichiga stol, stullar qo'yib ovqat hozirlashibdi. Bularni o'zlariga tanish sirkning artisti kutib olib, hurmat-ehtiromla bilan o'tirishga taklif qildi. Uyda o'tirishgan uch-to'rt odam chiqib, mehmonlar bilan ko'rishishdi. Keyin kechagi guldasta taqdim etgan qiz elliklarga kirgan onasini boshlab chiqdi. O'tir-

gan odamlar o'rinlaridan turishib, onaga hurmat bildirishdi.

— Qozoq o'lkasining polvoni qaysi biring?

Hojimuqon qo'lini ko'ksiga qo'yib ta'zim qildi.

Kampir «mening yonimga o'tir», deganday yonidagi stulni ko'rsatdi. Odamlar o'rinlariga o'tirib bo'lib, stol ustidagi taomlarning yuzi ochilgandan keyin mezbon artist o'rnidan turib:

— Do'stlar, hamma xalqda ham «toqqa tog' qo'shilmaydi, odamga odam qo'shiladi», degan maqol bor. O'sha qo'shila olmasa turolmaydigan inson muhabbatiga chek qo'yib bo'lmaydi. Polvon Mungaytpasov, uning do'sti polvon Koren — sizlarni bu yerga olib kelgan ham o'sha insoniy muhabbatdir. Men, birovning shaxsiy, ezgu ishim deb bilgan yumushiga aralashib, uning yo'lini to'sishni yomon ko'raman. Bunday ishlarga aralashadigan millatlarning urf-odatlarini, diniy e'tiqodlariga qo'shila olmayman. Mening sevikli singlim, Polya Mungaytpasovga oshiq bo'ldi. Qizning bu yurak sirini ochiq aytishi Yevropa xalqlari o'rtasida hech erish tuyulmaydi, aksincha, o'z erkini yaxshi tushungan hisoblanadi. Qiz sevganiga kecha oq guldasta taqdim etib, ro'molchasini olib kelib, onasidan ruxsat so'radi. Biz onamiz oldida shuni ochiq aytib, o'zimizning eng yaxshi istak-orzularimizni izhor qilgimiz keladi... Berilgan belgini qabul qilganlarning rostmi?

— Menga uni polvon qizning guli, deb berdi.

— Polvon qiz — qo'li bilan gul bergan, Polya. Kurashga tushadigan qizlar faqat ertaklardagina bo'ladi.

— Unday bo'lsa gulini olganim rost.

Shundan bir oy o'tgach, u polyak qizi Polyaga uylanadi. Kuzga borib nemis qo'shinlari Varshavaning tinchligini buzib bostirib kiringach Hojimuqon Polyaning otini Fotima qo'yib, Omskiyga olib keladi. U yerdagi sirk otlarini ofit-

serlar urushga minib ketganlaridan keyin Shar-
doqdagi qozoqlar Hojimuqonni ko'chirib olib
ketishadi. U yerda polvonga uy-joy solib, mol-hol
qilib berishadi. Fotimadan Xayrulla, Abdulla degan
ikkita o'g'il ko'radi. Biroq o'g'illar Fotima orzu
qilganday — yag'rini yerga tegmaydigan polvon
emas, oddiy bolalarday o'sib, ikkalasi ham huku-
mat xizmatchisi bo'lib ketadi.

Aravakash

O'n sakkizinchi yilning qahraton qishi; qor
bo'roni quturib, dahshatli uvillaydi. Odamlar: «Bu
bo'ron boshlangan kuniga borib tinadi», deb yu-
rishgan edi, yo'q, tinmadi: seshanbagacha —
sakkiz, chorshanba — to'qqiz, payshanba — o'n,
bugun juma — o'n bir kun bo'ldi, quturgan norday
hamon o'kirib turibdi.

Butun umrini aravakashlikda o'tkazgan Misha
o'zining ko'p yillik yo'ldoshi — kurang otiga qarab
turib rahmi keldi, achinganidan yig'lab yubordi.
Boshi ustida o'ynab turadigan quloqlari shalpay-
gan, taram-taram bo'lib turadigan yol-kokili pax-
moqlanib, ko'zining oldini mushtday yiring bosib-
di. Mishaning ovozi eshitishi bilan talpinib tura-
digan jonivor, endi xo'jasidan o'pkalaganday,
oldidagi pichanni chaynashga ham chamasi kelmay,
mukkasidan tushib yotibdi. Misha odati bo'yicha:

— Jonivorim, tulporim... — desa ham qimir
etmay, egasi oldiga kelganda iyagini yerga taqab
yotar, har entikkanda burnidan chiqqan nafasiga
qor uchib ketar edi.

— Jonivorim, uvoling oqlarga bo'lsin! Kuli
ko'kka sovrilsin bu iblislarning! Senga deb yiqqan
xashagimni olib ketdi-ya, la'natilar. Yeming ham
yo'q. O'zingni ishlatib-ishlatib o'lar holatda olib
kelib berdi. Endi senga nima beraman, jonivorim...

Qo'y, seni bunday xor qilib o'ldirguncha, xashagi bor ovulda turadigan do'stlarimning biriga berib yuboray...

U shunday nolib yurgan mahalda ovuldan ish izlab kelgan Hojimuqon uchrashib qoldi. Uning hol-ahvolini so'rab bo'lib, Misha:

— Do'stim, sen hammol bo'lib ham kun ko'ra olasan. Biroq bir iltimosimni qabul qilgaysan. Odamzodning zo'ri senu otning kuchlisi mana bu mening kurang otim. La'nati Kolchak buning yemishini tashib ketdi. Sen shuni aravasi bilan ovulingga olib ket. Bir hafta boqib, sal o'ziga keltirib olsang, u-bu tashib turishingga yaraydi. Bu bebaraka shahardan nima ham topolarding. Agar ot sening qo'lingda tursa, Kolchakning qamchisidan qon tomgan politsiyachilari yoniga betlab kelolmas edi. Buning ustiga ovulindagi odamlar seni hurmat qilib, otni ko'p ishlatmas edi.

— Rost aytasan.

— Bo'lmasa aravasiga qo'shib beray, olib ket. Ko'p yil yo'ldoshim, yordamchim bo'lgan jonivorning noliganini ko'rmay. Boqimi durust bo'lsa, arava bilan qirq pud, chana bilan sakson pud yukni ko'rdim demaydi.

Bu voqea kuz kunlarining birida bo'lgan edi. Shunday qilib Mishaning kurang oti Hojimuqonning qo'liga tushib, mirshablarning har kungi ovoragarchiligidan qutuldi. Qattiq bo'ron, sovuq bo'lgan kunlarda, Sharloq atrofida, kuchli ulov faqat polvondagina bor edi. Vaqti-vaqti bilan qo'liga dastasi yo'g'on panshaha ushlab yurishligini bilgan ulov oluvchilar Hojimuqonning yaqiniga ham yo'lashmasdi. Undan qo'rqib, chetroq yuradigan politsiyachilarga boylar: «Anavining ulovini nega tortib olmayсанlar», deyishsa, ular: «Senlar o'z ulovlaringni bergilaring kelmay, har narsani bir valdirayverasanlar! U Nikolayning qirq yettita

mukofot olgan polvoni. Biz uni hurmat qilishga majburmiz! — deb javob berishardi.

Hojimuqon Misha bergan kurang otga yem izlab, xirmon ko'tarayotganlarga borganda, xirmon boshida sovun, choy va shunga o'xshagan mayda-chuyda narsalarni bug'doyga almashtirib yurgan Bo'rsiqboyni uchratib qoldi.

— Ha, polvon, ahvoling qalay?

— Shukur... El qatori bir kunimiz o'tyapti.

— Durust, durust. Barakalla, ot-aravang ham o'zingga bop tushibdi. Nima, bu yerda oladiganing bormi?

— Nimani olardim! Senikiday sotadigan sovunim bo'lmasa. Xirmonchilar xo'p desa, mana bu chiqitga chiqqan choridan olay deb kelgandim.

— Ha, to'g'ri, to'g'ri... Xirmon degan — kon. Dehqonlar biror qop chorini sendan ayamas. Qani, hoy dehqonlar, xudo bergan narsaga xasislik qilmay, polvonning qopini to'ldirib yuboringlar.

— Bu bizning ishimiz, Bo'rsiqboy aka, siz ham manavi qora moydan qilingan balchiqqa o'xshash sovuningizni zarday qimmat qilmay, sal arzonroqqa bering-da... Bir qadoq kelmaydigan bir bo'lak sovuningizga bir pud bug'doy so'raysiz. U bilan kir yuvib bo'ladimi?

— Mayli, ixtiyor o'zingizda, zorimiz bor, zo'rimiz yo'q. Sovunimiz balchiq bo'lsa ham, loy bo'lsa ham aravamda. Bug'doylaring xirmonlaringda. Balchiqmish-a, — dedi u piching qilib, — zamonaning nima bo'layotganini tushunmagan odamlarga gap uqdirib bo'ladimi? Shu balchiqning o'zi ham dunyoning bir chekkasidagi Irkutskiydan olib kelinyapti, him, jiydaning bargini qovurib, choy deb ichib o'tirganlari bilan ishlari yo'q! Munkillab qolgan onalari qishlov atrofini izlab, mujib tashlagan suyaklardan sovun qaynatmoqchi

bo'ladi-yu, onalarini shu azob-uqubatdan qutqazishga sal bo'lsa ham yordam beraman degan odamga bularning muomala qilishini qarang. Quyvon terisidan qilingan telpagiga qizil latta yopishtirib olgan bolsheviklar kelgandan keyin per-voy sort sovun bilan kir yuvarsanlar!

— Bo'rsiqboy, shular kelyapti degani postmi?

— Kim biladi, polvon. Ichkaridagi (Rossiyadagi) hamma boylarni qamab, zavod-fabrikalarining kulini ko'kka sovurib, yer betini tep-tekis qilayotganmish-ku ular. O'roldan o'tib Selebga (Chelyabinsk) kelib qolgan emish, oqlar zo'r chiqib o'tkazmayotgan bo'lsa kerak...

— Bo'rsiqboy, gapingning tayini bormi? O'zing ham tarozining qaysi pallasi bossa, shu tomonga o'tasanmi deb qoldim! Tunov kuni: «Dunyodagi eng zarur narsalar bolsheviklar olgan joylardan chiqyapti, fabrika-zavodlar ham o'shalarining qo'lida, ishning ko'zini biladiganlar ham o'shalar, oqlar qo'lga kosov ushlab urushib yuribdi», demabmiding. Endi odamlarni bolsheviklarga qarshi qo'y-moqchimisan? Unaqa gaplaringning bizga keragi yo'q. Bir dumaloq choying bilan, bir bo'lak sovuningni mana bu qopdagi bug'doyga berasanmi?» — deb gavdali bir dehqon qop tubidagi bir pudcha bug'doyni ko'rsatdi. Bo'rsiqboy yog' bosgan ko'zlari bilan qopga bir qarab qo'yib:

— Qo'y, senlar bilan ish bitmas ekan... Senlar bilan qo'llaringdagi bor donni Kolchak soldatlari tortib olgandan keyin gaplashaman!.. Xayr, men ketdim bo'lmasa, — deb aravasiga o'tirib, xirmondan chiqib ketayotganda:

— To'xta, — deyishdi choy, sovunga muhtoj odamlar...

Bo'ron zo'rayib shahar bilan ovul o'rtasidagi aloqa uzilib qolgandan so'ng, shaharda bir pud un Kolchak puli bilan ming so'm, Kerenskiy puli bilan sakkiz yuz so'm, Nikolay puli bilan yuz so'm bo'libdi, deganini eshitib, Bo'rsiqboyning uyqusi qochdi. Uning savdo-sotiq bilan yig'ib qo'ygan ikki yuz pud bug'doyi bo'lib, Kolchakning g'alla to'plovchilaridan yashirib, har yer-har yerga ko'mib qo'ygandi. Uni avvalgiday chanaga ortib shaharga olib borib sotolmas, yashirib olib borish o'limdan qiyin edi. Yo'lda bitta non uchun odam o'ldirib ketibdi, degan vahima gaplar tarqaldi. Garchi ot-ulovi bo'lsa-da, Bo'rsiqboy bug'doyini shaharga olib borib sotishdan qo'rqdi. U, «shaharda bir qop bug'doyga chanasi bilan ot, bir pud unga yap-yangi kunduz ichik beryapti», degan so'zni eshitib jinni bo'lib qolayozdi. Buning ustiga yon tevaragidagi o'z qarindoshlarining ahvoli tang bo'lib:

— Sen bizdan olishda «og'ayni» bo'lasan-u, berishga kelganda teskari qaraysan! O'rangni ochib, bekorga chirib yotgan bug'doyingni jilla qursa qarzga ber. Mana bu ochdan-och chuvlab o'tirgan bolalarimizga rahming kelsin. O'lmay tirik bo'lsak to'larmiz, — deb biridan so'ng biri kelishdi. Ba'zan ular:

— Bilib qo'y, Sovet hukumati hademay bu yerga ham keladi, ha! Ular senga g'alla sotqizib bo'ptil Bolsheviklar xalq g'amini yeydigan kishilar ekani-ni eshitib yuribmiz. Ular keladigan bo'lsa, bizlar sendan so'rab o'tirmaymiz, o'shanda o'rangni ochadilar-u, och o'tirganlarga bo'lib beradilar! — deb qovoqlarini soladigan bo'lib qolishdi.

Garchi Bo'rsiqboy ularga do'q-po'pisa qilsa ham, lekin ich-ichidan qo'rqadigan bo'lib qoldi. G'alla qimmat bo'lib turganda bug'doyning bir qis-

mini bir amallab sotib olmoqchi bo'ldi. Uni shahar-ga olib borishga qo'rqdi, o'z qarindosh-urug'lariga esa ishonmadi. Uning bitta umidi Hojimuqon edi. U kishi mulkiga xiyonat qilmaydi, qurolli to'da bo'lmasa, ikki-uch odam undan tortib ololmaydi.

Hojimuqon erta turib, kechasi bosib qolgan qor-larni tozalab, uyiga endi kirgan edi, usti-boshini qirov bosgan, qalin ichikka o'rangan Bo'rsiqboy kirib keldi.

— Polvon, qalay, omon-eson o'tiribsanmi?

— Shukur. Tinchlikmi, kallai saharlab bo'ronda kelibsan? Uy iching omonmi?

— Xudoga shukur... Bo'ron deb uydan chiqmay yotaversang ham bo'lmas ekan. Yulib borayotgan hech narsasi yo'q, yursa bo'ladi. Boshimga bir ish tushib oldingga keldim... Yordam qilmasang ishim chatoq...

— Ha, nima gap? Savdogar do'stim...

— Xudoyo musulmonning kuni kofirlarga qol-masin. Hukumatning promtorg degan mahkamasi-dan g'alla yig'ib beraman, deb ozroq molini olgandim, polvon. Kuzda xirmon boshida uchrash-ganimizda shuni yig'ib yurgan edim. G'allasi tushsin, kun issiq paytlarda to'plandi-yu, biroq vaqtida tashib olinmay, mana ko'rmaysanmi, bo'ronga qolib ketdi. Endi shuni ikki kun ichida yetkazib bermasam, o'zimni qamab, mol-mulkimni g'aznaga soladigan bo'libdi. Uning ustiga yo'l-to'sar degan bir balolar chiqib, uchragan odamni shilib ketarmish. Shuning yuz pud bug'doyini olib borib berishga yordamlashib yubor, deb keldim, — dedi sotaman desa polvonning ko'nmasligini bilgan Bo'rsiqboy.

Uning juda qattiq xafa bo'lib turganini ko'rib, polvon o'ylanib qoldi.

— Ot-uloving tayyormi?

— Ot-ulov, shukur, bor-ku... Biroq, bir lekini bor, Hojimuqon. Ularga men, ulov topilmayapti,

deb bahona qilgan edim. Shuning uchun o'z oting bilan olib borib bersang yaxshi bo'lardi. Buning uchun tegishli haqingni to'layman.

— Unda bo'lmas ekan, qo'limdagi birovning omonat oti. Yo'l tushmagan so'qmoqda o'lib qolishi ham hech gap emas. Bechoraning tuzukkina yem-xashagi ham yo'q. Ulov topsang, yetkazib beray.

Bo'rsiqboy tushgacha javrab, qo'yarda-qo'ymay Hojimuqonni oti bilan bir chana bug'doyni shaharga olib borib berishga ko'ndirdi. O'zi ham choy, kerosin, sovunga o'xshash narsalarga muhtoj edi. Ular qattiq bo'ron bo'lishiga qaramay, chanaga ellik pud bug'doy ortib shaharga ketishdi. Buning evaziga Hojimuqon bir qop bug'doy bilan aravadagi bug'doy ustiga tashlangan xashakni olmoqchi bo'ldi. Bo'rsiqboy otda chana bilan birga ketdi. Shaharga kelgach, Hojimuqon otining oldiga xashak solib, o'zi yarim qop bug'doy ko'tarib Mishaning uyiga keldi. Kelsa Mishaning oilasi boshiga katta musibat tushibdi.

Ot-aravasini Hojimuqonga bergandan so'ng Lespromxozga ishga kirgan Misha dekabr ichida bo'lgan ishchilar ish tashlashida qatnashgani uchun qamalib ketibdi. Xotini qaysi bir idorada farroshlik qilib, eng kattasi o'n uch yashar to'rt bolasini bir amallab boqib turgan ekan-u, besh kun bo'libdi o'pkasi shamollab yotib qolibdi. Hojimuqon ularning yeyishga ovqati, yoqishga o'tini bo'lmay ho'ngrashib yig'lab o'tirganlarining ustidan chiqib qoldi. Ro'zg'or ishlarini bilmaydigan Hojimuqon ularga qanday qilib yordam berishini ham bilmay shoshib qoldi. Otini qantarib qo'raga bog'ladi-da, boya kelayotganda, temir yo'l bo'yida, bir to'nka ko'rgan edi, shuni borib tag-pagi bilan ko'tarib olib kelib, maydalab, o'tin qilib berdi. Quduqdan suv olib kelib, chovgumlarini to'ldirdi. Devorlari oppoq qirov

bo'lib turgan ikki pechka birdan yoqilgach, qirov erib uy ichini bug' bosdi. Katta pech oldiga tiqilib yotgan bolalar, boshlarini ko'tarib o't yoniga kela boshlashdi. Endi ularning qornini to'ydirish kerak edi. Hojimuqonning yo'lga olgan noni bilan bir parcha go'shti sovuqda tosh bo'lib qotib qolgan edi, uni qiziy boshlagan pech ustiga qo'yib isitib, bolalarga berdi. Olib kelgan yarim qop bug'doyini ham qo'l tegirmonida un qilib berdi.

Aravakashlik kasbi mana shunday boshlandi. Mishaning qo'ni-qo'shnilari ot-aravali polvonning kelib turganini, ovqatsiz, o'tinsiz, och o'tirishgan bolalarga ko'rsatgan mehru shafqatini, muzda, qorda qotib turgan to'nkani bir o'zi qo'porib olganini ertakday qilib bir-biriga gapirishardi. Shu mahallada turuvchi bir rus savdogar yo'lto'sarlardan qo'rqib, shahar chetidagi o'tinini olib kelolmay o'tirgandi, u aravakash polvonni eshitib, so'zlashmoqchi bo'lib keldi.

— Qancha o'tining bor? — deb so'radi polvon uning muhtojligini bilib.

— O'n kubometr. Hammasini tashib olmasam o'g'irlab ketishadi. Yoningga yana bitta ot-arava qo'shaman. Hovlinga olib kelib, qalab berishing uchun qancha haq so'raysan?

— So'raganimni berasanmi?

— Ko'ramizda. Aravang bo'lgani uchun senga keldim-da, bo'lmasa ish topolmay yurgan odam ko'p.

— O'sha odamlarni nega yubormaysan?

— Hamma to'qayga borishga qo'rqadi. Bo'lmasa pulni ayamasa edim.

— O'tiningni olib kelib bersam, menga ham pul berasanmi?

— Albatta.

— Men pulga o'tin tashimayman.

— Nega?

— Pulning muhrini ajrata olmayman, yuzdan oshig'ini sanashni ham bilmayman. Ovuldan kelganimni ko'rib turibsan. To'novchilar o'rtasida turgan o'tiningga boshqa odam borishga qo'rqadigan bo'lsa, mening jonim ikkita emas. Mana bu kasal bo'lib yotgan ayolni, och-yalang'och to'rt bolasini ko'rib ovulimga qaytolmay qoldim. O'zimning ham ikki bolam, xotim yo'limga qarab o'tiribdi. To'novchisi bor to'qayga borib, o'tiningni olib kelib berishim uchun xunimni to'laysan!

Savdogar xaxolab rosa kuldi.

— Nega kulasan? Men o'lib qolguday bo'lsam, ikki uydagi ikki xotin bilan olti bolaning ham ochdan o'lishi turgan gap. O'zing ko'rib turibsan-ku.

— Sen o'z bola-chaqangni gapirsang-chi, bularni nima qilasan?

— Nega gapirmas ekanman?

— Bular mening tug'ishganim — rus bolalari-ku.

— Unday bo'lsa, nega yordamlashmaysan?

— Sakson million rus bor, qaysi kambag'alning bolasini boqasan?

— Sen sakson millionni emas, faqat bitta oilani boqsang ham bo'ladi. Mening pulim ham, molim ham yo'q. Do'st kishi o'rus, qozoq deb millat ajratib o'tirmaydi. Bularga yordam berish mening insonlik burchim.

— To'g'ri, gapingga qo'shilaman. Xo'sh, nima so'raysan, qani ayt. Hazilingni qo'y, oladiganingni ayt.

— Xunimni to'laysan dedim-ku senga.

— Xuning qancha turadi? — deb yana kuldi boy.

— Ko'p so'ramayman. Bir qop un, to'rt taxta choy bersang bo'ladi. O'tiningni tashib bo'lguncha otimga yem-xashak, o'zimga ovqat berasan. Undan keyin eng oxirida shu uyga o'tiningdan bir arava tushirib beraman, bunga xasislik qilmassan.

Boy cho'chib ketib:

— Sen ish qiladigan odamga o'xshamaysan! — deb jo'nab qoldi.

Biroq ertasiga kelib, polvon so'ragan narsalarining bir ozini berib o'tinini tashitdi. Hojimuqon kirakashlik qilib, shaharda ikki oy turib qoldi.

Bug'doyini molga almashtirgan Bo'rsiqboy bo'yi baravar foydaning tagida qolib, g'allamning qolganini ham olib kelib ber, deb polvonga yalina boshladi.

O'zi ham uyga kerak narsalarini olib borib tashlamoqchi bo'lib yurgan Hojimuqon kira haqiga bolalariga usti-bosh oldida, yana olti qop bug'doyini olib kelib berdi.

Qor eriy boshlagan mahalda g'allani olib kelayotganda Bo'rsiqboyning ellik qop bug'doyi bilan yo'lto'sarlar to'nab ketdi. Uning ichida Bo'rsiqboyning katta o'g'li ham bor edi. Vajohatidan o'n odam qo'rqadigan polvon qo'lida kichkina pan-shaxasi bor choldan qo'rqib, boshini qorga tiqib, qimir etmay qoldi.

* * *

Bo'rsiqboy yashirincha ko'mgan bug'doyini kechasi qoplab, aravaga ortib, ovuldan endi olti chaqirim uzoqlashganda, tong yorishib qolgan edi. Chanasiga o'n qop bug'doyini ortib, ustiga xashakni mo'l qilib tashlab olgan Hojimuqon yo'g'on tayog'ini yoniga qo'yib mudrab kelardi.

— Polvon, tezroq hayda, mana bu butalardan o'tib ketaylik, — dedi o'rtadagi chanada o'tirgan Bo'rsiqboy nimadandir seskanib.

— Men bor yerda nimadan qo'rqasan, Bo'rsiqboy. Buta orasida nima bor deysan?

— Nima ham deb bo'lardi... lekin juda asta kelyapsan, polvon, tezroq hayda.

U «chuh» deb otining jilovini silkiganda echkining «ma-a...» degan tovushi eshitilganday bo'ldi.

Cho'chib tushgan polvon yo'l bo'yida bir panshaxaning buta orasidan chanaga tomon cho'zilganini ko'rib qoldi. Panshaxaning uchiga sanchilgan bir necha sichqon Hojimuqonning burniga tegib ketishiga sal qoldi. Polvon «voy» deb qattiq qichqirib, yo'l yuzidagi qorga mukkasidan quladi. Bo'rsiqboyning:

— Hojimuqon! Tayog'ing bilan tushir, — degan tovushi eshitildi-yu, keyin ovozi o'chdi. Polvon boshini sal ko'tarib qarasa, sichqon sanchilgan panshaxa hali ham turgan ekan, u po'stinini boshiga o'rab yana yotib qoldi. Qaytib qarashga yuragi dov bermay, tong otgandagina boshini ko'tardi. Qarasa, Bo'rsiqboy bilan o'g'li qo'l-oyog'i bog'liq ikki yerda dodlab yotibdi. U borib ota-bolani bo'shatdi.

— Voy sho'rlik boshim-ey, o'zlari atigi besh odam ekan, qo'llarida panshaxa bilan boltadan boshqa hech narsa yo'q ekan, nega tayog'ing bilan urmading?

— E, men ularni qo'lim bilanoq qorga bosib, rosa adabini berardim-a, lekin bir panshaxa sichqonni ko'rib jon-ponim chiqib ketdi-yu, qayoqdan uray...

— O'lgan sichqondan ham odam qo'rqadimi?

— Qo'rqmay bo'ladimi, quloqlari dikkayib turibdi-yu padari la'natning...

Uchovi qorga botib uylariga zo'rg'a yetib oldi. Bo'rsiqboy bilan o'g'lini yo'lto'sarlar qattiq qiy-nashgan ekan, uyiga kela solib ko'rpa-to'shak qilib yotib qolishdi. To'nalgan ot-aravalarni izlab, uning orqasidan tushgan odam ham bo'lmadi. Hojimuqon uyiga kelib:

— Fotima, kurang otni Bo'rsiqboyning bug'doyi yetaklab ketdi. Uyga qachon kelar ekan, jonivor... — deb piqillab kuldi. Fotima erining nega kulayotganiga tushunmay hayron bo'ldi.

Shu voqeadan sal burun shaharga olti qop bug'doy olib borganida, Bo'rsiqboyning och qolgan tug'ishganlaridan biri polvonning chanasida ketgan edi. Yo'qchilikdan adoyi tamom bo'lgan yigit:

— Polvon og'a, tirikchiligimiz kundan-kunga og'irlashib ketayotganidan xabaringiz bormi? Oqlar ishsizlik, ocharchilik balosini olib keldi. Bor bud-shudimizni shilib olib, o'g'ri-muttahamlarga yo'l ochib berdi. Mana endi, oxiri qonimizni boylar bilan savdogarlarga so'rg'izyapti. Kosiblarni bitta qo'ymay yo'qotdi. O'n ikki muchamiz soppa-sog' bo'lsa-yu, ish topolmasak, bu qanaqa xo'rlik, axirl Odamgarchilikdan nomu nishon ham qolmadi-ku. Bir otadan yigirmaga yaqin uy edik, bilak kuchimizni zulukdek so'rib boyigan Bo'rsiqboy biz kambag'allashgan sayin zulm pichog'ini o'tkirroq qilib qayrayapti. Mana, uch oy bo'ldiki, bolalarimiz och-yalang'och. Oppoq soqoli bilan otam oldiga borgan edi, qarzga bir pud bug'doy berishga yaramadi, baraka topmagur. «O'lganlaringga men javobgar emasman», deydi. Mana bu g'allani shaharda pullab, uyini oltin, kumushga to'ldiryapti. «Og'aynilar, senlar turganda kimni ham yollar edim. O'zlaring ishlab, keragida olib yenglar!» — deb ishini bitirib olib, endi bo'lsa o'lib borayotsak ham og'zimizga suv tomizmaydi. «Yo'q» deyishdan boshqani bilmaydi. Biz mana endi ko'cha-ko'yda sanqib yuribmiz. Bir pud bug'doy topib kelar-mikanman, deb shaharga ketyapman.

— Odamgarchilikni bilmagandan keyin, tortib olib yemaysanlarmi?

— Uni ham o'ylab qo'ygandik. Biroq qayerga ko'mganini bilmaymiz. Shaharga olib borishni bizlardan bitta-yarimtamizga topshirganda edi, allaqachon tortib olgan bo'lar edik. Kuchimiz yetmaydi. Chunki g'allani siz tashiyapsiz... G'allasi ham sob bo'lib qoldi shekilli.

— Hali ham olsanglar bo'ladi, o'ntacha xonadonni bemalol yozga olib chiqishga yetadigan bug'doyi bor chog'i.

— Agar endigi qolganini siz olib bormasangiz undan tortib olardik.

— Men bormasam, u bug'doyini olib bormaydi, ko'mgan joyida chiritadi. Qayerga ko'mganini bilsam aytar edim, bilmayman-da. O'zlari qoplab, o'zlari aravaga ortishadi. Men faqat aravaning ustiga minganimda ko'raman. Qolgan bug'doyini daladan qor ketmay jo'natadigan ko'rinadi. Mendan qo'rqmanglar. Men sichqondan qo'rqaman, buni hamma biladi. O'lgan sichqonni panshaxaga sanchib ko'rsatsanglar bo'lgani, men dunyoni suv olib ketsa ham qimir etmay yotaveraman.

— Polvon og'a, busiz ham bir amallab tirikchilik qilar edig-u, lekin xalqdagi bor g'allani Kolchak tortib olib qo'ydi-da. Endi shu atrofda bundan boshqa hech kimda g'alla yo'q.

— Unday bo'lsa, harakatlaringni qilib qolinglar...

* * *

Ehtimol, buta orasida to'naganlar shulardir. Ertasiga polvonning kurang oti ovul o'rtasida chanasini sudrab yurganini ko'rgan birov yetaklab olib kelib berdi. Bug'doyning qayerga ketganini hech kim bilmadi.

— Chanadagi bug'doy qayoqqa ketdi ekan-a? — deb so'raganlarga:

— Uni kurang ot bilmasa, men qayoqdan bilay, — deb javob berdi polvon.

Polvon Sovet hukumati tuzilguncha aravakashligini tashlamadi. Turmada bir yil yotib, qizillar ozod qilgan Misha armiyada xizmat qilib, grajdanlar urushi tugagach uyiga qaytib keldi. Hojimuqon ungacha ikki xonadonni boqib turdi.

— Polvon, endi aravakashlik, hammollik senga yarashmay qoldi, hali tanangda kuching bor, Semeyda sirk tashkil etilyapti, shunga bor, — dedi shahar Sovetining raisi.

Janubga safar

Qarovsiz yotgan, beo'xshov, rangsiz gilamdek dunyoni — kir, chang bosgan ko'hna dunyoni Sovet hukumati hayot bahoriga olib chiqib qoqib, silkib yubordi; chang-to'zondan xalos bo'lgan dunyo kundan-kunga barq urib yashnadi. Hayot ko'zi ochilgan buloqday qaynay boshladi. Xalqning ijodiy kuchi, bitmas-tuganmas g'ayrati shu hayot binosiga g'isht bo'lib qalanaverdi. Avloddan avlodga o'tib kelayotgan ochlik-qashshoqlik barham yeb, ilm va madaniyat rivojlana boshladi. Eshigiga qopag'on itlar bog'lab, hech kimni kiritmaydigan muhtasham saroylar quvnoq yosh avlodlarga to'lib, maktab, internatga aylantirildi. Hamma yerda shodu hurralik kuyi yangradi. Shunday quvonchli kunlarning birida Fotima hastalanib qolib, sirki bor shaharlarning birida yurgan Hojimuqonni telegramma bilan chaqirtirib, shunday dedi:

— O, hayot cho'qqisiga parvoz qilgan lochinim, ishingdan qo'yganim uchun meni kechir, sevib qo'shilgan yorim eding, sen bilan birga o'tgan umrimdan o'kinmayman. Endi taqdir o'lchab bergan kun tugab, vidolashish soati yaqin qolgan ko'rinadi. Hayotimizning yodgori bo'lmish mana bu ikki bolani senga topshiray, deb chaqirgan edim. Ularni o'qitib odam qil, o'z do'stlariga qo'sh. Hayotingning boshqa tomonlariga men endi aralasha olmayman. Men seni butun qalbim bilan sevardim. Sevishgan, do'stlashgan qalbim o'zim bilan birga ko'miladi. Xayr, baxtli-saodatli bo'l, sevikli yorim...

Bu so'zlarni eshitgan polvonning po'latday

chiniqqan gavdasi bo'shashib, ko'zlaridan tinmay yosh oqdi. Yorining boshida o'tirib, peshanasini silar ekan, labi nimalardir deb pichirladi. Uning nima deganiga hech kim tushunmadi. Polvonning bir yuz o'ttiz kilogrammik gavdasi ikki baravar og'irlashganday bo'ldi.

Sovet hukumatining qudratli puli chiqib, uch so'mga bir qo'y, yigirma so'mga yilqi beradigan vaqt edi. Fotimani qozoq urf-odati bo'yicha dafn qilishdi. Polvon uch-to'rt oy bolalarning yonida bo'lib, ularni o'qishga joylashtirdi-da, sharloqlik og'aynilariga topshirib, Toshkentga bilet oldi.

Fotima — varshavalik polyak qizi.

Qo'shildim nasib etib ta'mi-tuzi.

Vidolashdim yig'lab turib mozorida,

Ko'kimning so'ngan kabi bir yulduzi.

* * *

Sirk san'atining ba'zi bir jihatlari o'zbek xalqida qadimdan mavjud. Qiziqchilik, masxarabozlik sirk san'atining bir sohasi. Xalq qiziqchilari, masxarabozlari bir joyda emas, balki shahar-shahar yurib tomosha ko'rsatardi. Sovet hukumati harpo etilgandan keyin bir joyga to'planishdi — Toshkentda sirk ochildi. O'zbeklarda «Oto'yin» deb nom olgan bu madaniyat o'chog'i dastlab maydachuyda tomoshalardan tashkil topgan bo'lsa ham, yigirma to'rtinchi yillarga kelib, Yevropa, Osiyoning atoqli polvonlari bosh qo'shib turli o'yinlar ko'rsata boshladi. O'yin-kulgini joni-dilidan sevadigan o'zbeklar ularni zo'r quvonch bilan qarshi oldi. Bu o'yinda yerli xalqning «bel kurashi» usulida marg'ilonlik O'zar polvon ishtirok etdi. Kunlardan bir kun ular davrasiga bir notanish odam kelib qo'shildi. Sirkning dastlabki davrlarida yuziga niqob kiyib chiqib, uch-to'rt kun o'tgach yiqilib, yuzi ochilib qoladigan polvonlar siyrak-

lashib «Qora niqob», «Qizil niqob», «Ko'k niqob» degan uch polvon qoldi.

Polvonlar ichida eng ko'zga tushgani «Qora niqob» — «Qora qulf» degani edi. Uning ko'rinishi ham g'alati edi, avvalo, bo'yi ko'zga tashlanardi; bo'yi boshqa polvonlardan yarim gaz baland, peshanasi yalpoq, katta burni niqob ostidan ko'rinib turar edi. Qorni kattaligidanmi yoki bori shumi, yelkasi qisqaroq edi. Safda turib qolguday bo'lsa, bo'yiga qarab, doimo oldinda yurardi. Sirk maydonida aylanib yurganda uzun oyoqlari ko'l bo'yida yurgan ko'k qo'tonday g'alati ko'rinardi. Odamlar ko'p vaqtgacha:

— Buni hech kim yiqita olmasa kerak, tuyaday keladigan bu odamni kim ham yiqita oladi deysan? — deyishib yurishdi. Kichkina polvonlarning niqobini bitta qo'ymay sidirib olgan ham shu polvon edi. Shunga qaramay uning qo'polligi shuncha ediki, kichkina polvonlar oyog'ining orasidan lip etib o'tib, yelkasiga yopishib olar edi. Ba'zan uni ko'tarib turib, to'nkaday gurs etkizib urar, biroq kuragi yerga tegmas edi. Ba'zi polvonlar katta polvon qo'lidan ushlab turganda, qorniga bir tepib bo'shab ketardi. Polvon ularga allanima deb to'ng'illar, odamlar esa qotib-qotib kulishar edi.

Ayniqsa kampir-chollar «Qora qulf»ning yiqilishini istamasdi. Chunki u choyxonada o'tirib, birovga: «Men musulmonman, Afrikadan kelgan arabman», debdi. U bu so'zni turk tilida tushunarli qilib aytibdi. Shuning uchun bitta-yarimta polvon uni ko'tarib ketayotganda ba'zi chollar:

— Yo Alisheri xudo, o'zing madad bergaysan! — deb qo'yishar ekan. «Kuragi yerga tekkani yo'q» deganda: — «Ha barakalla, shunday bo'lishi kerak», — deyishib quvonishar ekan. Xuddi ana shu polvonni «Sheri xudo» madad qilmagan kun ham yetib keldi. Polvonlar kurashi boshlanish oldida, egniga tuya junidan

tikilgan chakmon, boshiga qo'qoncha do'ppi kiyib olgan, chit ko'ylagining yoqasi ochiq, qo'liga kichkina chamadon ushlagan bir odam sirkka kirib keldi. Uning bo'yi «Qora qulf»dan sal pastroq bo'lsa ham, bo'yni, gavdasi unikidan yo'g'onroq edi. U sirk xodimlariga ruschalab bir-ikki og'iz so'z aytdi. Bittasi yugurib direktorning oldiga kirib ketdi.

— Sizni kabinetiga chaqiryapti, — dedi haligi kishi qaytib chiqib.

— Bu ham polvon bo'lsa kerak, ko'rinishidan shunaqaga o'xshaydi, — dedi ag'rayishib qolgan odamlarning biri.

— Basharasiga qaraganda mo'g'ulmi deb qoldim...

— Ha... hukumatimiz mehmonxona eshigini keng ochib qo'ydi, har kuni turli-tuman odam kelib turibdi, ota-bobolarimiz ko'rmagan odamlarni ko'ryapmiz. Bunisiga ham shukur! Buning do'ppisi o'zbeknikiga, chakmoni qozoqnikiga o'xshaydi... Tili ruscha, kim ekanini xudo biladi...

— Bu to'g'ri kelib direktorni so'radi, kambag'al niqobida yurgan boylardan bo'lsa ham ajab emas. Unaqalar har qanday joydan ham pul chiqadigan yerini topadi...

Polvonlar har kungi odatiga ko'ra kurashni tamomladi. Tomoshabinlar oldiga direktorning o'zi chiqib, yangi xabar e'lon qildi:

— Hurmatli tomoshabinlar, o'zlaringiz har kuni tomosha qilib yurgan Toshkent davlat sirki ko'z oldingizda kun sayin o'smoqda. Shu keyingi ikki oy ichida bir qancha yangi odamlar kelib qo'shilganini o'z ko'zlaringiz bilan ko'rdingizlar. Bugun sirkimizning shon-shuhratini oshiradigan sport jamiyatining ko'pdan buyon intizor bo'lib kutgan mehmoni keldi. Kelganiga juda xursand bo'lib, u bilan maslahatlashdik. Biz — sirkimiz jamoasi, unga o'z odamimiz sifatida qatnashavering, desak

ham, u chetdan xalq vakili sifatida qatnashmoqchi bo'lganini aytdi. Noiloj unisiga ham rozi bo'ldik. U o'z'laringiz ko'rib yurgan kurash hunarining hamma turlarida kurashadi. Polvonlik hunarining hamma turini ko'rsatadi.

— Asta'firullo!.. Polvonlik hunarining hamma turini ko'rsatadi deydimi... Bularning murakkab hunarlarini xalq orasida yurib qanday o'rganib oldiykin-a?..

— Iltimos, gapimni bo'lmang, men aytib bo'lay. Xalq nomidan kurashadigan polvon shu yerdagi ellikdan oshiq polvonning hammasi bilan emas, balki elanib g'alvirdan o'tgani bilan kurashadi.

— Bo'lmasa, tomosha juda zo'r bo'larkan-da... «Elanib, g'alvirdan o'tgani bilan» bo'lsa, unda mayda-chuydalari bilan ekan-da, a?..

— Voy, kallavaram-ey! O'zing shu vaqtgacha dehqonlarning xirmonini ham ko'rmaganga o'xshaysan. Elanib, g'alvirdan o'tsa tagiga qumi, betiga chori chiqib, nuqul doni qoladi. Bu polvon ana shundaqalari bilan kurashadi, deyapti.

— O'rtoq direktor, u «Qora qulf» bilan ham kurashadimi, bizga shuni ayt?

— U bilan shu bugunoq kurashmoqchi edi-yu, biz ruxsat bermadik.

— Nega?

— Poyezdda sakkiz kun yurib, uzoqdan kelibdi, sal dam olsin, mo'rchaga tushsin, — dedik.

— Unday bo'lsa hozirgina oldimizdan o'tib direktor idorasiga kirgan kishi ekan-da. Sakkiz kun poyezdda yurgan bo'lsa, juda uzoq joy ekan. Qayerdan keldiykin-a?

— Otini ayting, direktor amaki...

— Eng oxirgi polvonni yiqitgandan keyin otini o'zi aytadi. Bordi-yu, yiqitolmasa aytmaganicha ketaveradi. Hozircha u kurashga «Dala burguti» laqabi bilan niqobsiz, ochiq qatnashadi.

Noma'lum polvonni yana kelib ko'rish ishtiyoqida tomoshabinlar tarqalishdi.

Ertasiga tomoshabinlar ko'p keldi. Navbatdagi polvonlardan bir-ikkitasi kurashgandan keyin:

— Endi, O'rta Osiyo xalqlarining polvoni «Dala burguti» bilan «Ko'k niqob» — Liv kurashadi! Kurash fransuzcha usul bilan... Vaqt yigirma minut... — deb bo'lib-bo'lib e'lon qildi. Ko'k niqobli kichkina polvon yengil-yengil bosib o'rtaga chiqdi. Tomoshabinlar orasidan birov o'rnidan turdi-da, ustki kiyimini yechib tashladi. Bunday odamning tomoshabinlar orasida o'tirganini hech kim payqamagan edi. U kechagidan butunlay o'zgarib ketibdi: boshida eski qo'qon do'ppisi, egnida yo'l-yo'l beqasam to'n. Ustidan to'nini yechib tashlaganda yupqa, yiltiroq satindan tikilgan mayka, trusi, qo'nji uzun yengil maxsisi ko'rindi. Kecha soqolmo'ylovi bor edi, bugun esa sochiga qo'shib oldirib tashlabdi.

Uning o'tirganda meshday shalviragan gavdasi sozlangan qo'biz toriday tarang tortilib, yelkasi xuddi tekislangan yog'ochday yum-yumaloq bo'lib, shalvirab turadigan baq-baqasini bosib turgan boshi gavdasi bilan qo'shilib ketganday edi; u ko'rinishidan xuddi ikki oyog'ida turgan arslonga o'xshardi. U oyog'ini xuddi tantana marshida yurganday bosib, «Ko'k niqob»ning oldiga borib tik turdi.

— Aka, bu yoqqa qarang, «Dala burguti» degani shumi?

— Ey, buni cho'li-sahrodan kelgan bir oddiy odamday ta'rif qilishgan edi-yu, suyagi shu sirk ilmi bilan qotgan odamga o'xshaydi-ku. Ko'r-maysanmi anavi ho'kiz ko'targan O'zar polvonni... Fransuzcha kurashni bilmagandan keyin bular bilan kurashmay qo'ydi. Buning vajohatiga qaraganda Dajjol kurashi bo'lsa ham «qaytmayman» deyidiganlar xilidan.

Yoki sirk xodimlari odam ko'p kelsin deb, o'zlarining bir polvonini shunday qildimikan-a? Bu masxarabozlarning qo'lidan kelmagani bormi?

— Qo'y-e, biz bularni ikki oydan beri ko'rib kelyapmiz. Shundan beri kuchlilardan to'rt polvon qo'shildi, ularning hammasi ham kurash boshlanar oldida oldimizdan o'tgan. Mana buning ko'rinishiga qara, lablari gezargan, bunday qulog'i yirtilgan polvonni birinchi ko'rishimiz... Mayli, kim bo'lsa bo'lsin, gavdasidan xuddi devga o'xshar ekan, har kuni ko'zimizga ulkan ko'rinadigan «Ko'k niqob» uning oldida nor tuyaga ergashgan bo'taday bo'lib qoldi.

Tomoshabinlar shunday gap-so'z qilayotganda:

— Ey, gapni cho'zma, ikkalasi qo'l berishib ko'rishdi, ilgari bir-birini ko'rmagan ekan-da, — dedi birov.

Bunisi sirk qonuni bo'yicha, bir-biri bilan ko'rishmagan polvonlarning salomlashuv va rozilik alomati edi.

«Ko'k niqob» sal oldinga engashib, qo'llarini hamlaga hozirladi. «Dala burguti» bo'lsa bitta oyog'ini sal oldinga chiqarib, biqinini ushlaganicha turdi. Bir necha daqiqa o'tgach, o'ng qo'li bilan «Ko'k niqob»ning qo'lini qoqib yubordi. Ular galma-gal hamla qilishardi. Katta polvonning «Ko'k niqob» bilagiga qoqib yuborgani — «harakat qil, navbat seniki!» degani edi. Niqobli polvon qaddini rostlab turib, to'satdan katta polvonning bo'yniga yopishdi, og'ir gavdani egib yelkasidan oshirib otmoqchi bo'ldi. U bu hunarini talay-talay polvonga ko'rsatgan edi. Biroq bu gal tajribali polvonning tadbiri amalga oshmay qoldi. Yag'riga yopishgan katta polvonning to'shi uni siltab yuborgan edi, qo'llari bo'shab, xuddi ot qoqqan odamdek uchib ketdi. Izza bo'lgan niqobli polvon yana hamla qilib, iyagiga boshini tirab, bir qo'ltig'idan ushlab, qulatmoqchi bo'ldi — bu harakati ham chippakka chiqdi. Uni qo'ltiqlab olgan kuchli qo'llar yelkasidan qisib, cho'kkan tuyaday mukkasidan tushirdi. Biroq «Dala burguti» uni yiqitmadi.

Belgilangan vaqtning sakkiz minuti o'tganda:

— Ana, aytmovdimmi, o'z odamlari deb, shuncha kuchi bo'la turib yiqitmadi! Ko'rarsan hali burgutni Liv g'ajib tashlaydi... yo yiqitadi, yo bir-birini yiqita olmay ajrashadi, — deb lof urdi izza bo'lgan bir odam.

Katta polvon so'zlashayotganlarga yo'g'on bo'ynini burib bir qarab qo'ydi.

— Bizning tilimizga tushunadigan ko'rinadi, jahl bilan qarayapti. Jahling chiqsa nima qilay, kuching yetsa niqobini sidirib ol! Uning diydorini ko'rolmay ikki oydan beri o'ladigan bo'ldik-ku.

Ozgina dam olib, qayta kurashgan polvonlar oyoqlari, qo'llari goh bukilib, goh yozilib, rosa olishishdi. Qo'ltiqqa ilingan bo'yinlar ba'zan mixday buralib, ba'zan op-oson, ba'zan zo'rg'a bo'shaydi. Bir mahal «Ko'k niqob» ko'z ilg'amas bir tezlikda bir bog' qamish kabi «Dala burguti»ning qo'ltig'iga ilindi, oyoq-qo'lini behuda tipirchilatardi, o'sha qo'ltiqqa qisilgan cha gilam o'rtasiga kelib chalqanchasidan tushdi. Sudya engashib qarab, hushtagini chaldi.

— O'n to'rt minutu qirq sekundda «Ko'k niqob»ni «Dala burguti» yiqitdi. U hech qanday qoidani buzmay, juda to'g'ri yiqitdi.

«Ko'k niqob» o'rnidan turib, ko'pchilikka ta'zim qildi, keyin niqobini o'zi oldi-da, yiqitgan polvonga olib borib berdi. Katta polvon niqobni olib, uning qo'lidan o'pdi.

— Niqobi olingan, sakkiz yil «Liv» laqabida yurgan Yakub Japaridze, niqobini olgan polvon H. M. — «Dala burguti!».

— Ey, o'rtoq «H. M.» deganing kim o'zi, aytib yuboraqol baraka topgur?..

Sirk o'yini kundan kunga qiziq bo'ldi. «Dala burguti» bilan kurashadigan polvonlarning o'n to'qqizi yiqilib, to'rttasi qoldi. Niqobligidan faqat «Qora qulf» qoldi.

— Hammaning yuzi ochildi-yu faqat mana shu kishigina yuzini yashirib yuribdi. Burgut aka, shu odamning diydorini bir ko'rsat bizlarga, baraka topgur, — deyishib qichqirishardi yosh tomoshabinlar.

— Juvonmarglar, nega buncha shoshilasanlar? Musulmon bechora yiqilmasin!

— Yuzini ko'ramiz, ota. Xotin-qizlar tashlayotgan chachvonni u nega tashlamaydi? Burgut akam ochib bersin...

Toshkentda kun isiy boshladi. Skverdagi bog' ichidagi pivoxona stullari bo'shamay qoldi. To'rt polvonning pivoga to'lgan stoliga navbat kutib, ikkita yosh yigit keldi.

— Gapni cho'zishning nima keragi bor, men-ku bundan yigirma besh yil ilgari Odessada niqobingni sidirib olgan edim. Yana bir tang'ib yurganingda Bokuda sidirib oldim. Orenburgda ham olganman. Uyalmay yana tang'ib yuribsanmi? Ko'p gapirmay, pivongni quy, qirq shishaga yetkaz. Bo'lmasa niqobingni o'zing berishingni kutib turmay, sidirib olaman-u, butun sir-u asroringni xalqqa aytaman. Ayniqsa, o'zing arman bo'la turib, «musulmonman» deb aldab yurganingni aytaman...

— Qo'y-qo'y, qulog'ini yaponga tishlatgan yarim quloq! Jinni bo'lma. Sen shunday qilib yurib, sirkning qizig'ini ketkazib qo'yasan. Meni yiqitma. Yaqinda Qizilo'rdaga boramiz. O'sha yerda kurash tugay deb qolganda yiqitarsan...

— Qo'y-e, «o'zbek o'z og'am» deydi, bizning qozoqlar. Tug'ishganlarimga yuzingni bir ko'rsatmay seni qanday qilib Qizilo'rdaga olib boraman... Qo'y...

— Iya, «Dala burguti» shu ekan...

— Qozoq ekan.

— Ha. Buning otini bilish kerak endi.

— Otimni hamma polvonlarni yiqitib bo'lgandan so'ng aytaman, degan edi-ku.

— Qachon yiqitadi endi? Eshitmayapsanmi anavi polvonning «yiqitma» deyayotganini. Pivo pulini ham o'sha to'layapti shekilli. Mana shunaqa, pivoni ichkizadi-ichkizadi-da, yiqilmay ketaveradi, otini ham aytmaydi.

— Bo'lmasa Oxunboboevga borib aytamiz. U kishi buni oldiga chaqirib oladi-da, izzat-hurmatini joyiga qo'yib suratini gazetaga bostiradi. Ana shundan keyin buning oti ham, zoti ham ma'lum bo'ladi-qoladi. So'ng, o'zini mehmonga chaqiramiz, o'zimizning «Polvon akamiz» bo'ladi-qoladi.

— Bu juda to'g'ri fikr.

O'zbeklarning sevikli Yo'ldosh otasi o'zining butun hayotini ishchi va dehqonlar orasida o'tkazgan. Toshkent viloyati, Farg'ona vodiysi, Samarqand, Buxoro qumlari, Xorazm atrofida u bormagan shahar-qishloq, u kirmagan teatr, klub, choyxona, dehqon kulbasi qolmagan. U O'rta Osiyo xalqlarining sevikli otasi bo'ldi. U mamlakatning katta-katta ishlarigagina emas, hatto har bir oilaga ham zo'r e'tibor bilan qarardi. U xalq sirini, uning orzu-umidini biluvchi qomus edi. Unga sirk tomoshabinlarining iltimosi ham aytili.

— Xo'p bo'ladi, o'g'illarim. Kechqurun sirkka o'zim boraman, — dedi Yo'ldosh ota.

Bugungi sirk afishasida «Dala burguti» katta yumaloq taxtani qorniga qo'yib, chalqanchasiga yotibdi. Uning ustiga siqqanicha odam chiqqan bir yarim tonnalik mashina turibdi. Tagiga: «To'qson pud yuk ortilgan mashina polvonning ustidan o'tadi!» deb yozilgan edi.

Oyog'ini bola bosib olsa dod-voy soladigan odamlar:

— Bu mumkin emas! Qaysi bir jonidan umidi bor odam qorniga taxta qo'yib mashina tagida yotadi?.. Yonveriga toshmi, temirmi, ishqilib bir balo qo'yib mashinani o'tkazadi-yuboradi. Qornidan o'tkazarmish-a! — deyishdi suratiga tikilishib.

— Mayli, borib ko'ramiz...

Sirk ichida qadam bosadigan joy qolmagan, liq to'la odam. O'yin maydoni atrofidagi stullarda hukumat rahbarlari o'tirishibdi: qog'oz-qalam ushlab olgan muxbirlar, apparatini bo'yniga osib olgan fotograflar aylanishib yurishibdi. Shular orasida boshiga qo'qon do'ppi, ustiga yozlik oq shohi chopon kiyib olgan Yo'ldosh Oxunboboev ham bor. Uning hurmatini qilib odamlar churq etmay o'tiribdi. Hammaning ko'zi o'rtadagi maydonda.

Bir-biriga yopishtirilgan ikki bo'lak katta qalin taxtani sakkiz odam arang ko'tarib chiqib, maydon devoriga suyab qo'ydi. Sirkning katta ikki qanot eshiklari lang ochilib, ichkaridan chiroqlari yarqirab mashina chiqdi. Direktor boshqa eshikdan ustiga ola to'n kiyib olgan polvonni boshlab chiqib, o'rtadagi gilam ustiga olib keldi. U qo'lini ko'ksiga qo'yib, tomoshabinlarga ta'zim qildi. Keyin o'ziga o'ttiz yildan oshiq hamroq bo'lgan (Parijda kiygan), ola to'nini yechib, sirk xizmatchilaridan biriga berdi-da, indamay gilam ustiga chalqanchasidan yotdi, ikki qo'lini kerib, tirsagini yerga tirab, kaftlarini yozdi. Xizmatkorlar qalin matrasni qavatlab, bilagidan sal baland qilib to'shadi. Uning ustiga boyagi yumaloq taxta qo'yildi. Yup-yumaloq maydonga balandligi bilak bo'yiday keladigan qilib mashina o'tadigan ko'prik solindi. Mashina o't olib ustini sirk tomoshabinlari to'ldirganda, mehribon Yo'ldosh aka:

— Juda og'ir ish ekan-da... — dedi yonida o'tirgan hamrohiga. Mashina yumaloq taxtaning bir uchini bosib ikkinchi uchi metr bo'yi ko'tarilib,

qisirlay boshlaganda ko'p odamlar ko'zlarini yumi-
shib, mashina ro'paradagi eshikka kirib ket-
gandagina ochishdi. Ustidan shunchalik og'ir
yukni o'tkazgan polvon taxtalarni uloqtirib tash-
lab, sakrab turdi. Ko'pchilikka qarab ta'zim
qilarkan, quchog'i to'p-to'p guldastalarga to'lib
ketdi.

Ertasiga polvonni Oxunboboev idorasiga
chaqirib olib, bosh-oyoq sarpo, pul mukofot berib:

— Polvon aka, Toshkentni doim o'z uyingizday
ko'ring. Yosh avlodlar sizni doim «Polvon bobo»
deb ataydigan bo'lsinlar, — dedi.

Gazetalar uni sharhlab: «Qozoq polvoni, jahon
chempioni Hojimuqon Mungaytpasov», — deb
suratini bosdi. Yoz o'rtalarida sirk polvonlari
Qizilo'rdaga jo'nab ketishdi.

* * *

Ikki oyga cho'zilgan kurash kundan-kunda qiziy
boshladi. Ovuldan shaharga kelgan odamlar ot,
tuyasiga bir-ikki kunlik yem-xashagini ham ola
kelishib:

— Hojimuqonning kurashini ko'rsin, deb kam-
pir-cholimizni ham ola kelgan edik. Shaharda
aytarlik ishimiz ham yo'q. Ko'rib borgan odamlar-
dan eshitib og'zimiz ochilib qoldi. Rels egadi dey-
dimi, temirni burab mayishtiradi deydimi, gav-
dasida tosh sindiradi deydimi, ustidan tuya
qo'shgan arava, mashina o'tkazadi deydimi...
Xudoning qudrati, shunday ham odam bo'larkan-al

— U haligi bir achchiq suvni ko'proq ichadi,
deyishadi... Sotishga uch-to'rt mol haydab keldik,
iloji bo'lsa tuz-ta'm totqizib ketamiz. Juda iloji
bo'lmasa yotgan uyiga olib borib berarmiz.
Ovulning katta-kichiklari uni olib kel, deydi.
Hojimuqon biri tog'da, biri bog'da yurgan qozoq-
ning qaysi biriga bora olardi! — deyishardi ovul
odamlari sharillab oqayotgan ariq bo'yiga to'pla-
nishib.

— U tog'day polvonlarning talayini yiqitdi. Endigi qolgan polvon Toshkentda niqobini sidirib olgan «Qora qulf» edi. U Qizilo'rdaga kelgandan so'ng, qovun yeganmi... kuchayib ketib, niqobini olarda Hojimuqondan o'n minutda yiqilgan odam, mana bir hafta bo'ldiki, unga hech kuch bermasdi. Ba'zan Hojimuqonni ko'tarib, go'yo tashlab yuborishga quduq topolmay yurgan odamday sirk ichida yugurib yuradi. Buni ko'rgan oq qalpoq, suvsar telpakli qozoqlar xuddi Hojimuqonni yiqilib qoladiganday ko'rishib «voy xudo» lashib tashvish tortadi. U endi gilam ustiga olib kelib bosaman deganda, qo'lidan lip etib chiqib ketib, polvonni bilagi bilan bir urib tiz cho'ktirib qo'yadi.

— Ha, barakalla, shunday qil, chirog'im, — deyishadi yuragi o'rniga tushgan ovul odamlari.

Cho'nqayib o'tirgan polvonni Hojimuqon dam u yoqqa, dam bu yoqqa tortadi. Yelkasiga minib bir oz o'tiradi. Zo'rg'a chalqanchasiga yotqizib, qorniga minib oladi-da:

— Ey, kuragi yerga tegdimi? — deb sudyadan so'raydi. U engashib qarab:

— Chap tomoni tekkani yo'q! — Vaqt tugadi! — deydi hushtagini chalib: — qirq minut ichida Hojimuqon bilan «Qora qulf» bir-birini yiqita olmadi. Ertaga Hojimuqon «Qizil niqob» — «Quyvon» bilan kurashadi, — deb e'lon qildi.

O'yin tugadi.

— Hoy Hojimuqon! Shuni yiqitganingni ko'ramiz deb sillamiz quridi. Bizni ovora qilmay, yiqitadigan bo'lsang yiqit-da, chirog'im, — deb qichqiradi chollar.

— Nima qilay, og'alar... U yog'och bo'lsa ekan orqalab borib Sirdaryoning bo'yiga tashlab kelsam. U ham yer yuzini oralab chiqqan polvonga o'xshaydi, — deydi u shig'g'a terini sochiq bilan artar ekan.

— Rost, chirog'im, rost... O'ziga ham xudo gavadan bergan ekan. Shu turishi bilan uni dalada

bitta-yarimta odam ko'rsa, yuragi yorilib o'lar-
di, — deyishib chollar «Qora qulf»ga qarashadi.

Oxiri Hojimuqon uni ham yiqitdi... Yiqitgan
sayin chollar chopon, chakmon, ayollar chit, batis
ko'ylak kiydirishardi. Ba'zi bir irimchi kelinlar
ro'molchasi bilan terini artib, peshanasini
bog'lardi. Kampirlar bo'lsa bolalarini sudrab:

— Qarog'im, umri uzoq bo'larmikan, polvon-
ning oyoqlari orasidan o'tkazib olaychi, — derdi.
Polvon ham ularga e'tiroz bildirmay:

— Ko'p yasha, o'g'lim... Tufa-tufal — deb
cho'ntagidan konfetmi, manpasimi olib berardi.

«Qizil niqob» hech yiqilmadi. Gavadasi
Hojimuqonning yarmisiday keladi, kip-kichkina.
Badani qog'ozdek oppoq, maymunday o'ynab,
simobday yumalaydi. Hojimuqon qancha urinsa
ham qo'lga tushmaydi. U kuchli qo'llari bilan
yelkasiga ko'taray deb turganda, kichkina polvon
taltayib turgan oyoqlari orasidan lip etib o'tib
ketadi. Hojimuqon unga burilib qarayman degun-
cha, orqasidan sakrab bo'yniga osilib oladi.
Shundan keyin u yem to'rvasi bo'yniga tushib qol-
gan otdek, boshini likillatgani-likillatgan.
Engashib silkisa oyog'ini qisib olib hech ham tush-
maydi. Keyin bir amallab qo'lidan ushlab bag'riga
bossa, qorniga bir tepib yana chiqib ketadi. Ba'zan
uni quvaman deb o'zi yiqilib qoladi. «Qizil niqob»
yashinday uchib kelib elkasidan bosadi, yotgan
yerida kap-katta gavdaning qo'ltig'iga qo'lini so-
lib, zilday tanani to'nkaday ag'darib tashlaydi.

— Eh, g'aflatda qoldi-ya polvon! Yelkasi yerga
tegdi shekilli, — deb chollar chidayolmay o'rnidan
turib ketishadi. Biroq, chollar o'ylagancha bo'lib
chiqmaydi. U xuddi kamalakday egilib, boshi bilan
oyog'ini yerga tirab, qorni to'mpayib, yag'rini yer-
dan yarim gaz ko'tarilib ketadi. Ustida bo'ynini
qo'li bilan itarib, oyoqlarini tepkilab yotgan «Qizil
niqob»ni ikki biqinidan qisib o'rnidan irg'ib tura-
di. Qo'ltig'ida bir bog' bedaday qisilib yurgan

«Quyvon»ni yerga uloqtirib yuboradi. U ham oyoq-boshi bukilib kamalak bo'ladi-yu qoladi. Uni shu kuyicha ko'tarib gilam o'rtasiga olib kelganda, lip etib qo'ldan chiqib ketadi.

Hojimuqon juda charchaydi, haqiqatan ham charchaydi. Ular bir-birlaridan ajrashgach, polvon temirchining damiday guv-guv qilib entikib nafas oladi. «Quyvon» o'ynoqlab, bemalol ketayotganda, go'yo allanarsa esiga tushganday ko'zini qisib, xo'rsinadi. Ehtimol, unga ellik yosh og'irlik qilib yoshligi esiga tushar, «Qizil niqob»ning yuzi hali ochilmasa ham uning tajribakor polvon ekanligi xatti-harakatidan ko'rinib turardi.

Birortasini yiqitishini ko'rishga mushtoq bo'lgan, har kuni kelaverib zerikkan tomoshabinlar ariq bo'yidagi daraxt soyasida o'tirib olishib, Hojimuqonning yiqita olmay yurganini o'zlaricha talqin qiladilar.

— Hojimuqonning «Qizil niqob»ni yiqita olmay yurganida bir gap bor, — deyishadi ular: — «Quyvon» bir shaharlik katta boyning yakkayu yagona o'g'liga o'xshaydi. U o'g'lining Hojimuqon bilan kurashayotganini eshitib xat yozganmish. «Yolg'iz erkam edi, yiqitmagin, nima tilasang shuni beray», debdi. Mazmunidan ko'p pul olgan bo'lsa kerak-da...

— Voy tavba, unda pul uchun sotilganimi?.. Biz uning yiqitganini ko'ramiz, deb har kun kelamiz. Unda bizdagi shu qiziqishni ham sotgan bo'ladimi. Yo'g'-e, unday emasdir. U hech qachon xalqdan ajralmaydi. O'skanboy ertaga uni mehmon qilaman deb bugun bozordan semiz qo'y oldi. Ikki chilpit ko'k suvini ilgari olib qo'ygan ekan, zavoddan to'rt chelak pivo olaman, deydi. Hamma gapni o'shanikida o'ziga aytaylik. Agar shuning puliga qiziqib yurgan bo'lsa, unikidan ikki hissa ko'p pul yig'ib beraylik. Endi bizni ovora qilmay, yiqit, deylik.

Bu so'z aytildi ham.

Hovli o'rtasiga tikilgan katta oq o'tovning aylanasiga suv sepilib, kigizni yarmigacha ko'tarib qo'yishgan. O'tov ichi yasatilmagan, jo'ngina. Faqat ko'rpa-ko'rpachalar solinib, oppoq yostiqlar qo'yilgan.

O'tov ichi liq to'la odam, to'rda oq shohi ko'ylagining yoqasi ilinmagan Hojimuqon o'tiribdi. Uning o'ng va chap yonida oqsoqollar, Alibek baxshi, idora xizmatchilari, muxbirlar, bunday joydan quruq qolmaydigan odamlar. Quduq suvida sovutilib choynakka quyib qo'yilgan pivolar kosalarda ko'pirib turibdi. To'rdan bo'sag'agacha cho'zilgan dasturxonda nozu ne'mat to'la, to'rt joyga laganda qovurdoq qo'yilgan. Ikki katta qozonning birida palov, birida go'sht pishirilyapti. Kuydirilayotgan qo'y kallasining, yog'ning yoqimsiz hidi atrofga, ko'chadan o'tgan kishining dimog'iga uriladi.

— Xo'sh, polvon, oling, yeb o'tirib gaplashaylik. Ha, aytmoqchi, haligi quduqqa solib qo'yilgan «tentak suv» bor ekan-ku. Olib kel, bola.

— Polvonga quy...

— Men bitta ichib qo'ya qolay, kosa bo'lsa, kosaga quy.

Chiroyli kosaga to'la aroq quyilib, epchil qo'l uning oldiga olib keldi.

— Bundan keyin ham sog'-salomat yuz ko'rishib turishimiz uchun! Qani, ko'taringlar.

— Qani, baxshi bir-ikki og'iz bir narsa devoring.

Ey...

Alalay-da bulalay,

Mard atalmas sinalmay,

Bir podaning noriday,

Sirda suzgan baliqday.

Har bir ona tug'avermas

Bunday polvon kishini,

*Olam tanidi endi
Arab, Eron va Hindi —
Xullas, aytsam, butun yer:
Hojimuqon — polvon! — deb,
Ta'rifladi birma-bir...
Bilmay qoldi kim buni?..*

— Rahmat, chirog'im! Rost, buni bilmaydigan odam kam! Biroq shu bir «Qizil niqob» degani tuya bilan o'ynashgan mushukday bo'ynidan tushmay qoldi... Biz uni qachon yiqitarkin, deb bo'ynimizni cho'za-cho'za charchadik! Bo'lmasa, uni kuchi kam, deytoganimiz yo'q. Uni har qancha maqtasang arziydi, maqtayver...

Polvon so'zlagan cholga xo'mrayib qarab, katta kosadagi aroqni bir ko'tarishda shimirib ichdi-da, lagandagi qovurdoqdan yeb, hazil aralash:

— Men uni yiqitar edim-ku, biroq pulini olib qo'ydim-da, — dedi.

— Qarog'im pulni nima qilasan?

Polvon yana qovog'ini solinqirab:

— Pul kerak-da. Har kuni bir qo'y yeyman, bir chelak toza sharob ichaman. Buning ustiga uylanmoqchiman. Shunday tiz cho'kib yalingan polvonlarning pulini olmasam, men pulni qayoqdan olaman? Har polvonni yiqitganim uchun yuz so'm, kuch-hunarimni ko'rsatganim uchun yuz so'm beradi. Har kuni yiqitaverishga polvon topiladimi? Har kuni ustimdan mashina o'tkazib, qornimda tosh sindiraversam sillam qurib o'laman-ku.

— Chirog'im, sen dunyo deb g'am yema... Har kuni yuz so'm topilmasa ham, har kuni xalq yoningda-ku. Xalq bitmas-tuganmas dunyo, saxiy bir daryol

— Rahmat, og'a! Bu so'zingiz rost, shu xalq har kuni yonimda bo'lmasa, men allaqachon o'lib ketmasmidim...

— Barakallo, biroq xalq qadriga yetmaydigan odam ko'p. Xalqqa suyanganning qayg'usi bo'lmay-

di. Xo'sh, shunday qilib, «Qizil niqob»ni qachon sidirib olasan? Shundan gapir.

— Bugun...

— Unda biletga chopaylik. Bir, ikki, uch... O'tovda o'ttiz yettita. Uydagi odamlarni ham hisoblab hammasiga olaman...

— Chirog'im, durustroq joydan bo'lsin, bir chetda — chuvullagan bolalar o'rtasida qolmaylik!

— Nima deyapsiz, oqsoqol, oldingi lojalardan olaman.

* * *

Kurash vaqti har kungidan o'zgarib oltmish minutga cho'zildi. Hojimuqon har kuni kurash oldidan sirk direktorining oldiga kirib chiqar edi. Bugun unday qilmadi. Ilgari o'z navbati kelguncha boshqa o'yinlarni tomosha qilib o'tirar edi, endi ko'zlarini chirt yumib, mudrab o'tiribdi. Sirk xodimlari to'planadigan joydan birov yugurib kelib, Hojimuqonning qulog'iga bir narsa deb shivirlagan edi, engashib nosini tupurarkan:

— Nenadol! — dedi.

«Qizil niqob» — bu gal negadir xafaroq bo'lib chiqdi. Hojimuqon o'tirgan joyida yechinib kurashadigan polvon bilan o'pkalashganday, jiddiy bordi. Har kungi odati bo'yicha sudya:

— Fransuz kurashi bo'yicha jahon chempioni Hojimuqon Mungaytpasov «Qizil niqob» bilan so'nggi marta kurashadi. Vaqt oltmish minut, — deb dona-dona qilib aytdi-da, chur etkizib hushtagini chaldi.

— Yo tangrim, o'zing madad bergaysan... — deb kampir-chollar duo qilishdi.

— Kim biladi, haligi ko'k suvdan ko'proq ichib yubordimi... O'zi mudrab o'tirgan edi, — deb O'skanboy xavfsiradi.

«Qizil niqob» har kungidan ko'ra chaqqon harakat qildi. Biroq katta polvon surinmadi ham, qorniga ham tepkizmadi. Shunday bo'lsa-da, uni

qo'lga tushira olmay yigirma minut vaqtni o'tkazdi. Bir payt u oyoqlari orasidan o'tib yelkasiga yopishganda ikki bilagidan ushlab, qo'lini qayirib qimirlatmay ikki minut ushlab turdi. «Qizil niqob»ning oppoq tanasi qip-qizil bo'lib, turgan joyida qotib qoldi. Sudya hushtagini churillatib ularga yaqinlashganda, uni gilam ustiga yonboshlatib, ustidan og'ir gavdasi bilan bosdi. Engashib qaragan sudya «bo'ldi» degandek hushtagini chaldi. Kichik polvonning Hojimuqon mahkam qisgan bilaklari oq latta bog'lab qo'yganga o'xshab ancha vaqtgacha qon yurishmay qoldi.

«Qizil niqob» — Hojimurod Davlatqoraev degan qrimlik yigit ekan. U keyingi paytlarda «Hojimuqonning o'g'liman», deb ham yurdi.

Minay yanga

Yarim kechada uyiga kelgan davlat arbobi:

— Onasi, bir choynak choying bo'lsa, kabinetga olib kirib bera qol, juda chanqab ketdim, — dedi ish kiyimlarini yechib, yengil kiyinar ekan.

— Dadasi, mehmonxonaga kirib ovqat yemaysizmi? Sizni ancha kutib o'tirdik. O'n ikkilarda kelamiz, degandingiz, mana soat ikki bo'ldi. Haliyam ovqatga tobingiz yo'qqa o'xshaydi...

— Bahor lolalari ochilgan vaqtda bulbul ovqat yeyishni unutadi der edi, biz ham shu-da, onasi... Hayot bahori shirin bo'lib ketdi shu kunlarda.

*Jahon jumbog'i yechilgan kunda,
Ishlamak bo'laman el bilan birga.*

Gap shunaqa, onasi. «Dunyodagi yopiq eshiklarning hammasi ochilib, xalq mehnat qilayotgan vaqtda, men ham shular bilan birga ishlayman», debdi hazrati Xizir. Ammo, bir oz dam olmasam ovqat icharlik holim yo'q. Katta choynakda bir choy olib kir...

Bu Oxunboboyevning har kungi hayotidan bir lavha, xolos. U choyini icharkan stol ustidagi gazeta va jurnallarni ham ko'rib chiqdi. «Qizil O'zbekiston» gazetasini ko'zdan kechirar ekan, ko'pdan buyon bormagan Farg'ona vodiysining bir chekkasi esiga tushib ketdi: «O'sha kampirning o'g'li qayerda ekan-a?» — deb o'yladi u. Bu uy Yo'ldosh otaning ilgari vaqtlarida yotib yurgan uyi edi. Tog' oraliq'ini makon qilgan bir kampir bo'lib, uning Mutalib degan o'g'li bor edi. Yo'ldosh ota shular haqida o'ylar edi.

«Mayli, ertaga Farg'onaga borib, shu bechoralarning hol-ahvolidan xabar olib kelay. Aravakashlik qilgan, ishchi bo'lgan kunlarim... Yoshligimdagi xorzorlik... O'sha bechoralarning ham ko'p yaxshiligini ko'rdim. Dengizday yaxshiligiga bir tomchi yordamim tegsa...», deb o'yladi.

U ertalab idorasiga borib, yo'lga mashina hozirlatdi. Biroq yana birovga yordam berish lozim bo'lib qolib, tushgacha ushlanib qoldi.

— Ota, bir kishi oldingizga kirish uchun ruxsat so'rayapti, — dedi yordamchisi.

— Kirsin.

Egnida o'zi kiydirgan beqasam to'n (to'n to'zibroq qolgan edi), boshida oq qalpoq, Hojimuqon kirib keldi.

— Assalomu alaykum!

— E... Polvon bobo, hormang, qani, qani, qadamingizga hasanot. Xayrli bo'lsin...

— Yo'ldoshjon, o'sha xayringni o'zing tashkil etmasang, u meni izlab boradigan emas!.

— Iya, nima bo'ldi?

— Qartaydim, qartayganda xotin oldim. Oppoq soqolim bo'laturib yulqilashib yotishdan uyalib, kurashni yig'ishtirdim. Mening boqadigan molim ham, o'radigan ekinim ham shu kurash edi; shundan ayrilganimdan so'ng nima bilan tirikchilik qilishim o'zingga ma'lum...

— Xo‘p, xo‘p. Bu yog‘i tushunarli. Ba‘zi bir chollar yosh ayol qari tanaga kuch kiritadi, deganlaridek, siz ham yoshga uylanibsiz-da!

— Qiz ham emas, ammo kir yuvishdan boshqa narsaga yaramaydigan kampir ham emas. O‘zimni o‘lguncha kuta oladigan juvon, o‘ttizlar chamasi-da. Sizlarga qo‘shni — Chavuldir rayonida qarindoshlarim bor. O‘shalardan biri o‘lib, xotini ikki yosh bolasi bilan yesir qolgan edi. Bu — ham xotin olganim, ham yetim bolalarni asraganim. Bechora meni ham quruq qo‘ymadi, homilador. O‘g‘il tug‘sa otini Haydarxon, qiz tug‘sa Darig‘a qo‘yaman. Oldingi o‘g‘illarimni onasi o‘lgandan so‘ng davlat asragan edi. Endi el kezishdan qutuldim, o‘la-o‘lgunimcha o‘zim parvarish qilaman. Yo‘ldoshjon, xudo menga kuch berib yorlaqayman deb tashvishga solib qo‘ydi.

— Iya, bu nima deganingiz?..

— Qirq kishining kuchini berish bilan birga qirq kishining ovqatini yeydigan qilib yaratibdi. Ollo taolo nasibamni yozganda, oddiy kishilarnikiday qilib yozmay, faqat go‘sh, qand, choy, konfet, sharob yozibdi. Bularni yetarli qilib yozmay, kurashni tashlaganimdan so‘ng — atala, yovg‘on go‘ja yozib hamma yoqni chalkashtirib yuboribdi. Usti-bosh, ko‘rpa-yostiqni-yu, mutlaqo o‘ylamabdi. Asli xudo ham qartayganmi deb qoldim... Seni hukumat boshlig‘i qilib sayladi, endi o‘sha taqdirning nodurust joylarini to‘g‘rilab ber; sening oldingdan chiqib Qozog‘iston hukumatiga ham boraman. Xudo unutilib qolgan nasibamni ikki hukumat bir amallab to‘g‘rilab berar, deb o‘ylayman.

Oxunboboyev xaxolab kuldi... U kula-kula bo‘lim boshliqlarini chaqirib oldi. Hojimuqonning so‘zini aytib ularni ham kuldirdi. Shunday qilib, Oliy Sovetning yakka shaxslar uchun beriladigan yordam fondidan besh ming so‘m pul ajratib, unga kerak narsalarni berishni aytdi. Hojimuqon ko‘rpa-

yostiqlik, kerakli ust-bosh oldi, Oxunboboyev o'z yonidan ikki ming so'm berdi.

— Bu sob bo'lsa yana kelaymi? — dedi polvon.

— Kechasimi, kunduzimi, qachon kelsangiz ham bu eshik siz uchun ochiq, polvon bobo.

Hojimuqon ko'p yuk bilan «Oqtepa» kolxoziga keldi. Ayoli o'g'il tug'ib, otini Haydarxon qo'ydi. O'g'li ellik beshinchi yilda o'n oltiga kirdi. Uni tuqqan Minay yanga edi. Bola ko'rinishdan sal otasiga o'xshasa ham, yuzi, odati uncha o'xshamasdi.

Minay yanga bir necha yildan so'ng ikkinchi Hojimuqonni tug'di. Uning otini Janabil qo'yishdi. U ellik beshinchi yili yetti yoshga kirdi. Bu to'g'rida keyinroq hikoya qilarmiz.

Vatan urushining bir kuni

Oy oxirlari edi. Zimiston kecha. Tinchlik paytida erta yotadigan qariyalar bilan bolalarning uxlaydigan mahali allaqachon bo'lgan. Endi ular shu mahalda daladan qaytib kelishyapti. Bunday kechalarda, chiroq yorug'ida qaymoqli quyuq sut qo'shilgan choy ichib o'tirib ertak aytadigan qari onalar yarim kechada qalin to'shaklarini yig'ishtirib, ishga erta saharlab ketib, yarim kechada keladigan oila a'zolariga ovqat hozirlab o'tiribdi.

Ona sutini o'z vaqtida emmasa, dod solib yig'laydigan bolalar ham sabrli bo'lib qolgan: buvilari qoshiq bilan ichkizgan sutlarini liq-liq yutishar, qo'lga ushlatgan ko'mach-kulchalarini yer, ba'zan nimalarnidir aytib kampirlarni kuldirar edi. Buni ko'rgan ba'zi kampirlar esa: «Vo ajabo, el boshiga tushgan kulfatni kip-kichkina bo'lib shular ham biladi-yal Og'asining uyda yo'g'ini, yangasining ishdaligini bilganday, yig'lashmaydi ham-a?» — deb ko'z yoshlarini artishadi. Uylarida otasimi, yo onasimi ko'tar-

masa, erkalatmasa yig'lab, janjal qiladigan bolalar endi o'sha kampirlarning yugurdagi, yordamchisi.

— Jumatoy, Qunduz oyingning chelagini so'rab olib kela qol. Suv keltirib olay...

— Bolaginam, it huryapti, chiqib qarachi, dadang bilan oying kelyaptimikan... — desa, qulun kabi chopqillab chiqib ketadi.

Mehnatda chiniqqan odamlar, soqoli ko'ksiga tushadigan chollar, bo'g'ini qotmagan yosh bolalar, «ayol bilan erkak teng bo'ladimi, charchadik», dey-digan ayollar uylariga kelgach, «uh» deyishni unutilib yuborganday, dadil qadam bosar, qattiq-qattiq so'zlar edi. Bo'sag'adan hatlab uyga kirmay turib bunday derdi:

— Qani, ovqating bo'lsa olib kel... Fufaykamni yoyib qo'ya qol, terlab orqamni muzlatib yubordi.

Bu Vatan urushi kunlarining lavhalari edi.

Shunday kunlarning birida beshinchi sinf o'quvchisi Esali ishdan har kungisidan ertaroq kelib, sut qo'shilgan kesma osh tayyorlab o'tirgan Jangilning bo'ynidan quchoqlab, bugungi qilgan ishlarini xursand bo'lib so'zlab berdi:

— Buvi, men bugun kuni bo'yi polvon bobomning oldida ishladim. U meni o'zi tanlab oldi. Brigadir bobomga panshaxa topib berolmagach, u ariq bo'yidagi yo'g'onligi mening sonimday keladigan qurib qolgan tolni sug'urib oldi-da, butalarini bolta bilan choptirib tashlatib panshaxa qilib oldi. Uni bobomning yoniga Tilev ikkovimiz zo'rg'a ko'tarib olib bordik. Unga rais:

— Siz nega keldingiz? — degan edi, bobom yerga jahl bilan tupurdi-da:

— Uyda yotaverib juda zax o'tib ketdi. Endi urush tugab, yigitlar qaytguncha, men dalada ishlayman. Yaxshisi menga beradigan ishingni ayt, — dedi.

— Bo'lmasa xirmonda ishlay qoling, — dedi rais.

— U yerda nima qilaman? Ish yo'q-ku.

— Kombaynga ajratilgan to'rt-besh chol o'tirishibdi. Tushgacha g'alla tashiydi, ish bo'lib turadi. Yetmishdan oshib qolgansiz-ku, sizga tushdan keyingi ish ham yetadi.

Shunda bobom qovog'ini solib, yog'och panshaxa ustida o'tirgan raisni ko'tarib tashlab:

— Men senga sotiladigan otday tishim bilan yoshimni sanatgani kelganim yo'q! Menga qo'sh ho'qizli arava, yonimga Esali bilan Tilevni qo'shib ber. Bular panshaxaga ilinmay qolgan bug'doylarni yig'ib berib tursin. Tushgacha xirmondagi ishlarni tugatsak, tushdan keyin xirmonni ag'dartirasanim, kombaynni sudratasanim, bu sening ishing, — dedi-da Tilev ikkovimizni ergashtirib, dalaga tomon yurdi. Rais boshqa hech narsa demadi. Brigadirga:

— Mana bu kishiga aravakashlarni yubor-da, suvsinini mo'l qilib olib borib ber, — deb ishiga jo'nab ketdi.

— Buvi-chi, buvi, bobomning panshaxasi uzunligi naq o'tov uvug'iday keladi! Boshqalar uch-to'rt bo'lib ko'taradigan g'aramlarni u bir ko'tarib aravaga tashlaydi. Uning o'rnini tozalash uchun o'nta bola torma soldik. Aravaga bog' ortayotgan ayollarning barini bo'shatib, o'toqqa yubordi-da, bitta brigadirning bug'doyini aravaga bir o'zi ortdi. Kun botguncha xirmon tog' bo'lib uyulib ketdi. Kun botganda o'rilgan bug'doy qolmadi, shunda tabelchi kelib bobomga o'ttiz mehnat kuni, bizlarning har bittamizga besh mehnat kundan yozdi...

— Uyga sen bilan birga keldimi?

— Yo'q, buvi, xirmondagi bug'doyni kombaynga solmoqchi bo'lib qoldi.

— Bechora, o'zi ham rosa charchagandir?..

— Charchagani yo'q, buvi, xirmonga kelayotib, yo'lda ko'priikka g'ildiragi kirib qolgan aravani bir qo'li bilan ko'tarib chiqardi.

— Necha mesh qimiz ichdi ekan?

— Mening ichganimcha ham ichgani yo‘q, buvi... Tushda bitta non bilan bitta katta kosada go‘ja ichdi. Xirmonga kelgandan keyin bir kosa sovuq choy ichdi.

— Qari odamga xirmondagilar uyingizga borib dam oling demadimi?

— Aytди, buvi. U bo‘lsa: «Nor yo‘lida yuk qolmaydi! Shuncha bug‘doyni uyib qo‘yib uyga bora-manmi?.. Yog‘och panshaxam bilan kombaynning halqumiga tiqib yuboray», — dedi.

— Unda, shu bugun bir kuchimni ko‘rsatay, degan ekanda bobong.

— Yo‘q, buvi, unaqa emas. Bobom ertaga ham ishga chiqadi. Ish bitguncha ishlayman deyapti. Menga:

— O‘g‘lim, ertaga ham men bilan birga bo‘l. Ertaga ikkinchi brigadada ishlaymiz, — dedi...

Shunday qilib, Hojimuqon jazirama issiqda kolxozda o‘n besh kun ishlab, uch yuzdan oshiq mehnat kuni topdi. Kolxoz, uyiga olib kelib bergan ikki arava g‘allani tushirmay, uyi oldidagi yo‘l bo‘yiga tushirtirdi, keyin temir yo‘l stansiyasiga ketayotgan mashinani to‘xtatib, bo‘g‘ma qilib solingan qoplarni tarvuzdek mashina ustiga uloqtirdi:

— Elevatorning boshlig‘iga ayt: gitlerchi fashistlar bilan olishayotgan bolalarimga o‘z halol mehnatim bilan topgan bir kulcha nonday sovg‘a-salom — shu mashinangga solgan bug‘doyni tez yetkazsin! Qoplarning sirtiga: «Keksa polvon Hojimuqon Mungaytpasovdan», deb yozib qo‘yishsin, talay-talay zo‘r polvonlar yelkasini yer iskatgan kekse polvon, Vatanimiz tuprog‘ini dushmanning iflos qadamidan tozalaguncha mehnat maydonida ishlab turadi... Chirog‘im, shofyor, qonli maydon-da jang qilayotgan qahramon bolalarimga shunday deb yozinglar!

Dastlabki mehnat haqini jang maydoniga yuborgan polvon butun kuchi bilan kolxozga yordam

bera boshladi. Katta-katta bug'doy bog'lamlarini inqillab ko'tarolmayotgan yoshlarning yoniga kelib:

— Bolam, bundayroq tur, — deb katta panshaxasi bilan ko'tarib tashlab, keng peshanasidan chiqqan terni kafti bilan artarkan, uni ko'rganlar, rahmi kelib:

— Voy tavba, tanasidagi qo'rg'oshinday kuchni qaysi ishga sarflasa ham bari bir ekan-a. Men uni kurashdan boshqaga yaramasa kerak, deb o'ylardim. Bunaqa ishlashda ish qoladimi? — deydi uning yonida ishlab yurgan birov.

— Ha, shunday ekan. Men ham bir-ikki kundan keyin charchagan tuyaday cho'kib qolar, deb yurardim. Qara, bo'sh keladigan emas, qaytaga po'latday toblanib boryapti, — deydi ikkinchi birov, panshaxasining dastasiga suyanib, uzoqdan tikilarkan.

— Shunaqa o'n nafar odam, o'nta mashina bilan o'nta traktor bo'lsa boshqa hech narsaning keragi bo'lmasdi, bemalol bitta kolxozning ishini qilaverradi, — deydi yana bittasi.

— Otam kelib, og'ir ishlardan sal qutulib goldik, baraka topsin! Yana biroz ishlab tursa yaxshi bo'lar edi... Kim biladi, temir-toshini orqalab yana bir yoqqa ketib qoladimi?.. — deyishardi ayollar.

Ko'p o'tmay shularning aytgani bo'ldi. Polvon otalari temir-toshini ko'tarib ketishga bel bog'lab qoldi.

Jang maydonida bir qo'li bilan bir oyog'idan ajralgan Jaqip ovulga qaytib, ikki qo'ltiq tayoqda orden va medallarni shaldiratib polvon otani ko'rgani keldi.

— Assalomu alaykum! — dedi jangchi. O'ng qo'lidagi tayoqni so'l qo'li bilan tizzasiga suyanqirab, engashib qo'lini cho'zdi.

— Sog' bo'l, chirog'im! — dedi polvon. U o'rnidan turib jangchini qo'ltiqtayog'i bilan

qo'shib quchoqlab peshanasidan o'pdi-da, keyin to'rdagi ko'rpachaga o'tqazdi.

— Ko'kragingdagi yaltiroq narsalaring mardlik ko'rsatganlarga beriladiganidan xabarim bor. Menga endi dushmanning qachon yengilishini ayt, — dedi u hol-ahvol so'rashib bo'lgach.

— Xo'p, ota. Bostirib kelishni bilgan dushman qochishni ham bilar ekan, ota. Albatta, ular yog'och emas-ki, nariroq itarib qo'ya qolsang, zambarak tumshug'idan urib turgandan keyin qochmay iloji bormi. Katyusha ham ta'zirini berib turibdi. Avtomat-ku juda ko'zini ochirmayapti. Ko'proq tank bilan samolyot kerak — shu ikkalasi ko'p bo'lsa tozi bilan burgutday biri yerdan, biri osmondan qochgan dushmanni sog' qo'ymay abjag'ini chiqaradi...

— To'g'ri, aytasan, o'g'lim, qochgan bo'rini qaytib kelmaydigan qilish uchun burgut kerak. Xalqimizning ham fikri-yodi shuni ko'paytirishda. Men ham shundan bittasini uchirsammikan deb o'ylab yuribman.

— Niyatingizga yeting, men ham tilakdoshman, biroq sizga og'irlik qilmasmikin.

— Azamatim, u qancha og'ir bo'lsa ham men ko'tarmayman-ku, po'lat qanotlari bilan o'zi uchib ketadi... Necha pul turar ekan-a?

— Og'ir deyayotganim shu pulida, ota. Bir samolyot yuz ming so'msiz bitmas.

Polvon chap qo'lini yuqori ko'tarib, bo'lak-bo'lak bo'lib turgan muskullarini o'ynatib, changallab ushlab ko'rib:

— Mana shu qo'ldan yuz ming so'm chiqmasmikin-a. Hali baquvvat-ku! Hay, qaydam, bir-ikki yuz ming so'm chiqsa kerag-ov, qo'y, millionlar berishga qodir — saxiy xalqimizga boray.

Shunday qilib u ertasigayoq Esalini ergashtirib, temir-toshlari ortilgan aravasi bilan Chavuldirga yo'l oldi.

Qozig'urt quchog'ida

Katta bo'z otga qo'shilgan yengil arava Qozig'urt tog'ining g'arbiy yonbag'ridan Chimkent bilan Toshkent oralig'idagi tosh yo'lga tomon slijir, uni o'n uch, o'n to'rt yoshlar chamasidagi bir bola haydab kelar, arava ustida ulkan gavdali bir odam chordana qurib o'tirardi. To yaqiniga kelib qaramaguncha uning odam ekanini kishi ajrata olmasdi. Arava yengil bo'lsa ham ellik pud yukni ko'tara oladigan darajada pishiq, ustidagi yuklar oz ko'ringani bilan ancha og'ir edi. Aravakash bola bilan maydachuyda temir-tersaklarni hisoblamaganda, haligi kishining og'irligi bir yuz yigirma kilogramm, qisqa dastali bolg'a o'n olti kilogramm, aravadan bir uchi chiqib turgan rels ikki yuz saxon kilogramm, har qaysisi o'n kilogrammdan keladigan bir bog'lam temir lo'mlar bor edi. Ulardan ba'zi birlari egri-bugri bo'lib, buralib, mayishib yotibdi. Zanjir, taxta, hammasini qo'shib hisoblaganda esa ikki odamdan boshqa, aravada yarim tonnadan ortiqroq yuk bor edi. Tanasida qo'sh otning kuchi bor — bo'z ot bo'lmasa, bu yukni boshqa ot tortolmas ham edi.

Bo'z otning bu aravani tortib yurganiga bir yarim oydan ortiq vaqt o'tdi. Jazirama chillaning oxirlarida Chimkentdan chiqqan edi; Chavuldir, Chayon, Aris, Bodamli, Paxtaorol, Kirov, Sariyog'och, Keles, Bo'stonliq, Qoratosh rayonlarini oralab, Qozig'urt kolxoziga tushib, qovoqxona oldida, otiga dam berdi. Endi yana Chimkentga qaytib kelyapti.

— Chorrahaga ham yaqinlashib qoldik, bobo, qovoqxonaga kirib o'tamizmi? — dedi bola.

Aravadagi katta kishi yonboshidagi qanor qopning burchagini ushlab ko'rib:

— Bolam, mana bu ko'kati bor tepalikka buril. Otni o'tlatib, qopdagi pulni sanab ko'raylik.

Chamaga yetgan bo'lsa, to'g'ri Chimkentga ketaveramiz.

Bola u aytgan yerga borib, otni to'xtatdi. Haligi kishi aravadan qopni olib tushdi-da, brezent chakmonini yerga yozdi. Qopning og'zini ochib silkib yubordi, g'ijim-g'ijim qog'oz pullar chakmon ustiga uyulib qoldi.

— Qani, bolam, mana bu pulning yuz so'mliklarini bir bo'lak, ellik so'mligini bir bo'lak, maydalarini bir bo'lak qilaver. Men sanab boylayveray.

Pulning ko'pi yuz so'mlik edi, u ancha vaqt sanab, o'n ming so'mlik qilib bog'lay boshladi. O'n bir bog'lam pulni qopga solganda, besh mingcha keladigan mayda pul qoldi.

— Bolam, mana bu pulni ro'molchaga tugib, onangga olib borib ber. Ukalarining hojatiga yaratsin. O'g'lim, sen yozish-chizishni bilasanmi?

— Ha, yoza olaman, ota.

— Qalam-qog'ozing bormi.

— Bor.

— Bo'lmasa, qalam-qog'ozingni ol, men aytib turaman, sen yoz:

•Vatan Mudofaa Komissariga! Yetmish besh yoshlik qozoq xalqining polvoni Hojimuqon Mungaytpas o'g'lidan qardoshlik hamda o'rtoqlik istak: yovuz niyatli bosqinchi dushmanning jonajon vatanimizga bostirib kirib, tinch mehnatimizni, farog'atimizni buzganiga uch yil to'lib, mana to'rt yilga qadam qo'ydi. Qonli jang maydonidagi jangchilarimizning qahramonligini har kuni eshitib turibman. Nima uchun qon to'kayotganimizni ham tushunaman. Vatan olov ichida turibdi. Ukrainalik jonajon do'stim Poddubniyning vatani yov oyog'i ostida yotibdi. Agar shu ulkan el yov yo'lini ko'kragi bilan to'smaganda biz ham allaqachon shu olovni ko'rgan bo'lar edik. Jang maydonidagi o'g'il-qizlarining g'alabasi uchun hormay-tolmay mehnat qilayotgan ota-onalarni, aka-ukalarni

ko'rib, men ham jim o'tira olmadim. Yetmish besh yoshimda panshaxa ushlab, qop ko'tarib, xirmon sovurganim o'zimga oz ko'rindi.

Menda hech qachon ortiqcha mol-mulk bo'lgan emas, faqat kuchim bor, xolos. Shu kuchim tufayli «Jahon polvoni» degan nomga ega bo'ldim. Mening bitmas-tuganmas xazinam — xalqim. Oxirgi kuchim bilan yuz ming so'm to'pladim. Samolyot bilan kelgan yov, samolyot bilan kulparchin bo'lsin! Qariganimda yalang'och gavidamda tosh sindirib, yelkamda rels egib, tishim bilan yukli arava tortib, peshana terim bilan topgan pulimga bitta samolyot yasatishingizni so'rayman. Mening, Vatan urushining dovyurak armiyasiga mindirgan otim shu bo'lsin!

Istagimni qabul et. Ko'p yasha!..

U shu xatni yozdirib, qayta o'qitib, ko'krak cho'ntagiga soldi-da:

— O'g'lim, otingni qo'sh. To'g'ri Chimkentga hayda. Mana bu pulni bankaga topshiray, — dedi.

Qayg'u va quvonch

Olmaotaning ot chopadigan maydoni ko'm-ko'k maysa bilan qoplangan. U yerga o'tovlar tikilib qo'yilgan. Esil, Nura, To'bil, Irtish, Yettisuv, Sir bo'yi, Jayiq, Jem, Sarisuv va Tolas bo'yidan kelgan qozoqlar bilan Moskva, Leningrad, Bishkek, Toshkentdan kelgan mehmonlar aralashib, maydon liq to'lgan. Kolxoz, sovxozlardan saralanib kelgan poygachi otlar yer tepinib, quloqlarini o'ynatib, bog'log'liq turibdi. Ot chopiladigan joydan shahargacha olti kilometrlik oralikda mashinalar zuv qatnab, osmonga chang to'zon ko'tarishardi. Bepoyon dalaning atoqli olimlari, mashhur yozuvchilari, mehnat g'oliblari, oltin yulduzli qahramonlari, kishi bahrini ochadigan ashulachi-o'lanchilari shu yerga to'planishgan.

Har bir simyog'ochga osilgan radiokarnaylar Olatov bag'rini yangratib turibdi. Bu Vatan urushining tugash arafasida bo'layotgan Abayning yuz yillik to'yi edi. Shu to'y o'tayotgan joyda tagiga oq kigiz to'shab, kurash sudyasi — Hojimuqon o'tiribdi.

Yonida to'planishgan yag'rini keng gavdali polvonlar, otasining oldida odob saqlagan o'g'ilday qo'llarini uqalashib jim turishardi. Hojimuqon alp gavdasini kerib, polvonlarga ko'zini qisib qarab:

— Ey, chetda turgan bolam, oting nima? — dedi.

— O'rimbet, Hoji aka...

— O'rimbet, o'ng tomonimga o't.

— Gavdali yigitim, sening oting kim?

— Tulep, Hoji aka...

— Chap tomonimga o't.

— Bo'ylaring, gavdalaring bir ko'rinadi, kuchlaring ham teng bo'lsa kerak. Yaqinroq kelinglar. Kurash — bu mushtlashish emas! Kulib turinglar. Ma, trusi, mayka, o'tovga kirib yechinib, kiyib, bellaringni boylab kelinglar.

— Hoy, ikki bola, anavi buklog'liq turgan gilamni olib kelib, o'rtaqa yozinglar.

— Oqsoqol, qozoqcha kurashadigan bo'lgandan keyin maysa ustida kurashavermaydimi?..

— Bu tuproqqa ag'anashadigan To'spayning to'yi emas, madaniyat, ilm-ma'rifat otasi Abayning to'yil!

— Katta odamning gapini qaytargan uyat bo'ladi, boringlar!

Gilam yozilib, polvonlar kiyimlarini kiyib kelishdi. Polvonlar otasi o'rnidan turib, ikkovining chiroyli va ixcham bo'ylariga qarab:

— Sen belbog'ingni sal bo'shat. Kurashganda chalish, tizzaga, to'piqqa tepish bo'lmasin! Dunyoda men ko'rmagan kurash yo'q. Belini mahkam boylagan odam — belimni bemalol ushlay olmasin, deb o'ylaydi. Kuchli qo'l ushlasa

qovurg'angni sindirib yuboradi, bemalol ushlagani ma'qul. Ha, ana endi durust bo'ldi. Seniki juda bo'sh. Ko'targanda surilib ketsin, deysan-da, a? Kuchli qo'ldan lip etib chiqib ketadigan simob-misan? Tort! Xo'sh, endi ikkalang qo'l olishinglar. Ha, barakalla... Do'stlar odil kurashishi kerak, baxtli bo'linglar.

— Haydarxon, akalaringning kurashini tomosha qil, qozoq kurashi degani mana shu.

Minay yanga o'g'li Haydarxonni ergashtirib kelib, Abayning to'yida birinchi mukofotni olib qaytdi. Polvon ovuliga qaytib borgach, maktab sport o'yinida yetti yashar o'g'li Haydarxon o'n to'rt yashar bir bola bilan boksga tushib, yutib, katta to'y qilib berdi. Shu to'y ketidan ko'chma bulutdek bir parcha qayg'u ro'para bo'ldi.

Dumi, yollari uzun semiz to'riq ot minib kelgan pochalyon polvonga salom berib, ko'n sumkasidan xat olib uzatdi. Polvon xuddi o'qigisi kelmagan-day, bir oz qo'lida ushlab turdi-da:

— Esbo'l, hoy Esbo'l, mana bu xatni o'qib yubor. Minskiydan kelibdi, kim yozdi ekan? — dedi.

Bola o'tirib xatni o'qiy boshladi:

♦Hurmatli Hojimuqon Mungaytpasov! Sizning o'z Vatanini joniday sevadigan sof qalbingizni larzaga soladigan bir mudhish xabarni ma'lum qilishga to'g'ri kelib qoldi. Vatan urushida sodir bo'lgan bundan mudhishroq xabarlarni ham yashirganimiz yo'q. Bu xabar bilan sizning yetmishdan oshgan og'ir gavgangizni yana ham og'irlatishga ko'zimiz yetsa-da, bu achchiq haqiqatni sizga aytmay ilojimiz yo'q.

Sizning o'g'lingiz Habibulla Mungaytpasov Hojimuqonovich biz yashab turgan N. shahrini vlasovchi banditlardan himoya qiluvchilarning biri edi. U o'z Vatanini butun qalbi bilan sevgan azamat, mard yigit edi. O'z vazifasini sharaf bilan bajarib, dushman bilan mardlarcha kurashib vafot

etdi. Shunday mard, qahramon do'stimizning nomini mangu unutmash uchun, o'g'lingiz vafot etgan ko'chani nomini Mungaytpasov qo'ydik. Siz tarbiyalab voyaga yetkazgan o'g'il belorus xalqining ham o'g'lidir, qayg'ungizga sherikmiz. Quvonchli kunlarga yetishingizga tilakdoshmiz! Qizil Armiya bo'limining shtabi...»

Polvon qimir etmay, ancha vaqt jim o'tirdi. «Voy jigarim» deb, ba'zi ko'z yoshi qilganlarni turtib, unini o'chirdi. Yonida yotgan ro'molchasini olib marvarid donachalariday ko'z yoshlarini artidda:

— Hech kim o'lmay qolmaydi, keragida o'la bilish ham kerak. O'rinli o'lim hayot eshigini ochadi. Qo'zim, senga rahmat! — dedi.

Ertasiga, odati bo'yicha, yosh bolalarni ergashtirib dalaga chiqib, og'ir temirlarni ko'tartirdi, bir-biri bilan kurashtirdi; xullas sport o'yinlarini o'rgata boshladi. Shunday bir paytda quvonchli xabar kelib qoldi.

— Polvon bobo, siz qurdirgan samolyotning uchuvchisi kelayotibdi, deb rayondan juda ko'p odam Temir stansiyasiga to'planishayotibdi! Ular meni sizga yuborishdi... — dedi bu xabarni olib kelgan bola qo'lini ko'ksiga qo'yib.

Polvon stansiyaga borganda poyezdning kelishiga hali o'n minut bor edi. Rayon rahbarlari, kolxozlardan kelgan bir qancha kolxozchilar, temir yo'l ishchilari, o'zlarining polvonini hurmatlab, katta bo'lsa ham, mashinadan dast ko'tarib olishdida, poyezd yo'li bo'yida, o'rtalariga olib turishdi.

«Leytenant Qajitoy Shalabayev ovulingga qaytib Qozog'istonga bor, dalaning alp polvoni hurmatli otamiz Hojimuqon Mungaytpasovga bizdan salom aytl! Yovuzlarni jazolab ezilganlarni himoya qiladigan haloskor armiyamizning otashin salomini yetkaz. Insonparvarlikning nima ekanini chuqur tushungan, minglarcha sof vijdonli o'g'il-qiz o'stirgan qozoq xalqiga, shu jumladan Hojimuqon

polvonga ko'pdan-ko'p rahmat. Vatan boshiga tushgan og'ir kunlarda yordam uchun bergan po'lat qanoti ko'kdagi dahshatli janglarga o'n sakkiz marta kirib chiqqanini ayt. «Yovuz fashistni yanch!» degan edi, uning bu buyrug'i bajarildi. Uning o'z halol mehnati evaziga qurilgan samolyot Omongeldi botir nomidagi aviatsiya bo'limida omon-eson turganini ayt. Xalq qahridan tug'ilgan bu kuch to butun dunyoda tinchlik barqaror bo'lmaguncha, osmon xavfsizligini ko'z qorachig'iday saqlaydi. Qanotlariga g'ubor yuqmaydi. Hojimuqon bergan shunqorning uchuvchisi o'zing ekanini bayon qil! — deb tayinlab yuborilgan jangchini Temir stansiyasida kuchli qo'l, uning oyoqlarini poyezd zinasiga ham tekkizmay, dast ko'tarib oldi. Maydonda yov ko'ziga devday dahshatli ko'rinadigan qishloqi qora yigit, bu kuchli qo'lda beshikdagi boladek bo'lib qoldi.

— O, lochinim, uchuvchi o'g'lim, seni ham ko'rar kun bor ekan.

Qaytmas safar

«Oqtapa» kolxozining sharqiy tomonida katta bir do'nglik bo'lib, uni odamlar «Buziq» deb atashardi. U shu atrofdagi «Oqtapa», «Qo'ng'ir-tepa», «Qorovul-tepa» «Qizil-tepa» kabi tepalarning eng kattasi edi. Buziq tepaning atrofi uzumzor edi. Qariyalarning gapiga qaraganda ilgari bu atrofni «Mayiz qal'a» deb atalar ekan. «Oqtapa» kolxozi tashkil etilib, ariq qazilganda bu yerdan ichiga olti pud tariq ketadigan katta xum topilibdi, uni odamlar, qadimda bu idishga kimdir bo'za solgan bo'lsa kerak, deb taxmin qilishibdi. Bu qal'a bir mahallar bog'-rog'li, ko'rkam joy bo'lgan-u, keyinchalik, Bo'gan soyi tomonidagi qo'rg'on buzilgach, «Buziq» deb atalib ketilgan. Polvon har safar shu yerga kelib, bir oz dam olib ketardi. Mana bugun

ham keldi. U so'nggi kunlarda «ovulga kelib o'yi-ningni bir ko'rsatgin? Sening diydoringni ko'radi-gan kun ham bormikan?» — deb iltimos qilgan-larga ham bormadi. O'g'li Haydarxonga tanang qorayadi, deb tuzlangan yog' yegizib, sport mashqlarini o'rgatib o'tirar edi, bu ishni ham qo'ydi. Mana, hozir shu tepa ustida ham negadir ma'yus o'tiribdi. Nabirasi — Abdullaning o'g'li Shodmonga:

— Huv anavi qorayib ko'ringan tepa Qo'blandi bobom aytib ketgan:

Qoraspan tog'ini makon etgan,

Behisob qipchoq elimda, —

degan joyi... Bu «Buziq»da bir vaqtlar ancha xonadon turar edi... Mana endi buzilib-buzilib tepa bo'ldi. Hojimuqon bobong yer yuzini aylanib chiqqan jo'mard polvon edi, bir kun emas, bir kun men ham qulab tepa bo'laman... Yur, o'g'lim, ketaylik, — deb uyiga keldi.

Uch-to'rt yostiqni yonboshiga qo'yib uxlaydigan polvon, kun botar oldida uyqusirab:

«Xadicha, Xadicha, qo'lingni ber! Qo'lingni ber!» — deya uyg'ondi.

Oqshomda mollariga qarab yurgan ayoli uning nima deyayotganiga e'tibor ham qilmadi. Polvon boshini ko'tarib atrofga bir nazar soldi-da:

— Shodmon, bo'sh otni olib kelib aravaga qo'sh, — dedi.

Bobosining so'zini ikki qilmaydigan nabirasi, bedazorga tushovlab qo'ygan otni olib kelib, arava-ga qo'shdi. Kun botgandan so'ng tug'ilgan oy te-rak bo'yi ko'tarilib ham qoldi. Polvon yo'l kiyim-larini kiyib:

— Minayim, ho Minayim... Ko'rpa, yostig'ingni aravaga ort, Esbo'l, Esali, Haydarxon, to'rttalang ham aravaga min, — dedi.

— Yarim kechada qayoqqa boramiz, polvon?..

— So‘rab nima qilasan? Men boradigan manzilga yaqinlashaylik, ular meni ko‘zi to‘rt bo‘lib kutishayotgan bo‘lsa kerak...

Ilgarilari Qaraspan tog‘iga boraman deb yurganidan xabardor Minay yanga yugurib-yelib aravaga yuklarini ortdi, bolalarini mindirdi.

— Shodmon, sen mollarni piyoda haydab Temurlangga yetkaz, bizlar sekin aravada ketaveramiz, — dedi-da, jo‘nab ketdi.

Uning «Oqtepa»dan ko‘chib ketganini qo‘shnilari ham bilmay qolishdi. Ko‘char oldida yaqin qarindoshi Mamish kelib:

— Polvon, yarim kechada bunday qilganing nimasi? — deganda:

— Qaytmas safarga otlanadigan odam erta-kech deb o‘tirmay, boradigan joyiga asta siljiyveradi. Meni izlasanglar Temurlangdagi kolxozga boringlar! — deb yo‘lga ravona bo‘ldi.

* * *

Tungi salqinda jadal yurib, quyosh endi ko‘tarilganda Aris — Turkiston kanalining to‘g‘on quriladigan joyidagi «Kuntepa» kolxoziga kelishdi. Ovul bolalari:

— Polvon bobom keldi? — deyishib, yugurishdi.

— Polvon, safaringiz xayrli bo‘lsin! — deyishib kattalar ham yig‘ila boshlashdi. — Yarim-yorti bo‘lib bu qanaqa ko‘chib yurish?

— Butunlay ko‘chib kelayotibmiz.

— Iya, bu qanaqasi bo‘ldi?! — deyishdi ular kulishib.

Shu yerda yurgan Aris rayonining rahbarlaridan biri, ko‘pchilik to‘planib turgan joyga kelib, polvonga salom berdi.

— Yaxshi yo‘liqib qolding, chirog‘im. Temurlangga borganimdan so‘ng, otimga bir oz dam berib, keyin oldingga boraman, deb kelayotgan

edim. Mayli, bir borishga boraman-u, biroq aytadigan gapimni hoziroq aytib qo'ya qolay. Orqada, Esil bo'yida tug'ilgan edim. Sir bo'yida, Aris atrofida o'laman. Yo'rgakka o'ralgan yerimning kafanga o'ralgan yerimdan olis bo'lgani uchun o'kinmayman. Men uchun, qozoq dalasida olis joy yo'q. Bu yerlar:

*Bizning ovul Arisda,
Juda-juda olisda.
Bo'lsang agar sen tulpor,
Uzoqqa chop qolishma!.. —*

deb, ota-bobom makon etgan yerlari... Odamlar-nikiday menda ham bitta yurak bo'ldi, ikkita bo'lmadi, deb o'kinmayman. Bu yurak faqat bitta narsa uchun — xalq uchun tepdi. Zarracha bo'lsa ham xalqdan ko'nglim qolmadi, hamma istagimni bajo keltirdi. Hayotimda xalq shodiyonasini eshitmagan kunlarimni — kun deb hisoblamagan edim. O'lganimdan so'ng ham odamzod oyog'ining tovushi eshilib turadigan joyga ko'milsam ekan, degan umidda katta yo'l bo'yi — Aris-Turkiston kanalining bosh tomoniga kelyapman.

Rayon rahbarlari unga kolxozning markazidan katta to'rt xonali uy solib, bog'-rog' qilib berdi. Yozda o'tiradigan bitta o'tov ham berdi-da:

— Mana, oqsoqol, marhamat, uyingizga kiring. iltimosingiz qondirildi. Yetmish besh yil kasalga chalinmay keldingiz. Endi bundan buyon ham sog'-omon bo'ling, — deyishdi.

Kolxoz polvon sharafiga katta to'y qilib berdi.

* * *

Yangi uy xayrli bo'lib, qirq sakkizinchi yilning o'rtalarida Minay yanga o'g'il tug'di. Polvon kenja o'g'luga katta to'y qilib berdi. U Hojimuqonning xuddi o'zginasi edi. Bola chillasi chiqib, bo'g'ini qota boshlaganda qovun pishib janubning fayzli

kunlari boshlangan edi. Yosh norasidaning otini Janabil qo'yishdi.

— Polvon, Haydarxonga taqovul qilib A'zamxon qo'yaylik, — deganlarga:

— Yo'q! Janabil yaxshi, bu — hazrat Ali bilan kurashgan qipchoq bobolarimning oti, To'ytepa qo'rg'oni tepa bo'lib yotibdi. Shuning otini qo'yaman, — dedi.

Soy bo'yidagi maysaga tikilgan o'tovda qimiz ichib o'tirgan polvon:

— Haydarxon maktabiga ketdimi? — deb so'radi.

— O'qishni hali boshlagani yo'q, dastlabki ochilgan paxtalarni teramiz deb ketishdi, nega so'rayapsan?

— O'zim. Janabilni emizib bo'lsang, menga berarsan.

U o'g'lini qo'lga olib, unga bir oz tikildi-da, boshini iskadi.

— Mening kuchim shunga qo'nadi, ishim qo'nadimi yo yo'qmi, buni bilmayman... Ma, oll..

Polvon uydan chiqib arava yoniga bordi-yu, qo'lini bo'jiga cho'zgan:

— Oh! — dedi. Yonidagi o'g'li uni qo'ltig'idan suyaguncha bo'lmay og'ir gavda yerga qulab, qaytmas safarga jo'nab ham ketdi.

Olmaota, 1951—1956.

M U N D A R I J A

Bu — mening va'dam edi	3
Qor kurayotgan bola	5
Chana tortgan bola	11
Ko'pchilikning ko'magi	15
Xalq nasihati	22
Cho'chqako'ldagi kurash	32
Batrak — Akmolinskiy	54
Peterburgda	66
Parijda	93
Ko'tarib urar Guppinskiy	116
«Jib-jitsa» kurashi	138
Mirza.....	145
Cho'loq polvon bilan uchrashuv	158
Qudalik	167
Uylanish	191
Aravakash	204
Janubga safar	217
Minay yanga	235
Vatan urushining bir kuni	238
Qozig'urt quchog'ida	244
Qayg'u va quvonch	246
Qaytmas safar	250

QALMAQON ABDUQODIROV

HOJIMUQON

Qissa

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2004

Muharrir *G. Latipjonova*
Badiiy muharrir *G. Shoabdurahimova*
Texnik muharrir *R. Boboxonova*
Musahhihlar *Y. Bizaatova, J. Toirova*

Diapozitivdan bosildi 27.09.2004. Bichimi 84x108¹/₁₆. School Book
garniturasini. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 13,4. Nashriyot-
hisob tabog'i 12,8. Adadi 5000 nusxa. Buyurtma № 790.
Bahosi kelishilgan narxda.

«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik
kompaniyasi bosmaxonasi
700083, Toshkent shahri, Buyuk Turon, 41